
ВЕСНІК

Беларускага дзяржаўнага
універсітэта

НАВУКОВА-ТЭАРЭТЫЧНЫ ЧАСОПІС

Выдаецца з сакавіка 1969 года
адзін раз у чатыры месяцы

СЕРЫЯ 4

**Філалогія
Журналістыка
Педагогіка
Псіхалогія**

2'97

ЖНІВЕНЬ

МІНСК
"УНІВЕРСІТЭЦКАЕ"

Галоўны рэдактар В.Р. РУДЗЬ
Адказны сакратар П.М. БАРАНОЎСКИ

Рэдакцыйная калегія серыі:

І.С. РОЎДА (адказны рэдактар),
В.П. ВАРАБ'ЁЎ, У.Б. ЖУРАВЕЛЬ (адказны сакратар), **Г.М. КУЧЫНСКИ, А.А. ЛОЙКА, Л.А. МУРЫНА, Б.А. ПЛОТНИКАЎ** (нам. адказнага рэдактара), **М.Р. ПРЫГОДЗІЧ, В.П. РАГОЙША, А.Г. СЛУКА, А.П. СМАНЦАР** (нам. адказнага рэдактара), **А.Я. СУПРУН, П.І. ТКАЧОЎ, І.А. ЧАРОТА, І.В. ШАБЛОЎСКАЯ, П.П. ШУБА**

ВЕСТНИК БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Серия 4, №2, 1997.

Заснавальнік: Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
Рэгістрацыйнае пасведчанне №805.

Издательство "Універсітэцкае".

220048, Минск, пр. Машэрава, 11, Дом кнігі.

Адрес редакции: 220080, Минск, Университетский городок, тел. 220-65-42.

На беларуском языке

Рэдактар **А.А. Сычоў**

Мастацкі рэдактар **Дз.Я. Дзівін**

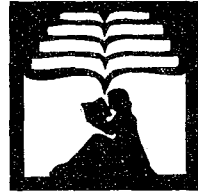
Тэхнічны рэдактар і карэктар **Г.І. Хмарун**

Набор і вёрстка выкананы ў рэдакцыі часопіса **Г.М. Добыш** і **У.А. Сямёнавым**

Падпісана да друку 15.09.97. Фармац 70x108 1/16. Папера афс. Друк афсет. Ум. друк. арк. 7,0. Ум. фарб.-адб. 7,52. Ул.-выд. арк. 9,18. Тыраж 360 экз. Заказ 1961. Цана 18000р.

Адрес редакции: 220080, Минск, Универсітэцкі гарадок, тэл. 220-65-42. Выдавецтва "Універсітэцкае". 220048, Минск, праспект Машэрава, 11, Дом кнігі.

Надрукавана з гатовых дзяпазітываў заказчыка ў друкарні выдавецтва "Беларускі Дом друку". 220013, Минск, праспект Ф. Скарыны, 79.

Л.К.ТАРАСЮК

НЕАКЛАСІЦЫЗМ ПАЗЭІІ МАКСІМА БАГДАНОВІЧА

Ніводная літаратуразнаўчая праца пра творчасць М.Багдановіча не абыходзіцца без аналізу ці нават проста канстатацыі такіх асаблівасцей яе паэтычнай сістэмы і ў цэлым эстэтыкі творчасці, як высокая ступень творчага самаўсведамлення мастака, пастаноўка і спроба паэтычнага аналізу некаторых эстэтычных праблем (традыцыі і наватарства, натхненне і рацыянальнасць, сутнасць прыгожага), строгая жанравая пэўнасць і ўвага да т.зв. цвёрдых формаў верша (санета, трыялета, актавы, рандо і інш.), зварот да антычных матываў і вобразаў. Між тым названыя характарыстыкі ў сукупнасці складаюць адметнасць неакласіцызму – мастацкай плыні, якая прысутнічае ў еўрапейскіх літаратурах канца XIX–пачатку XX ст. Відавочна, што гэтая плынь развівалася найперш там, дзе ў папярэднія часы (у розных краінах па-рознаму) класіцызм складаў асобны гісторыка-літаратурны перыяд.

Класіцызм у культуры Беларусі сцвердзіў сябе ў другой палове XVIII ст. пераважна ў архітэктуры і тэатры. Ён уласцівы таксама польскамоўнай паэзіі (А.Нарушэвіч, Ю.Нямцэвіч). Аднак відавочна, што мастацкае развіццё М.Багдановіча адбывалася па-за гэтым кантэкстам (ды і ў сваіх гісторыка-літаратурных артыкулах ён абыходзіць названыя з'явы).

У той жа час творчасць паэта зазнала ўплывы рускай і французскай літаратуры, у якіх класіцызм быў цэлай гістарычнай эпохай і рэпрадуктаваў свае характэрныя якасці ў больш позні час. Гісторыкі рускай літаратуры пішуць пра “неакласіку” В.Брусава, з якой у М.Багдановіча ёсць шмат агульнага. Беларускі паэт, аднак, пазбягае халоднай і рацыяналістычнай зададзенасці міфалагічнай і гістарычнай эмблематыкі, што ўласціва паэзіі В.Брусава.

Больш магутнай крыніцай эстэтычных зацікаўленняў М.Багдановіча была французская паэзія, дзе ён знаходзіў не толькі па-мастацку вартасныя для яго творы паэзіі, але і выразнасць гісторыка-літаратурных эпох, іх акрэсленасць і паслядоўнасць. Гэтая апошняя акалічнасць вельмі істотная для М.Багдановіча як прыхільніка, паводле вызначэння М.Мушынскага, гісторыка-культурнай школы ў літаратуразнаўстве¹.

У багатай гісторыі еўрапейскай паэзіі канца XIX–пачатку XX ст., дзе складана перапляліся навейшыя мастацкія плыні (імпрэсіянізм, сімвалізм) і тагачасныя інтэрпрэтацыі традыцыйных кірункаў (неарамантызм, неакласіцызм), французскай паэзіі належала роля першаадкрывальніцы некаторых навейшых кірункаў. Тэндэнцыі неакласіцызму выявіліся ў ёй значна раней, чым у славянскіх – польскай, расійскай, – яшчэ ў сярэдзіне XIX ст. у творчасці групы літаратараў “парнасцаў”, што аб'ядноўваліся вакол альманаха “Сучасны Парнас” (1866–1876). У творчасці парнасцаў вядучую ролю адыгрывалі заснавальнік гэтага аб'яднання Тэафіль Гацье і Шарль Леконт дэ Ліль, якім уласціва скіраванасць да класічных матываў і вобразаў, народжаных антычнай культурай, увага да формы і прызнанне яе важнейшай умовай і сэнсам мастацкай творчасці.

М.Багдановіч быў добра знаёмы з мастацкім вопытам парнасцаў і нават рэцэнзаваў славутую паэтычную кнігу Т.Гацье “Эмалі і камеі” ў перакладзе на рускую мову М.Гумілёва (рэцэнзія на рускай мове з'явілася ў 1914 г. у яраслаў-

скай газеце “Голос”). Яго паэтычная творчасць сутыкаецца з паэзіяй парнасцаў даволі часта і набывае адметныя якасці і рысы. Наогул, Т.Гацье і іншыя парнасцы ўвельмі пазнавальныя менавіта праз М.Багдановіча: гэта захапленне формай і патрабаванне яе дасканаласці як абавязковай умовы мастацтва, яснасць і дакладнасць вобразнасці, пераважна прадметнай, скульптурная пласцічнасць антыкі і ўвогуле захапленне антычнай культурай, урачыстасць александрыйскага верша. Але самы, напэўна, феноменальны прыклад сувязі паэзіі Багдановіча з творчасцю парнасцаў – гэта “Раманс” (“Зорка Венера ўзыйшла над зямлёю...”) як своеасаблівая парафраза верша “парнаскага” паэта Сюлі-Прудома “Ідэал”, апошняю страфу якога беларускі паэт прыводзіць у якасці эпіграфа да свайго твора, прычым па-французску, у арыгінале, хоць верш Сюлі-Прудома быў вядомы на той час у перакладзе на рускую мову Інакенція Аненскага:

Когда бледней и чище звезд эфира
Она взойдет среди чуждых ей светил, –
Пусть кто-нибудь из вас, последних мира,
Расскажет ей, как я ее любил².

Захапленне артыстызмам паэзіі парнасцаў спалучалася ў М.Багдановіча з усведамленнем пэўнай абмежаванасці рафінаванага мастацкага стылю гэтых паэтаў, іх зацыкленасці на прызнаных узорах творчасці. У згаданай рэцэнзіі (напісанай па-руску) Багдановіч бачыць галоўную вартасць паэтычнай кнігі Гацье “в изяществе отделки всегда безукоризненного стиха, в изысканности выражений”. Але пры гэтым ён звяртае ўвагу на адзін “убийственный”, як ён піша, недахоп: “то, что в ней искусно, в то же время и весьма искусственно” (2, 360). Такім чынам, пры ўсёй прыхільнасці да паэзіі парнасцаў М.Багдановіч не быў бяздумным апалагетам яе мастацкіх ідэй, успрымаў яе як складаную гісторыка-літаратурную з’яву.

Аднак застаецца неаспрэчнай асабліва зацікаўленасць М.Багдановіча праблемамі эстэтыкі творчасці, праблемай красы як сутнаснай, фундаментальнай у мастацтве слова. Дарэчы, менавіта парнасцам (Т.Гацье) належыць вызначэнне прынцыпу “мастацтва для мастацтва”, увасабленне якога прыпісвалася беларускім літаратуразнаўствам М.Багдановічу, прычым гэтая з’ява разглядалася пераважна ў негатыўным плане. На жаль, шматграннасць паэтычнага вопыту М.Багдановіча, яго мастацкі ўніверсальнасць не знаходзілі адпаведнага асэнсавання. Можна было б у пэўнай ступені задаволіцца вызначэннем А.Навіны адносна характару мастацкай істоты творчасці М.Багдановіча – “эстэтызм”³, калі б не яго тэрміналагічная невыразнасць. Іншая справа, што любая спроба эстэтычнай ідэнтыфікацыі шматграннай мастацкай з’явы непазбежна спрашчае яе, падганяе яе пад загадзя распрацаваныя схемы.

Мастацкі феномен паэзіі М.Багдановіча добра ўлічваецца ў эстэтычную многастайнасць еўрапейскіх літаратур канца XIX–пачатку XX ст., якім уласцівы “стан прамежавасці, пераходнасці, амбівалентнасці”⁴. Прыхільнасць беларускага паэта да новых мастацкіх плыняў (імпрэсіянізм, сімвалізм) намі ўжо адзначалася ў папярэдніх працах⁵, да таго ж спасылкі на гэтыя эстэтычныя ідэі можна сустрэць у іншых даследаваннях рознай арыентацыі. Што ж датычыцца ідэі неакласіцызму ў Багдановіча, то можна назваць толькі адзінкавыя спробы яе канстатацыі, праўда, хутчэй апісальна і праз аналогіі з расійскімі паэтамі XIX ст. Р.Бярозкін пісаў: “Багдановічова пластыка відавочна змыкалася з пластыкай Фета і Майкава на грунце так званага “анталагічнага роду” і ўвогуле на грунце антычнай паэзіі і мастацтва, іх неад’емных адзін: скульптурная выразнасць вобраза, прапарцыянальнасць, традыцыйныя паэтычныя памеры”⁶. Або: “У чалавечым і творчым абліччы Багдановіча нярэдка праблісквалі такія (...) рысы, як культ ураўнаважанай, “разумнай” страсці, лёгкі (...) анакрэантызм, крануты мужнай думкай аб непазбежным канцы, аб смерці, цікавасць да антычнасці, да пластычна-архітэктурных форм мастацтва і ўмельства лірызаваць свае ўражанні ад іх (...) І што вельмі важна, гэта “класічнасць” Багдановіча ішла поруч з нервовай, часам хваравітай рэфлексіяй чалавека пачатку XX стагоддзя”⁷.

Неакласіцызм у М.Багдановіча не фармаваўся ўслед за іншымі, больш характэрнымі для новай літаратурнай эпохі плынямі, як, скажам, у польскай літаратуры ў паэзіі Л.Стафа, а папярэднічаў ім, быў асновай для фармавання новых паэтычных ідэй. Невыпадкова ніводная з навейшых мастацкіх плыней яго эпохі не мела дамінуючага значэння ў творчасці беларускага паэта, а своеасабліва ўраўнаважвалася эстэтычным рацыяналізмам, які ўласцівы неакласіцызму.

Можна вылучыць наступныя рысы неакласіцызму ў паэзіі М.Багдановіча.

1. **Высокая ступень усвядомленасці творчасці, спецыфікі самога творчага акту і канкрэтных праяў паэтычнага майстэрства.** У М.Багдановіча няма характэрнай для рамантыкаў паэтызацыі творчасці як свяшчэннага агню душы, экстазу; для яго больш падыходзіць знойдзенае ім самім вызначэнне характару аднаго таленту: “У творчасці яго раптоўнага няма: Аснова для яе – спайкойная дума” (1,264).

Пэўная доля самахарактарыстыкі ў гэтых радках, безумоўна, ёсць, хоць эстэтычная пазіцыя самога М.Багдановіча больш складаная і шматмерная: ён не атаясамляе сябе з героем цытаванага верша “Лют да п. В.Ластоўскага” – Сальеры, хутчэй за ўсё ён Моцарт і Сальеры ў адной асобе, калі гаварыць пра псіхалагічны тып творцы.

У дадзеным вершы М.Багдановіча, адным з самых дыскусійных у яго паэзіі, ёсць разуменне пэўнага характару творчасці, – і ў гэтым сэнс твора. Праз вобраз вядомага музыканта, сучасніка Моцарта, Багдановіч выяўляе разуменне спецыфічнага тыпу мастака, сваім паэтычным словам даследуе прыроду пэўнага таленту:

Сальеры ў творчасці ўсё хацеў паняць,
Ва ўсім упэўніцца, усё абмеркаваць,
Абдумаць спосабы, і матар’ял, і мэту
І горача любіў сваю свядомасць гэту (1,263–264).

Не экстрапалюючы ацэнкі чужой творчасці на характар паэзіі самога М.Багдановіча, можна тым не менш бачыць тут выяўленне зацікаўленасці беларускага паэта праблемамі творчасці як такой. Мастацтва не пераставала быць мастацтвам, калі творца, на думку Багдановіча, усвядомляў яго як натхнёную, але вельмі складаную працу. Тэарэтыкі класіцызму (той жа Н.Буало, трапнае выказванне якога пра санет М.Багдановіч бярэ ў якасці эпіграфу да аднаго з вершаў) рэгламентавалі паэтыку творчасці: навішая паэзія ў асобе Багдановіча ўжо не прымала такую рэгламентацыю, але не адмаўлялася ад аналізу спосабаў і вынікаў сваёй творчасці, больш таго, гэты аналіз рабіла зместам арыгінальнай творчасці. Самаўсведамленне мастака як творцы ў М.Багдановіча настолькі вялікае, што дазваляе яму ў крытычных аглядах беларускай літаратуры для захавання паўнаты і аб’ектыўнасці агульнай карціны літаратурнага працэсу ў Беларусі даваць характарыстыку і сваёй уласнай творчасці (гэта не ацэнка, а менавіта аналіз, спроба крытычнай самаідэнтыфікацыі на агульным нацыянальна-літаратурным фоне): “Слабы як лірык, ён усю сваю ўвагу звяртае на абразнасць зместу вершаў і разам з тым клапоціцца аб згушчонасці яго, спадзяючыся прыдаць ім праз гэта асабліваю сілу...” (2, 190).

2. У псіхалогіі і культуры творчасці М.Багдановіча выразна выяўляецца **рацыянальны пачатак**, ва ўсякім разе яго роля больш істотная, чым у паэзіі сучаснікаў. Не варта, безумоўна, перабольшваць гэтую ролю, бо халодны прагматык ніколі не стаў бы беларускім паэтам, не акнуўся б у бурлівую плынь нацыянальнага адраджэння. Але ў культуры творчасці М.Багдановіча амаль заўсёды прысутнічае ідэя эстэтычнай мэтазгоднасці той ці іншай мастацкай формы – жанрава-стылёвай, кампазіцыйнай, вобразна-выяўленчай. “Багдановічу мала выявіць перажыванне ці думку; ён стараецца яшчэ падкрэсліць сам факт прыналежнасці твора да пэўнага тыпу паэтычнай культуры, паставіць яго ў “рад”, замацаваць за той або іншай жанравай і стылёвай традыцыяй”⁸. Даследчыкі не раз адзначалі строгую прадуманасць усёй паэтычнай структуры зборніка “Вянок”, дзе тэматычнае адзінства цыклаў падмацавана стылёвым, стылёвае – адзінствам усіх выяўленчых і кампазіцыйных кампанентаў⁹. Іншая справа, што гэтая зададзенасць, рацыянальная ідэя – не самамэта, а толькі сродак здзяйснення вышэйшага паэтычнага адзінства, дасягнення паэтычнай гармоніі.

3. Для М.Багдановіча **вялікае значэнне мае класічны ўзор, паэтычная форма**, вырацаваная гісторыяй літаратуры. Яго ўласная творчасць у галіне распрацоўкі так званых цвёрдых форм верша (санет, трыялет, актава, тэрцына, рандо, рандэль – у еўрапейскай паэтычнай традыцыі, танка – усходняй (японскай)), а таксама замацаваных пэўнай паэтычнай культурай відаў верша – элегічнага двухрадкоўя (антычная паэзія) ці александрыйскага верша, звязанага з традыцыяй французскага класіцызму, – уяўляе сабой сапраўдны “паэтычны ўніверсітэт”. Вядома, для паэзіі ХХ ст. строгая жанравая ўнармаванасць і безумоўнае наследаванне паэтычнаму канону з’яўляюцца своеасаблівым анахранізмам,

паколькі стрымліваюць творчую свабоду мастака, рэгламентуюць яе фармальнымі параметрамі. Аднак у творчай пазіцыі М.Багдановіча гэтая асаблівасць яго паэтычнага вопыту падмацоўвалася ідэямі адраджэння нацыянальнай культуры ў яе сувязях з сусветнай, таму аднаўленне культурнай пераемнасці эпох набывала значэнне мастацкай перспектывы.

4. Асобна ў складанай сувязі розных культурна-гістарычных кантэкстаў у паэзіі М.Багдановіча трэба вылучыць зварот да антычнасці. Як вядома, гэтая асаблівасць літаратурнага развіцця складала норму класіцысцкай эстэтыкі. “Развіццё класіцызму адбывалася нязменна пад знакам пакланення перад антычнасцю”¹⁰. У новую культурна-гістарычную эпоху антычныя ўзоры губляюць эстэтычную нарматыўнасць, успрымаюцца як частка складанай мастацкай сістэмы. Аналіз канкрэтных праяў паэтычнага асэнсавання М.Багдановічам антычных матываў і вобразаў прысутнічае ў шматлікіх даследаваннях творчасці паэта. Наша задача ў тым, каб пазначыць характар гэтай з’явы ў агульнай сістэме мастацкіх каштоўнасцей М.Багдановіча.

¹ Гл.: Мушынскі М. І. Навуковая і літаратурна-крытычная спадчына М.Багдановіча // Багдановіч М. Поўны збор твораў: У 3 т. Мн., 1993. Т.2. С.446 і наст. Далей спасылкі на гэтае выданне даюцца ў тэксце артыкула з пазначэннем у дужках тома і старонкі.

² Анненскі І. Избранные произведения. Л., 1988. С.225.

³ Гл.: Навіна А. Галоўныя кірункі ў беларускай паэзіі. Вільня, 1933. С.13 і наст.

⁴ Гл.: История всемирной литературы: В 9 т. М., 1994. Т.8. С.211.

⁵ Гл.: Тарасюк Л. Прыгожае – гэта жыццё: Максім Багдановіч і сімвалізм // Літаратура і мастацтва. 1991. 6 снежня; Яе ж. Беларускі паэтычны імпрэсіянізм // Неман. 1996. №6.

⁶ Бярозкін Р. Звенні: Творчая індывідуальнасць і ўзаемадзеянне літаратур. Мн., 1976. С.68.

⁷ Там жа. С.240.

⁸ Там жа. С.62.

⁹ Гл., напр., аналіз гэтых ідэй у арт.: Чабан Т. Космас “Вянка” // Багдановіч М. Поўны збор твораў. Т.1. С.463 і наст.

¹⁰ История всемирной литературы. Т.4. С.33.

Т.В.КАБРЖЫЦКАЯ, Р.М.КАВАЛЁВА

МАСТАЦКІ КОСМАС УКРАЇНСКІХ НАВАГОДНІХ ПЕСЕНЬ

У разгалінаванай шматпланавай украінскай народнай культуры асаблівым багаццем і разнастайнасцю форм вызначаецца абрад сустрэчы Новага года. Яго ядро – святочныя песні-калядкі, шчадроўкі, віншоўкі. Калядкі – агульнаславянскі жанр. Ён пашыраны ў шматлікіх народаў Усходняй і Паўднёвай Еўропы. На Русі згадкі пра калядаванне знаходзім яшчэ ў “Павучанні дзецям” Уладзіміра Манамаха у XII ст. Аднак у калядаках, шчадроўках, саміх навагодніх абрадах праяўляюцца напластаванні розных гістарычных эпох. Тут “сустракаем і дахрысціянскія ўяўленні пра стварэнне свету, і адлюстраванне княжацка-дружыннага быту з вайсковымі паходамі за Дунай ды ў Царград, і карціны мірнага земляробскага жыцця, і паказ вайсковага жыцця ў бесперапыннай вайне з захопнікамі, і вялікі разліў любоўных, сямейна-бытавых тэм і матываў”¹. Гэты агромністы рэпертуар зімовага цыкла выконваўся групай каляднікаў (пераважна моладзь), якія, абраўшы правадніка, “бярозу” ці “атамана”, “скарбніка” і “механішу”, часам разам з музыкамі, хадзілі ад хаты да хаты са спевамі віншавальна-велічальных і заклінальных песень. Адрасаваліся яны гаспадарам, гаспадыням, хлопцам і дзяўчатам. Песні спалучаліся з драматызаванымі дзеяствамі – ваджэннем “казы”, “вартэпам”. У шчадроўках, віншоўках, якія, дарэчы, сустракаюцца толькі ў беларусаў і ўкраінцаў, яскрава адлюстроўваецца моцная вера людзей у здатнасць слова адным сваім паяўленнем тварыць тое, што ім азначаецца, вера, якая праяўляецца з высокай культурай добразычлівасці.

У гісторыі існавання каляднага цыкла назіраюцца перыяды афіцыйнага астракізму. Так, у свой час царква пасля прыняцця хрысціянства арганізавала пераследаванне жыццяродаснай язычніцкай абраднасці. Аднак вынішчыць аграрна-магічныя ўяўленні аказалася немагчымым, і ў выніку працэсу барацьбы да калядных навагодніх абрадаў далучылася мастацкая характарыстыка царкоўнага свята Нараджэння Хрыстова.

Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі любоў народа да зімовых велічальных песень была выкарыстана своеасаблівым чынам: пісьменнікамі пачалі стварацца так званыя “чырвоныя калядкі” для мэтанакіраванага ўслаўлення здабыткаў новага часу. Аднак у 30-я гады абрад калядавання, стаўшы аб’ектам вульгарна-сацыялагічнай крытыкі, афіцыйна заняпаў, у народным жыцці – “пайшоў у пад-

полле". Калі ж у 60-я гады нашага стагоддзя "хрушчоўская адліга" стварыла пэўныя ўмовы для нацыянальна-культурных працэсаў, абрад калядавання адрадіўся з імклівай хуткасцю. Паступова ён становіцца неад'ёмнай рысай жыцця многіх вёсак і гарадоў Украіны, аб'ектам навуковага даследавання і культурнага засваення. Так, у Кіеве выходзіць том "Колядок та щедрівок" у выдавецтве "Навукова думка", выдавецтва "Музычна Украіна" выпускае зборнік "Колядки. Щедрівки. Віншівки" з грунтоўнай прадмовай Аляксея Дзя. Сапраўдным адкрыццём шэдэўраў украінскай культуры для музычнай эліты Масквы стала знаёмства з украінскімі калядкамі, якія ўключылі ў свой рэпертуар славыты Іван Сямёнавіч Казлоўскі. У 1970 г. у канцэрце, прысвечаным 70-годдзю спевака, прагучала цэлая анталогія ўкраінскіх калядак. І.Казлоўскі, украінец па паходжанні (ён нарадзіўся на Кіеўшчыне, з Палтавай і Харкавам звязаны пачатак яго артыстычнай кар'еры), выступіў тут не толькі як выканаўца. Яму належыць падборка тэкстаў, уся кампазіцыя музычных калядных п'ес.

Выданне "Колядки.Щедрівки.Віншівки" складаецца з раздзелаў, у якіх згрупаваны дакастрычніцкія шчадроўкі, пародыі на царкоўныя каляды, шчадроўкі савецкага часу і інш. У пэўныя кондавыя тэксты тут унесены "савецкія" дапаўненні і праўкі. Анталогія І.Казлоўскага зберагае аўтэнтчную канкрэтыку. Найбольш паказальныя ў гэтым плане змены тэксту шчадроўкі "Добры вечір тобі, пане господарю". Аморфнае "асучасненае" "Світ новий народився" у выкананні І.Казлоўскага гучыць як "син божий народився". Штучна прыўнесены ў тэкст савецкія святы "Сьоме листопада", "Першее Травня", "П'ятое грудня – то День Конституції" у І.Казлоўскага адсутнічаюць. На іх месца пастаўлена тое, што адпавядае духу народнага каляндарнага абраду – святы зімовага цыклу. Іх канкрэтызацыя дае нам пэўныя падставы адштурхнуцца ад вызначэння некаторых даследчыкаў, у прыватнасці А.Дзя, М.Плісецкага, каляднага цыклу як песень, якія выконваюцца з 25 снежня па 1 студзеня. "Ой прійдуть до тебе три празники в гості. От перший же празник – святое Рождество, а другий же празник – святое Василля, а третій же празник – святое Водохрище", – спявае І.Казлоўскі². У навуковай літаратуры праводзіцца думка, што абрад пачынае ажыццяўляцца ад Каляд (Ражаства) – за тыдзень перад Новым годам, прадаўжаецца і далей: 31 снежня шчадруюць, 1 студзеня засяваюць (А.Дэй). Калядкі выконваюцца ў навагоднюю ноч і ў першы дзень Новага года (М.Плісецкі). На самой справе выкананне зімовага абраду (а гэта зафіксаваў І.Казлоўскі) больш універсальнае і ўсеабдымнае адносна святаў зімовага цыклу.

Калядкі і шчадроўкі маюць агульны фонд песень, якія часам адрозніваюцца толькі прыпевамі. Наяўнасць багатых па складу і паэтычных па зместу прыпеваў з'яўляецца адметнай рысай украінскіх калядак. Іх выбар залежыць ад таго, каму спяваецца песня. Калі гэта "пан господар", "хозяін", "газда", то прыпеў больш строгі, у ім захоўваецца язычніцкае ўшанаванне рытуальнага часу і маштабнасць добрага зычэння: "Щедрий вечер, добрый вечер, Добрим людям на здоров'я!"³. Калі гаспадыня, "гречна гасдыня", то прыпевы больш лірычныя. Яны асацыятыўна нагадваюць пра значнасць ролі жанчыны, пра яе прыгажосць, уключаючы традыцыйна сімвалічныя вобразы: "У неділю, в неділю рано, Ясне сонінко сходить" (45) ці "Калино! Калино, вино, винная моя ягода" (53). "Білий молодець", "гордый молодець", "пишне вівчаря", "молодий Янусько", "стрілець-молодець", "гайний молодець" – так называюць нежанатага хлопца ў песнях. Часам не толькі сюжэт асноўнага тэксту, але і імператыўны прыпеў-заклік здольны стварыць вобраз спрытнага юнака: "Грай, коню, Грай, кониченьку, Грай, вороненький, Під Іваночком, Під молоденьким, Грай, коню!" (86). Паэтычныя вобразы ў прыпевах калядак для дзяўчыны пераклікаюцца з традыцыйнымі параўнаннямі і дадаткова ўзмацняюць уражанне ад дзявочай красы: "Білая, гей же, калинонько!" (173), "Ягодо, ягодо гожа, ці повна рожа, Оленка" (191).

Навагоднія песні ўкраінцаў у пэўным сэнсе можна лічыць эталонам нарматыўнай паэзіі, якая адлюстроўвае рэчаіснасць скрозь прызму ідэальнага. Яе мова сучаснаму чалавеку да канца невядома, частка старажытнага міфалагічнага сэнсу не ўсведамляецца, аднак мастацкі свет, паэтычныя вартасці ўкраінскіх калядак і шчадролак прывабліваюць кожнае наступнае пакаленне, з'яўляюцца ўзорам пры стварэнні пазаабрадавай лірыкі. Паглыбляючыся ў паэтычны свет калядак і шчадролак, нельга бачыць у ім толькі адбітак рэальнасці ці абмяжоўваць функцыю твораў магічным забеспячэннем адраджаю. Даследаванне мастацкага космасу навагодніх песень высвечвае філасофскую канцэпцыю асяроддзя, адлюстраванага ў іх, фальклорна-міфалагічную мадэль

свету, показує чалавека часткай сусвету, раскрывае ўяўленні старажытных людзей аб іх рытуальнай ролі ў гарманізацыі космасу, вытлумачвае увагу стваральнікаў навагодняй паэзіі да такіх катэгорый, як мікракосм і макракосм, прастора і час.

Відавочна, што сялянскі побыт пераўтвараецца ў калядках згодна з архаічным разуменнем часу каляднага сонцапавароту як часу барацьбы з магчымым наступам хаосу, за ўсталяванне новага прыродна-сацыяльнага цыкла. Эстэтыка навагодняй паэзіі накіравана на адмаўленне дэструктыўнасці, таму ўстанаўленне рытуальна-гарманічных адносін чалавека і прыроды, чалавека і вышэйшых сіл з'яўляецца найважнейшай мэтай калядавання і шчадравання.

Мастацкі космас калядных песень згодна з філасофіяй рытуалу як жыццестваральнага, жыццёзнаўляльнага акта падаецца ў формах уяўляемага, патрэбнага, арганізуецца па ідэальнаму ўзору. У калядных песнях назіраецца выключнае адзінства чалавека і сусвету. Асобныя канцэпты, якія, скажам, у тэкстах рускіх і іншых пахавальных твораў успрымаюцца як сінанімічныя абзначэнні аддаленасці ўвогуле, "таго свету", чужога соцыуму, такія, як "высокая гара", "лес", "сіняя мора" і падобныя да іх, у калядных песнях гучаць як сімвалы яднання чалавека і прасторы, чалавека і космасу.

Пабочная і адносна позняя задача каляднай паэзіі – фармаванне вярбальна-абрадавага асяроддзя, спрыяльнага для здзяйснення магічных пажаданняў тыпу "щоб плодзілісь бики і телиці, барани і ягниці" (28). Яна вырашалася на структурным узроўні, спалучаючы мікракосм і макракосм, чалавека і Сусвет, адзінкавае, частку (сялянская забудова, хата) як маштабнае, усеабдымнае, роўнае Сусвету, аб'ядноўваючы ў сістэму мінулае (міфалагічны час), сучаснае (абрадавы час) і будучае (прыродна-гаспадарчы цыклічны час, у якім галоўнай з'яўляецца пара высыпання збажыны). Можна сказаць, што мастацкі космас каляднай паэзіі згодна з філасофіяй калядавання як штогодняга стваральнага акту сумяшчае дыяхранічны і сінхранічны аспекты і тым самым набывае добра ўпарадкаваную структуру.

У сістэме мастацкага часу ўкраінскіх калядак ў адрозненне ад іншых усходнеславянскіх песень асаблівае значэнне надаецца міфалагічнаму часу пераходу ад першаснай цемры, бязмежнасці, нерухомасці да ўпарадкаванага з'яўчага Космасу. Песня "Коли не було з нащада світа" (21) можа лічыцца унікальнай па мастацка-вобразнаму афармленню класічнага міфалагічнага сюжэта стварэння Сусвету. Мадэль Сусвету ў адзінстве прасторава-часавых каардынат уасабляе ўніверсальны вобраз земляробчай эпохі – Прадрэва. У яго ролі выступае зялёны явар пасярод сіняга мора, прычым трохчасткавая структура дрэва з'яўляецца той першаматрыцай, па якой птушкі-дэміургі рыхтуюцца ўзводзіць сапраўдны свет. Песня засяроджвае ўвагу на пачатку адліку найважнейшых сусветных падзей. У міфалагічнай свядомасці намер дэміургаў прыраўноўваецца да сапраўднага здзяйснення: з пасеянага птушкамі пяску і залатога камення ўтворацца "чорна земляця", "ясне небонько", "світле сонінько", "ясен місячик", "ясна зірница", "дрібні звiздочки" (21).

Украінскія калядкі цікавыя тым, што даюць магчымасць прасачыць этапы мастацкага развіцця міфалагічнай думкі, яе дынаміку, абумоўленую задачай рытуалу. Варыянтам трансфармацыі Прадрэва як мадэлі Сусвету выступае Гара/Горы. "Золотіі гори" у спалучэнні з высокімі дубамі дапамагаюць уявіць двор гаспадара як цэнтр Сусвету (30). Вобраз каменнай гары выкарыстоўваецца ў зачыне ўкраінскай калядкі. З гарой, як і з Прадрэвам, звязаны прыродныя стыхіі: з-за гары выходзяць "три товариши" – "ясне сонце" (яго ўсходу "зрадуецься старе й мале"), "ясен місяць" (яго свету "зрадуецься весь звір у полі", "чумак у дорозі", "хозяін у домі") і персанаж, без якога немагчыма жыццё прыроды, "дрібен дощик" ("Дощик каже: "Як я зйду, То зрадуецься жито і пшениця, Жито і пшениця і всяка пшениця" (22). Звернем увагу на паслядоўнае выкарыстанне таго ж прыёму атрыбуцыі часу, што ў папярэдняй песні, калі намер персанажаў (птушак, сонца, месяца, дажджу) толькі дэкларуецца, а ажыццяўленне пераносіцца ў будучае.

Міфалагічная канцэпцыя навакольнага свету знаходзіць адбітак у такім матыве, як пабудова мастоў, якія яднаюць розныя часткі прасторы – неба і зямлю, космас і жытло чалавека. Звяртаючыся да гаспадара, каляднікі апавяшчаюць: "На вашім мості троякі гості" – "ясне сонінько", "ясен місяченько", "дрібен дождженько" (23). Пры гэтым цікава адзначыць, што ва ўкраінскім фальклоры масты будуць не толькі хлопцы, іх грамада ("сімсот молодців"), але таксама жанчыны

(“господинька”) і дзяўчаты (“дівка Параска”), што падкрэслівае рытуальную ролю абодвух полаў. А.Патабня ў свой час выказаў меркаванне, што адзначаны матыў можа быць сведчаннем даўніх успамінаў пра нябесны мост, па якім багі сыходзілі на зямлю. Гэта тым больш верагодна, таму што агульным для ўкраінскіх і беларускіх калядак з’яўляецца заклік месяца да зор ісіці калядаваці “до пана господаря” (24), шукаць Бога, якога знаходзяць у хаце за сталом.

Галоўнае месца ва ўкраінскіх калядаках займае праблема ўзаемаадносін чалавека з прыродай у рэальным і міфалагічным варыянтах. Асноўнай адзінкай соцыуму з’яўляецца не асоба, а сялянская абшчына і сям’я як гаспадарчая і сацыяльная ячэйка. Праз сістэму сімвалаў адбываецца далучэнне чалавечага быту да Вечнасці, адзінкавае ўспрымаецца як усеагульнае, сялянская хата і сям’я рытуальна становяцца эпіцэнтрам Сусвету. “Стовпі золоті” у двары гаспадара сімвалізуюць вось свету, “столи з коврами” за “стовпами” – сімвал яднання: “А за тими ж столами сидять батько з синами” (29).

Істотнай рысай калядных песень з’яўляецца паказ упарадкаванага Космасу праз яго гуманізацыю і антрапамарфізацыю. Напрыклад, ён уяўляецца садам, кожная частка якога ізаморфна цэламу. Ідэя Сусветнага дрэва знаходзіць працяг у матыве “теремы в саді” (у беларускіх варыянтах “церамы на падвор’і гаспадара”). Колькасная характарыстыка церамоў абаяраецца менавіта на касмалогію Сусветнага дрэва. Тры церамы – знак імкнення да нябёсаў – заўсёды ўяўляюцца жыллом нябесных свяціл, якія, на думку навукоўцаў, сімвалізуюць членаў сялянскай сям’і. Аднак сімвал – гэта яшчэ і паэтычны знак, прачытваючы які, можна ўбачыць не сімвалізацыю аднаго кола персанажаў праз другія, а іх часовае, быццам рэальнае сумяшчэнне, што характэрна для міфалагічнай свядомасці: у каляднай паэзіі знішчаюцца прасторавыя межы, а сама прастора набывае касмічна-антрапамарфічную цэласнасць.

Прыём пабудовы імагінатывага свету калядак – семантычная рытміка ўвасабленняў прыроднага і чалавечага на падставе іх імклівага сумяшчэння (месяц ↔ гаспадар), антрапамарфізацыя Сусвету і прыродных адзінак (гаспадыня ↔ сонца). Дзякуючы гэтаму чалавек падчас калядаў здольны стаць той сілай, якая супрацьстаяць хаосу, фарміруе космас па ўзору міфалагічнай першасструктуры, уяўляе тое, што закладзена ў прасторавай структуры чалавечага цела і часовай структуры соцыуму. Такім чынам, спасціжэнне мастацкага космасу ўкраінскіх калядак мае дачыненне да эстэтычнай і анталагічнай праблематыкі: раскрываюцца адзнакі не столькі сялянскага быту, колькі Быцця, якое падаецца ва ўзятых з рэальнасці вобразах. Іх трансфармацыя грунтуецца на міфалагічнай ідэі адзінства прыроды і чалавека, адзінства Сусвету.

У адпаведнасці з міфалагічнай логікай *залатая вярба*, што быццам расце ў пана Івана, з’яўляецца хоць і незвычайным, але ўсё ж прыродным аб’ектам. На ёй “золота кора”, “рожеві квіты”. І ў той жа час вярба ўвасабляе членаў сям’і: “Ой то ж не верба – Иванова жона, Ой то ж не кора – Иванова няня, Ой то ж не квіты – Иванові дці” (27). Ва ўкраінскім фальклоры вярба наогул выяўляе міфалагічную сувязь неба і сонца. Прыгадаем загадку “Стоіть верба посеред села, розпнула голле на все Подолле”, у якой сонца метафарызуецца як дрэва з адзнакамі ўсеагульнасці, цэнтральнага становішча ў свеце.

Гэтаксама ўзяты з рэальнасці вобраз *яблыневага лісточка*. Не выходзячы з рэчывнасці рэальнай прыроднай з’явы, эстэтычны малюнак набывае тут вышэйшы сэнс: яблыневы лісточак выконвае ролю носбіта традыцыйнай для калядак рытуальна-міфалагічнай інфармацыі. На ім “написано сонце й місяць, А цо місяць – то господар, Ясне сонце – господина, Ясні зіркі – його дітки” (26).

У адпаведнасці з законамі жанраў абрадавай паэзіі міфалагічны імпульс своеасабліва адбываўся на розных узроўнях тэксту, у прыватнасці ён мог рэхава ўзмацняцца ў харавых прыпевах, асабліва імператывных, дзе згадваліся *явар, мора, зямля, гара, зоркі, месяц, сонца* (77, 80, 88, 102, 155, 158, 159, 162). На падставе гэтых назіранняў мы адмаўляемся ад устойлівай думкі аб выпадковасці складу паэтычных вобразаў у абрадавых імператывных прыпевах і прыпевах-сцвярджэннях.

Каляровая гама ўкраінскіх калядак вартая асобнага даследавання. Звернем увагу толькі на сімваліку азначэння “залаты”, якое выступае сродкам ідэалізацыі сялянскага побыту і ў сукупнасці з семантычным жывёльным кодам служыць знакам міфалагічна значнай падзеі. Агульным матывам усходнеславянскіх калядак з’яўляецца матыў “прыплод жывёлы”. Ва ўкраінскім фальклоры найбольш яркава выяўляецца яго міфалагічная структура. Можна лічыць лагічна

апраўданай функцыю птушкі як добрай вястункі прыплоду жывёлы – “ластівочка” выклікае гаспадара з хаты, каб ён падзівіўся на кашару: “Там овечкі покотіліся, А ягнічкі народзіліся” (33). За бытавым малюнкам прыплоду праглядаецца згаданая намі семантыка птушкі як стваральніцы. Мяркуем, што менавіта яна абумоўлівае незвычайныя якасці маладняку: “Самі бичечкі-злоторіжечкі”, “самі ягніці-злотокосіці”. Як вядома, у сусветнай міфалагічнай традыцыі жывёлы з залатымі рагамі, капытамі, поўсцю звязаны з сонцам ці сімвалізуюць яго. У нашым выпадку, дзякуючы залатому колеру, бытавая з’ява – прыплод хатняй жывёлы – уздымаецца на ўзровень стваральнага акту, семантызуецца як перамога святла над цемрай, жыцця над смерцю.

Яскравым, маштабным варыянтам міфалагічнага кода ва ўкраінскіх калядках выступае незвычайны “сивий олень дев’ятирогий”, які аб’ядноўвае верх (неба) і ніз (зямлю). На яго дзесятым рагу “злот терем стоить” (61), які нагадвае жытло сонца. Жыцценарадзальная сіла сонца перадаецца праз жаночы пачатак: сонца ўвасабляе гаспадыню. У сваёй зямной ролі яна сядзіць “проти віконця напроти сонця”. У міфалагічнай – як само сонца сядзіць на залатым крэслі ў залатым кераме, “шиттячко шие, злотом фарбуе” (61). Згаданы міфалагічны комплекс мае сінанімічнага дваініка “сад – дзве птушкі”. *Птушка/дзве птушкі* на дрэве ў міфалагічнай сістэме ўсходнеславянскай культуры сімвалізуюць верх, таму вішнёвы садочак, у якім спяваюць “дві зозулечці”, суадносіцца з агульнай структурай Сусвету. Адзінства і ўстойлівасць мадэлі ўзмацняюцца дзякуючы аб’яднанню сінанімічных малюнкаў: “Дві зозулечці файно співаюць... все за здоров’я... сеі газдыні” (61).

Паэтычная гульня з прасторай, калі гаспадыня адначасова знаходзіцца ў сваёй хаце і ў залатым кераме на рагах аленья, абапіраецца на логіку каляднага рытуалу, які павінен аб’яднаць міфалагічнае мінулае з абрадавым сучасным, зямное з нябесным, таму ніз у каляднай песні адначасова з’яўляецца верхам, а верх нізам.

Важнае значэнне пры раскрыцці кодавага характару каляднай паэзіі набывае статычная сітуацыя “чалавек перад ужываннем рытуальных напояў”. Як сведчаць пісьмовыя крыніцы, у старажытных славян піццё было часткай язычніцкіх культўаў. У адрозненне ад вядомага архаічнага звычайу піць пітво з аднаго кубка па кругу ў калядным рытуале напоі дыферэнцыраваны па полу і ўзросту, іх падаўцам малюецца вышэйшая сіла – Бог. Седзячы ў хаце за сталом, ён трымае ў руцэ тры кубкі для гаспадара, яго жонкі і дзяцей. Семантычны эквівалент – “сам гаспадар з трыма кубкамі”, “тры сталы з трыма рознымі напоямі”. У якасці сакральных напояў выступаюць “кудравенько вино”, “вино зелено”, “медок солодок”, “хмельненьке пиво”, “гірка горілка” (24, 27).

У фінальнай казачнай формуле прысутнасці казачніка на бяседзе ў “некаторым царстве” заўсёды згадваецца падвойны напоі “мёд-віно”, “мёд-піва”. Тыпалагічна падобны момант гасцявання асоб з іншасвету прысутнічае і ў калядным рытуале. Песенныя прыпевы жаночых і дзявочых калядак асабліва ўшаноўваюць віно: “Зелене вино – для пана свого, Крпке вино – для жінкі його” (39), “В неділю рано зелене вино!” (59). Віно спалучаецца з жаночымі расліннымі сімваламі: “Калино! Калино, вино, винная моя ягода!” (53).

Увасабляючы прыродныя сілы, *віно* ў песні набывае якасці расліны, яго можна пасадзіць: “В неділю! В Неділю рано Зелене вино саджено!” (160). У каляднай паэзіі *віно* і *вінаград* – сінонімы: сцерагчы *вінаград* (што звычайна робіць дзяўчына) – тое самае, што сцерагчы *віно* (і наадварот). *Віно* і *вінаград* у дзявочых калядках спалучаюцца з любоўна-шлюбнымі матывамі. “Красний молодець” суадносіць свае пачуцці з ростам “сухой різочки” *вінаграду*, якую дзяўчына збіраецца пасадзіць каля сваёй “світлойкі”: “Коли ся прийме, то люблю тебе, А як зацвіте, заручу тебе, А як ізродить, то возьму тебе” (160).

Як бачым, праз дыферэнцыяцыю прыродных па паходжанні (мёд, ягады, зерне), культурных па ўжыванні напояў (мядок, віно, піва, гарэлка) адбываецца шматканальнае замацаванне сувязі паміж чалавекам і прыродай, дасягаецца структурнае адзінства прыроднага і сацыяльнага, што і прадугледжваецца калядным рытуалам. Ідэя суаднясення прыроднага і чалавечага выяўляецца і ў заклінальных формулах тыпу “Скількі дубочків – стількі синочків” (28). Яна арганізуе ланцужок формульных пажаданняў: “дуби порубати” – “землю попяхати” – “дочку віддати”, “піва ізварити” – “сина оженити” – “гарно погуляти” (30).

Такім чынам, стварэнне Сусвету разам з адначасовай антрапамарфізацыяй Космасу і касмізацыяй соцыуму – першы этап паэтычнага ўзнаўлення міфалагіч-

нага сюжэта ў межах абраду калядавання. Каб падагульніць нашы меркаванні, зазначым, што слоўныя вобразы-сімвалы, якія пры звычайным чытанні тэкстаў калядных песень успрымаліся як характарыстычны прыём з перавагай метафарычнасці мыслення, могуць быць рэканструяваны ў іх сакральным сэнсе і прызначэнні. Задача такой рэканструкцыі ў тым, каб, абаліраючыся на паэтычную канкрэтыку, уключыцца дэшыфроваўкай тэкставых канцэптаў і сімвалаў у галіну міфапаэтычнага спосабу мыслення. Раскрываючы законы архаічнай паэтыкі, мы атрымліваем магчымасць змадэліраваць светапогляд старажытнага чалавека, які набывае значэнне заўсёднага, вечнага.

¹ Дей О. // Щедрівки. Колядки. Віншівки. Київ, 1968, С.10–11.

² Искусство Ивана Семеновича Козловского: Запись концерта 18.01.1970 г. Пластинка ЗЗДО28059-66 / Сопроводительный текст к музыкальному альбому П.Пичугина.

³ Щедрівки. Колядки. Віншівки. С.25 (далей у тэксце – нумар старонкі гэтага выдання).

І.Р.ЦЯПУНІН

ПУШКІНСКІ ЮБІЛЕЙ 1899 г. У МІНСКУ (да 930-годдзя заснавання горада)

Пушкінскія юбілеі для беларускага народа заўжды былі вялікім святам. У Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь (НАРБ) захаваліся матэрыялы аб святкаванні на беларускай зямлі стогадовага юбілею з дня нараджэння А.С.Пушкіна. На Віцебшчыне і Магілёўшчыне, як паведамлялі "Витебские губернские ведомости", усё насельніцтва як бы "ўз'ядналася ў адно неразрыўнае цэлае", каб належна ўшанаваць памяць вялікага рускага паэта, "святкаваў увесь народ – ад малапісьменнага да адукаванага, ад дзіцяці да старога". Святкаванне стогадовага пушкінскага юбілею – адна з яркіх старонак у гісторыі культурнага жыцця Мінска. У падрыхтоўцы да юбілею перыяд у горадзе ўзнікла Таварыства аматараў прыгожых мастацтваў – "цэлае грамадства людзей адукаваных, развітых і натхнёных жаданнем згуртавацца разам для культурнай працы на карысць народа і славы Беларусі"². Адным з арганізатараў яго выступілі старшы рэвізор Мінскага губернскага акцызнага ўпраўлення А.Ф.Аляксандраў, сям'я якога падтрымлівала сяброўскія адносіны з вялікай украінскай паэтэсай Лесяй Украінкай. У Таварыстве аматараў прыгожых мастацтваў уваходзілі прадстаўнікі розных грамадскіх плыняў, у тым ліку рэвалюцыйна-дэмакратычнай інтэлігенцыі, члены мінскай групы РСДРП, а сярод іх С.К.Мяржынскі, сябар Лесі Украінкі, адзін з першых прапагандыстаў марксізму на Беларусі. Аднак у 1899 г. таварыства займалася мірнай асветніцкай дзейнасцю. Яго ўдзельнікі наладжвалі спектаклі, у перспектыве намерваліся заснаваць у горадзе агульнадаступную чытальню, бібліятэку, школы музычную і жывапісу. Таварыства давала мінчанам "магчымасць за недарагую плату атрымліваць эстэтычныя веды"³.

У сакавіку 1899 г. пры таварыстве ствараецца спецыяльная камісія з прадстаўнікоў розных устаноў для выпрацоўкі праграмы святкавання юбілею А.С.Пушкіна. Сябры камісіі распаўсюджвалі таксама творы паэта, у прыватнасці, асобнае выданне з ілюстрацыямі "Сказки о рыбаке и рыбке", якая карысталася ў Беларусі асаблівай папулярнасцю. Вядомы запісы гэтай казкі на беларускай мове, зробленыя ў 1888 г. інспектарам беластоцкага вучылішча М.П.Авенарыусам у розных паветах Мінскай губерні⁴.

Камісія імкнулася задаволіць просьбу ўсіх навучальных устаноў Мінскай губерні асігнаваць сродкі на набыццё твораў А.С.Пушкіна і яго партрэтаў для раздачы навучэнцам, таму што, як высветлілася, "вучні не знаёмы з партрэтамі Пушкіна і ў вучнёўскай бібліятэцы няма твораў гэтага пісьменніка". Камісія распаўсюджвала ў вучылішчах Мінскай губерні некаторыя навуковыя выданні, напрыклад набор з 15 брашур пад назвай "Иллюстрированная пушкинская библиотека", выдадзеная Ф.Ф.Паўлянковым. Кожная брашура ўключала асобны твор Пушкіна і яго партрэт⁵.

Камісія таварыства намервалася выдаць паштоўкі ў памяць Пушкіна з малюнкамі вядомых рускіх мастакоў. Каб арганізаваць публічную лекцыю про Пушкіна у Мінску, камісія звярнулася ў Маскоўскае лекцыйнае бюро. Прачытаць лекцыю пра паэта згадзіўся прыват-дацэнт Маскоўскага універсітэта, вядомы пушкіназнаўца І.І.Іваноў. У сваіх навуковых працах ён абвінавачваў вялікасвецкае грамадства ў гібелі Пушкіна, гаварыў аб цеснай сувязі паэта з яго сябрамі-дзекабрыстамі. Іваноў прыслаў у Мінск план сваёй лекцыі, якую меркавалі

правесці 26 мая ў гарадскім тэатры для вучняў сярэдніх навучальных устаноў (бясплатна). Але лекцыя не была прачытана, таму што якраз у гэты дзень І.І.Іваноў павінен быў выступаць з прамовай на пушкінскім святкаванні ў Маскве. Іваноў выказаў жаданне прачытаць лекцыю ў Мінску ў іншы час: у чэрвені або жніўні 1899 г. Але па распараджэнні мінскага генерал-губернатара князя М.М.Трубяцкага лекцыя была забаронена, дазвалялася абмежавацца на ўрачыстым пасяджэнні толькі "вымаўленнем прамовы" пра Пушкіна. "Скласці прамову" было даручана члену камісіі А.Ф.Хаванскаму⁶.

10 сакавіка камісія звярнулася да Мінскага гарадскога грамадскага ўпраўлення з хадайніцтвам аказаць ёй "сваё асвечанае садзейнічанне" і ўступіць памяшканне тэатра з электрычным асвятленнем "для правядзення 25, 26 і 27 мая свята ў гонар А.С.Пушкіна". Камісія таксама ставіла пытанне аб адкрыцці ў Мінску публічнай бібліятэкі імя А.С.Пушкіна, каб "тым самым назаўсёды захаваць у памяці народа імя вялікага рускага паэта". Уздымаецца і пытанне аб каштарысе на выпісанне бюста Пушкіна і пастамента для яго⁷.

Для правядзення ўсіх гэтых мерапрыемстваў адкрываецца падпіска на збор ахвяраванняў у гонар юбілею. Актыўны ўдзел у гэтай кампаніі прымалі ўсе навучальныя ўстановы Мінскай губерні, жыхары павятовых гарадоў Міншчыны, не толькі гараджане, але і сяляне, служачыя Лібава-Роменскай чыгункі, афіцэры і салдаты армейскіх палкоў, што кватаравалі ў Мінскай губерні. Жыхары Слуцка і Мазыра, нягледзячы на тое, што рашылі адзначыць пушкінскі юбілей у сваіх гарадах, таксама далучыліся да падпіскі⁸. У выніку па 50 падпісных лістах было сабраны 1604 р.44 кап. Усе сабраныя грошы перадалі казначэю таварыства для стварэння да юбілею Мінскай публічнай бібліятэкі імя А.С.Пушкіна. 28 чэрвеня Мінская гарадская дума пастанавіла адобрыць выпрацаваны камісіяй праект статута Мінскай гарадской публічнай бібліятэкі і даручыла гарадской управе прадставіць гэты праект мінскаму губернатару "з тым, каб па зацвярджэнні статута бібліятэка была неадкладна адкрыта". Адзначалася, што Мінску, з яго сто-тысячным насельніцтвам, востра неабходна мець сваю публічную бібліятэку, "у якой інтэлігентныя жыхары маглі б прачытаць газету або кнігу, ажыццявіць такім чынам патрэбны для адукаванага чалавека ў такой ступені надзённай, як адзенне і ежа". Але статут гэтай бібліятэкі быў зацверджаны мінскім губернатарам толькі 20 чэрвеня, а сама бібліятэка адкрыта толькі 25 снежня 1900 г.

26 мая 1899 г. у памяшканні Мінскага гарадскога тэатра (цяпер Беларускі драматычны тэатр імя Янкі Купалы) адбыўся святочны вечар, прысвечаны стагоддзю з дня нараджэння А.С.Пушкіна. У Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь захавалася праграма гэтага вечара. Цікавы змест першага аддзялення праграмы: 1. Марш Мендэльсона (выконвае аркестр Таварыства аматараў прыгожых мастацтваў). 2. Прамова пра Пушкіна (вымаўляе член таварыства А.Ф.Хаванскі). 3. Чытанне верша М.Ю.Лермантава "Смерць паэта". 4. Чытанне ўрыўкаў з паэмы "Палтава". 5. Хор з оперы А.С.Даргамыжскага "Русалка" (салісты – члены Таварыства аматараў прыгожых мастацтваў). 6. Паказ жывой карціны "Пушкін у Міхайлаўскім".

Змест другога аддзялення: 1. Паказ жывой карціны "Кавказскі пленнік". 2. Чытанне верша Пушкіна "Вновь я посетил..." 3. Хор сялян з оперы П.І.Чайкоўскага "Евгений Онегин" (выконваюць члены Таварыства аматараў прыгожых мастацтваў). 4. Чытанне верша Я.П.Палонскага, прысвечанага памяці А.С.Пушкіна. 5. Гімн А.Ф.Аляксандрава да стагоддзя з дня нараджэння А.С.Пушкіна (выконвае хор Таварыства аматараў прыгожых мастацтваў). 6. Чытанне верша Пушкіна "Я памятник себе воздвиг нерукотворный". 7. Хор Таварыства аматараў прыгожых мастацтваў выконвае "Славу" перад бюстам паэта⁹.

З усёй праграмы на наведвальнікаў тэатра, як адзначаў "Минский листок" 26 мая 1899 г., асаблівае ўражанне зрабіў вядомы верш М.Ю.Лермантава "Смерть поэта", прачытаны А.Ф.Аляксандравым. Палітычная вастрыня лермантаўскага верша заўсёды непакоіла правячыя колы. Невыпадкава Міністэрства народнай асветы ў 1899 г. забараніла ўключаць гэты верш у праграму ўшанавання А.С.Пушкіна ва ўсіх навучальных установах Расійскай імперыі¹⁰. І тым не менш гэты верш быў асабліва папулярны сярод перадавай беларускай інтэлігенцыі. Калі на святочным пасяджэнні прагучалі палымяныя лермантаўскія радкі ("Погиб поэт – невольник чести..."), уся зала страпанулася, прагучалі бурныя апладысменты і воклічы "біс".

Святкаванні стагоддзя з дня нараджэння вялікага паэта ў Мінску і іншых беларускіх гарадах паказала, наколькі Пушкін блізка і дарагі беларускаму народу.

“Минский листок” 26 мая 1899 г. паведамляе, што “такой урачыстасці яшчэ не было ў нас. З самых глухіх гарадоў паступаюць звесткі пра ўшанаванне паэта...” “Тры дні, – гаворыцца ў адной з карэспандэнцый “Витебских губернских ведомостей”, – працягваліся ўрачыстасці, прысвечаныя ўшанаванню памяці паэта. Здавалася, што дух гэтага вялікага чалавека і вялікага пакутніка, які стаў ахвярай ворагаў і варожых паклёпаў... нябачна прысутнічаў сярод нас і ачысціў нашы душы і сэрцы ад паўсядзённай брыдоты і мітусні. Чымсьці маладым, гарачым, узнёслым павеяла на нас у гэтыя дні, штосьці радаснае, светлае, шматабяцаючае мроілася нам”¹².

У той жа час гэтае святкаванне паказала, як ставіліся да Пушкіна царскія ўлады. Калі жыхары Мінска за кароткі тэрмін сабралі для публічнай бібліятэкі каля дзвюх тысяч кніг, мінскі губернатар князь М.М.Трубяцкой не спяшаўся адкрыць гэту асветную ўстанову, якой надавалася імя А.С.Пушкіна. А бюст вялікага паэта з пастаментам так і не быў устаноўлены ў Мінску.

15 чэрвеня 1899 г. домаўладальнікі і жыхары Ляхаўскай вуліцы (цяпер вуліца Кастрычніцкая) звярнуліся ў Мінскую гарадскую ўправу з просьбай “для ўвекавечання памяці А.С.Пушкіна і ў выпадку святкавання стогодовага юбілею з дня яго нараджэння вуліцу Ляхаўскую, якая вядзе ад Магазіннай вуліцы (цяпер вуліца Кірава) да маста цераз раку Свіслач перайменаваць у Пушкінскую”. Гарадская ўправа, а таксама гарадская дума пастанавілі задаволіць просьбу жыхароў і домаўладальнікаў і “прадставіць аб гэтым адпаведнае хадайніцтва мінскаму губернатару”. Але апошні “без тлумачэння прычын” 30 верасня наклаў на пастанову гарадскіх улад рэзалюцыю: “не знаходжу магчымым задаволіць хадайніцтва Мінскай гарадской думы аб перайменаванні вуліцы Ляхаўскай... у Пушкінскую”. Гарадской думе нічога не заставалася іншага, як “прыняць гэта да ведама”¹³. Просьба жыхароў вуліцы Ляхаўскай так і засталася незадаволенай, а справа “ўвекавечання памяці А.С.Пушкіна” не даведзена да канца.

У сваёй упартасці мінскі губернатар не быў адзінокі. Царскія ўлады ў шэрагу гарадоў Расіі давалі згоду называць імем Пушкіна навукова-асветныя ўстановы (школы, бібліятэкі, чытальні), але толькі не вуліцы, бульвары, скверы. Так, вядома, што Маскоўская гарадская дума ў 1899 г. адмовілася перайменаваць Твярскі бульвар, дзе ў 1880 г. быў пастаўлены помнік паэту, у Пушкінскі¹⁴.

Улады, натуральна, не маглі любіць Пушкіна за яго вольнадумства і не ставілі мэтай прапагандаваць у народзе творы вялікага паэта бунтарскага напрамку. Праз 16 гадоў пасля стогодовага пушкінскага юбілею, у 1915 г., прыстаў першай часці г. Мінска Радкевіч рашуча выступіў супраць дэманстраванняў і кінематографі “Люкс” кінакарціны “Капітанская дочка (Емелька Пугачев)”, створанай па аднайменнай аповесці А.С.Пушкіна¹⁵. У рапарце Мінскаму паліцмайстару ад 15 лютага 1915 г. царскі прыстаў сцвярджаў, што “карціна па свайму зместу наогул... не пажадана да дэманстравання на экране”. Хаця ў кінафільме вобразы Пугачова і яго паплечнікаў былі пададзены ў рэзка адмоўным плане, Радкевіч тым не менш бачыць такія “непажаданыя месцы”, як паказ вісельні, якая была ўстаноўлена на рачным пляту. Ахоўнік парадку ў дадзеным выпадку прад’яўляе прэтэнзіі ўжо не да сцэнарыстаў, а да самога А.С.Пушкіна, таму што ў рапушчанай главе аповесці, якая была забаронена царскай цензурай, гаворыцца пра расправу царскіх карнікаў з бунтаўшчыкамі-пугачоўцамі.

Царскаму прыставу таксама не спадабалася, што ў кінакарціне паказана “пакаранне смерцю каменданта крэпасці і іншых рускіх афіцэраў”. Стужка, на думку Радкевіча, “не адпавядае моманту, што перажываецца”. Меўся на ўвазе перыяд першай сусветнай вайны, калі на тэрыторыі Беларусі разгарнуліся ваенныя дзеянні, а таксама развіваўся рэвалюцыйны рабочы рух супраць царскага самадзяржаўя¹⁶. У гэты час царскія ўлады забаранялі распаўсюджванне ў Беларусі тых твораў А.С.Пушкіна, у якіх гаворыцца пра барацьбу народа з прыгнятальнікамі.

Зусім па-іншаму адносілася да А.С.Пушкіна перадавая беларуская інтэлігенцыя, для якой, па трапнаму выразу Янкі Купалы, А.С.Пушкін быў асабліва блізкі і дарагі “за тое, што ён – жывы барацьбіт за свабоду, за шчасце чалавецтва”, “пісаў шчыра-бунтарскі, не баючыся за сваё жыццё”¹⁷.

¹ НАРБ. Ф.1416, воп.6, спр.605, т.1, арк. 248,270, 475.

² Там жа. Спр.798, арк.376.

³ Там жа. Ф.1416, воп.6, спр.605, т.1, арк.116.

⁴ Гл.: Образцы беларускага наречця разных местностей, доставленные М.Авенариусом // Сборник II Отделения русского языка и словесности Академии наук. СПб., 1888. С.ХІІІ.

⁵ НАРБ. Ф.458, воп.1, спр.203, арк.107,160; спр.234, арк.167.

⁶ Там жа. Ф.1, воп.1, спр.3542, арк.14; ф.295, воп.1, спр.390, арк.1,2,19.

⁷ Там жа. Ф.1, спр.3542, арк.1,2; ф.295, воп.1, спр.390, арк.35.

⁸ Там жа. Ф.295, воп.1, спр.390, арк.150,151,170, 200.

⁹ Там жа. Ф.24, воп.1, спр.3600, арк.14; ф.299, воп.1, спр.12598, арк.1,6.

¹⁰ Там жа. Ф.295, воп.1, спр.3900, арк.5100.

¹¹ Гл.: Мейлах Б. Вопросы литературы и эстетики. Л., 1958. С.346-347.

¹² НАРБ. Ф.1416, воп.6, спр.606, арк.1467.

¹³ Там жа. Ф.1, воп.1, спр.3503, арк.1-7.

¹⁴ Гл.: Берков П. Н. Из материалов пушкинского юбилея 1899 г.// Пушкин: Временник пушкинской комиссии. М.:Л., 1937. С.404.

¹⁵ Гл.: Вишневский В. Художественные фильмы дореволюционной России (фильмографическое описание). М., 1945. С.41.

¹⁶ НАРБ. Ф.300, воп.1, спр.79, арк.39.

¹⁷ Купала Я. Сбор творца: У 7 т. Мн., 1976. Т. VII. С.276-277.

А.УВОСТРЫКАВА

МАТЫЎ ЯК ЭЛЕМЕНТ ПАЭТЫКІ РАМАНАЎ МІЛАНА КУНДЭРЫ "ЖАРТ" І "НЕВЫНОСНАЯ ЛЁГКАСЦЬ БЫЦЦЯ"

У разважаннях аб жанры рамана Кундэра падкрэслівае значнасць для яго раманаў матыва як "элемента тэмы", які паўтараецца кожны раз у новым кантэкстах. У "Невыноснай лёгкасці быцця" Кундэра зауважае, што чалавек, якога вядзе адчуванне прыгажосці, ператварае выпадковую падзею (музыку Бетховена, смерць на вакзале) у матыв, які назаўжды застаецца ў кампазіцыі яго жыцця. Такі чалавек вяртаецца да гэтага матыву, змяняе, развівае, як кампазітар, тэму сваёй санаты.¹ Так дзейнічае і сам аўтар у сваіх раманах.

Адным з характэрнейшых матываў кундэравых раманаў з'яўляецца матыв куліс, які караніцца ў аўтарскай канцэпцыі падвойнай экспазіцыі. У пісьменніка часта праз знешнюю абалонку праглядаецца другі план з'явы, прадмета альбо асобы, але менавіта ён і з'яўляецца, на думку Кундэры, іх сапраўднай сутнасцю. У рамана "Жарт" Людвіг і доктар Костка, два антыподы, спрачаюцца аб кулісах, маючы на ўвазе ілюзіі. У Людвіга наступная пазіцыя: "Я ведаю, што вы ціхі будаўнік вечнага боскага дома і не любіце слухаць аб разбурэннях, але што мне рабіць: я не боскі будаўнік. Урэшце, калі б будаўнікі боскія ставілі тут дамы з сапраўднымі мурамі, наўрад ці нашыя разбурэнні маглі б прынесці ім шкоду. Але мне здаецца, што замест муроў я бачу ўсюды адныя толькі кулісы. А разбурэнне куліс – спраядлівая справа". Костка адказвае яму: "Адкуль у вас упэўненасць, што вы можаце адрозніць кулісу ад муроў? Ці заўсёды вы былі ўпэўненыя ў тым, што ілюзіі, над якімі вы смеяцеся, і сапраўды толькі ілюзіі. А што, калі вы памыляецеся? Што, калі гэта каштоўнасці і вы разбуральнік каштоўнасцей? Зменьшаная каштоўнасць і развенчаная ілюзія, я лічу, маюць роўна ўбогую плоць, яны падобныя адна да адной і пераблытаць іх прасцей простага" (С.16)

У "Невыноснай лёгкасці быцця" зноў узнікае матыв куліс. Аўтар уводзіць яго ў сувязі з працай адной з герайн, мастачкі Сабіны. Яшчэ студэнткай акадэміі мастацтваў яна напісала цыкл карцін пад назвай "Кулісы". Першы план яе карцін заўсёды займаў цалкам рэалістычны свет, а за ім, нібы за разарванай дэкарацыяй, бачылася нешта іншае, таямнічае і абстрактнае. Наперадзе была зразумелая хлусня, а ззаду – незразумелая праўда.

Рэаліі палітычнага жыцця Чэхаславакіі пасляваенных дзесяцігоддзяў, ілжывая ідэалогія сацыялістычных функцыянераў давалі штуршок да трансфармацыі чалавечых думак, учынкаў, асобы наогул. Кундэра ў сваіх раманах выкарыстоўвае шэраг вобразаў, якія ўяўляюць сабой зліццё двух светаў, нібы фотаздымкі, атрыманыя шляхам двайной экспазіцыі.

Адзін з галоўных герояў рамана, Тамаш, становіцца фігурай з Сабініных карцін. Кундэра піша аб сустрэчы двух светаў, аб двайной экспазіцыі, калі за сілуэтам Тамаша-ліберціна праглядае дзівосны твар рамантычнага каханка. Ці наадварот, задумваецца Кундэра, можа, скрозь постаць Трыстана, які не думае ні аб чым іншым, як аб сваёй Тэрэзе, бачыцца цудоўны адрынуты свет ліберціна.²

"Кулісы" часта хаваюць сапраўдны твар, але калі ўдаецца скрозь іх убачыць яго, то постаці герояў ці апісаныя падзеі набываюць камічнасць, якая ўзнікае з іх карыкатуранасці. Герайна "Жарта" Гелена атручваецца, прымаючы слабительныя таблеткі, якія знаходзіліся ў шклянцы ад альгены. Тым самым трагічны ўчынак набывае фарсаванае адценне. Таблеткі належаць памочніку Гелены, які недахоп мужнасці жадае запоўніць знешнімі атрыбутамі: "шклянны цюбік ад аль-

гены павінны быў скрыць камічнасць яго хваробы, як цехасы і шырокая курткі – камічнасць яго дзіцячай фізіяноміі" (С.289). Такім чынам, пажаданае выдаецца за сапраўднае. Пэўная афарбоўка ілюзіі ператварае яе ў бачную праўду.

У рамане "Невыносная лёгкасць быцця" ёсць камічнайшы эпізод "Вялікага паходу" французскіх урачоў на дапамогу Камбоджы.

Аднак камізм паступова перарастае ў чорны гумар і разважанні аб усёй сучаснай еўрапейскай культуры, якой пагражае ператварэнне ў велізарную імперыю кіча. "Кулісы", "трансфармацыя", "карыкатура" з'яўляюцца ў раманых семіятычнымі знакамі і адначасова прыналежнасцю канкрэтнай гістарычнай эпохі. У "Жарце" нават нязначныя рэчы ва ўспрыманні галоўнага героя становяцца сімвалам хлуслівасці жыцця: "... і зноў я падумаў, што гэтыя функцыі (марожанае) падобныя да факелаў і што ў гэтым падабенстве, бадай што, ёсць і пэўны сэнс, таму што гэтыя факелы на самой справе не факелы, а карыкатурнае падабенства факелаў, і тое, што яны з такой урачыстасцю нясуць з сабой гэты ружовы след асалоды, ёсць зусім не ўцеха, а карыкатурнае падабенства ўцехі, якое, магчыма, выражае непазбежную карыкатурнасць усякай уцехі гэтага запыленага правінцыяльнага гарадка" (С.169). Значнасць названага семіятычнага кода ў раманых ("Кулісы") вызначаецца тым, што ён стаў асновай пэўнага гістарычнага перыяду, калі поўнасцю была скажона ўся сістэма чалавечых каштоўнасцей. Месца сапраўдных каштоўнасцей было занятае выдуманымі, камедыю якіх, як лічыць даследчыца Кундэры Сільвія Рыхтэрава, і прапапоўвае Кундэра ў рамане "Жарт". Рыхтэрава заўважае: "Не думаю, што Кундэра ішоў да таго, каб проста абвергнуць каштоўнасць авангарднай рэвалюцыйнай традыцыі, аднак ён зрабіў гэта: на аснове новага канкрэтнага вопыта ён паставіў пастку, паказаў яе на сцэне, дзе будучае рэвалюцыянера стала сапраўдным іксам. Выдуманая стала рэчаіснасцю – аднак гэта ўжо нельга назваць каштоўнасцю"⁴.

У "Жарце" магчыма вылучыць і матыў слепаты, якая ўласціва ўсім персонажам рамана: Людвіг не пазнае Люцыі, Костка не пазнае ў Людвігу салдата, аб якім яму расказвала Люцыя, Гелена наогул нічога не заўважае скрозь туман свайго сентыменталізму, Зэманэк не бачыць у Людвігу свайго ворага і мсціўцу. Сільвія Рэхтэрава піша: "Гэтая слепата паступова павялічваецца ліхаманкавай рэфлексіяй і аўтарэфлексіяй апавядальніка, які імкнецца выявіць сапраўдны твар сваіх і чужых паводзін⁵. Матыў слепаты набывае развіццё і ў апісанні "конніцы каралёў", калі Яраслаў на традыцыйным народным свяце глядзіць на маўклівага фальклорнага караля і не разумее, што гэта не яго сын. Аб канфармісцкай змене людзьмі сваіх поглядаў, аб уцёках ад адных ідэалаў да другіх герой рамана, Людвіг, прымячае, што слепата змяніла слепату. Гэтыя трапныя афарыстычныя словы дакладна характарызуюць метамарфозы галоўных герояў рамана і метамарфозы гісторыі наогул.

У рамане "Жарт" прасочваецца таксама і матыў незразумелага паслання. "Конніца каралёў", старажытнае, пануючае на Мараве свята, якое нясе з глыбіні стагоддзяў нейкае паведамленне, у сучасным жыцці застаецца, на жаль, толькі маляўнічым відовішчам з эмацыянальна-эстэтычнай функцыяй. Сэнс гэтага старадаўняга рытуалу страчваецца. Не зразумелым у час пасланнем стала для Людвіга Люцыя. Толькі значна пазней, змарнаваўшы вялікую частку свайго жыцця на помсту, ён зразумеў, што Люцыя несла яму паведамленне аб нікчэмнасці такой помсты. У "Невыноснай лёгкасці быцця" таксама выяўляецца матыў паслання. Тамашу вышэйшай воляй была пасланая Тэрэза, якая "нараділася з шасці выпадковасцей".

У рамане "Жарт" упершыню ў Кундэры ўзнікае матыў, які з'явіцца і ў наступных творах: гэта пытанне аб віне камуністычнай часткі кундэраўскай генерацыі, падзеленай лёсам на пняных і ганіцеляў. Аўтар разважае аб экзістэнцыяльнай сітуацыі асобы "у пастцы празмерна палітызаванага свету" і таму "матыў парадасальных адносін паміж намерам, учынкам і яго вынікам становіцца тэмай "Жарту"⁶. Кундэра паказвае горку і іранічную канфрантацыю рэвалюцыйных ідэалаў і рэалій сапраўднага сацыялізму. Аднак пісьменнік "... не ўступае ў ідэялагічную палеміку з імі, але ўказвае на іх антрапалагічную неабдуманасць, на іх ілюзорнасць"⁷. Кундэра дэмістыфікуе ўладу ідэалогіі. Яго раманы – гэта гісторыі бунту асобы супраць смяротнага грамадскага прэсінгу таталітарызму і кічу ў дваццатым стагоддзі. Цэнтр цяжару мецяжу аўтар змяшчае ад сферы палітыкі да сферы асабістага жыцця. Матыў віны і пакарання за яе па значнасці

справядліва вызначыць як адну з вядучых тэм названых твораў Кундэры. Ключом да яе разумення і трактоўкі ў "Жарце" з'яўляецца евангелле і хрысціянская традыцыя, у "Невыноснай лёгкасці быцця" – міф пра Эдыпа. У рамане "Жарт" аўтар праз свайго героя Костку падае агульную канцэпцыю марнасці пакарання, прадыктаванага нянавісцю. "Жыць у свеце, дзе не існуе дараванне і грэх нельга загладзіць, гэта ўсё роўна, што жыць у адзе" (С.233), – гаворыць Костка, апіраючыся ў сваіх меркаваннях на ідэю хрысціянскага гуманізму. У "Невыноснай лёгкасці быцця" Тамаш з пазіцыі міфа пра Эдыпа не здымае віны з тых, хто "не разумее, што рабіў". Аднак у канцы рамана ён змяняе свой погляд і адказваецца ад тэорыі абавязковай помсты вінаватым.

У аўтарскіх адступленнях-разважаннях мы знаходзім і іншы падыход да гэтай праблемы. Кундэра лічыць, што нічога не будзе даравана, але ўсё будзе забыта. Такім чынам, мы можам меркаваць, што ў пісьменніка асобны чалавек мае патрэбу ў дараванні, яму можна і трэба дараваць.

Яшчэ адным матывам рамана "Невыносная лёгкасць быцця" з'яўляецца матыў аголенасці, празмернай адкрытасці і неабароненасці асабістага жыцця, матыў уніфікацыі цела без душы. Усё гэта ва ўяўленнях галоўнай гераіні Тэрэзы аб'ядноўваецца з асяроддзем канцэнтрацыйнага лагера і сімвалам знявагі. У сваіх снах Тэрэза ўяўляе аголеных маршыруючых жанчын, якія шчаслівыя, таму што адкінулі цяжар душы, гэту смешную гордасць і ілюзію выключнасці. У снах Тэрэзы жанчыны радуюцца сваёй аднолькавасці і нераспазнавальнасці і тым самым святкуюць, як лічыць аўтар, сваю будучую смерць, якая зробіць іх падабенства абсалютным⁸.

Матыў аголенасці, знявагі і смерці яднае лёсы герояў рамана з гісторыяй цэлага чэшскага народа. Аголенымі і зняважанымі з'яўляюцца ў дзяржаве ўсе людзі, дзе радыё транслявае для шырокай публікі прыватныя размовы, запісаныя спецслужбамі. Зняважана Тэрэза, калі ў рэдакцыі швейцарскага часопіса на яе фотаздымкі аб акупацыі Прагі глядзяць, як на выгадны тавар; зняважаны і прэзідэнт Дубчэк, які пасля паездкі ў Маскву павінны звяртацца да свайго прыгнечанага народа.

У рамане "Кніга смеху і забыцця" Мілан Кундэра нагадвае чытачу думку Паскаля аб тым, што чалавек існуе паміж безданню бясконца вялікага і безданню бясконца малага. Сам пісьменнік, як мы можам меркаваць па яго кнігах, разумее жыццё як спалучэнне таго і іншага. Магчыма, таму ў яго раманах "метафізічныя пытанні аб сэнсе быцця падаюцца ў форме камічных эпізодаў і, наадварот, у свет сур'ёзных разважанняў і высокіх пачуццяў заўсёды прасочваюцца іранічныя адступленні"⁹. Раманы Кундэры – не гістарычныя карціны жыцця Чэхаславакіі пэўнага часу, а ў першую чаргу – раманы чалавечай экзістэнцыі, у якіх матыў выконвае функцыю структурнага, кампазіцыйнага элемента.

¹ Гл.: Кундэра М. Невыносимая легкость бытия // Иностранная литература. 1992. №5–6. С.25.

² Kundera M. Žert. Brno. 1991. S.15. У далейшым спасылкі на гэтае выданне даюцца ў тэксте пасля цытаты.

³ Гл.: Кундэра М. Невыносимая легкость бытия. С.14.

⁴ Richterová S. Slova a ticho. Praha, 1991. S.39.

⁵ Ibid. S.44.

⁶ Kosková H. Hledání ztracené generace. H&H, 1996. S.95.

⁷ Chvatík K. Pohledy na českou literaturu z pačí perspektivy. Praha, 1991. S.72.

⁸ Гл.: Кундэра М. Невыносимая легкость бытия. С.27.

⁹ Kosková H. Hledání ztracené generace. S.110.

Е.АЛЯВОНАВА

ПСІХАЛАГІЗМ ГЕРМАНА ГЕСЭ: ВЫТОКІ І ПАЭТЫКА (раман "Стэпавы воўк")

Як вядома, пранікненне мастацкай свядомасці ў сферу эзатэрычнага, душэўна-духоўнага, надзвычай актывізавалася ў апошнія два стагоддзі. Паступова ўзмацнялася шматзначнасць паняцця "душа", у эвалюцыі якое, можа, найбольш яскрава вымалёўваліся заканамернасці чалавечага развіцця – філасофскага, рэлігійнага, эстэтычнага, сацыяльнага. Тым не менш увесь спектр сэнсаў мөг і можа быць зведзены да галоўнага: унутраны змест чалавека, тое, што І.Кант вызначыў як "Werth" (унутраная каштоўнасць) у процівагу "Preis" (каштоўнасць знешняя). Увага да душы як да унутранай каштоўнасці абвастрылася на мяжы XVIII–XIX стст., калі асоба, чалавечая "я" перажывае апафеоз і

адначасова найглыбейшы крызіс. Абодва бакі гэтага працэсу аказаліся ўвасобленымі ў працах Жана Поля, іншых філосафаў, у мастацтве рамантыкаў.

Безумоўна, філасофія і паэтыка душэўнага ў Гесэ (1877–1962) мае свае (у адных выпадках лёгка, у іншых – больш цяжка распазнавальныя) вытокі. Агульным месцам даследаванняў творчасці Гесэ стала акцэнтаванне яе аўтабіяграфічнасці. Але пісьменнік пры ўсёй загадкавасці яго асобы не спяваеца чытачу. Гэта першая антытэза з шэрагу мноства іншых у яго творах, адзначыць якую вельмі важна, бо і паэтыка Гесэ наогул, і яго паэтыка душы пабудаваны якраз на антыноміі, на антытэзе. Аўтабіяграфічны элемент – адзін з самых істотных і ў мастацкай сістэме знакамітага рамана Гесэ “Стэпавы воўк” (1927). У перыпетэях лёсу галоўнага героя, Гары Галера (паказальнае ўжо супадзенне ініцыялаў персанажа і аўтара), адбілася шмат што з перажытага да таго часу самім пісьменнікам, у тым ліку глыбока асабістае (першая яго жонка, Марыя Бернулі, была ў 1919 г. змешчана ў псіхіятрычную лякарню; няўдачным аказаўся і другі шлюб – з маладой спявачкай Рут Венгер). Хваробы, узрост аўтара – усё пазнаецца ў жыццёвым вопыце яго цэнтральнага героя.

І ўсё ж “Стэпавы воўк” – не аўтакаментарый, а Гары Галер – зусім не самапраекцыя. Мне, напрыклад, уяўляецца безумоўнай паралель “Гары Галер – Ніцшэ”, асабліва ў дачыненні структуры іх асоб. Не кажучы ўжо пра тое, што філасофія Ніцшэ – адзін з важнейшых духоўных стымулятараў як для самога Гесэ, так і для яго персанажа. Зрэшты, у мысліцельным задзяжыку пісьменніка аказваюцца Вагнэр, Бах і Моцарт, Кант, Шапенгаўэр і Жан Поль, Гётэ, Брэнтана, Бадлер, Наваліс і Дастаеўскі, Фрэйд і Юнг, а таксама хрысціянства і філасофска-рэлігійныя сістэмы Усходу. Крыніца душэўна-духоўнага такога мноства, што звесці да адной з іх унутраны змест героя Гесэ не ўяўляецца ні магчымым, ні правільным. Пры ўсёй выключнасці вобраз Галера ў найвышэйшай ступені збіральны (яшчэ адна відавочная антытэза): гэта крызісны чалавек крызіснага часу, гэта, нарэшце, чалавек увогуле. “Гэты чалавек – зноў праматэрыял, неаформлены матэрыял душэўнай плазмы”¹, – скажа Гесэ пра аднаго з герояў Дастаеўскага ў эсе “Браты Карамазавы, або Заняпад Еўропы” (1919). Гэтае меркаванне можна аднесці і да яго ўласнага героя – Стэпавага воўка Гары Галера.

Біяграфіямі душы называў свае творы Гесэ. І ў рамане “Стэпавы воўк” не вуліцы і дамы, не гасцёўні і рэстараны, а душа героя – сапраўднае месца дзеяння. Яна – эпіцэнтр усяго, што адбываецца, у ёй змадэлявана маральна-філасофска-псіхалагічная рэакцыя творчай асобы – і ў літаральным, і ў шырокім, як у рамантыкаў, сэнсах слова – на адзін з самых складаных перыядаў у культурным і палітычным жыцці грамадства, перыяд краху былых каштоўнасцей, пошуку новага светапарадку, новай гуманнасці, новай эстэтыкі. Сам час паміж сусветнымі войнамі дваісты: у ім, паводле Гесэ, перакрываюцца эпохі, культуры, рэлігіі.

Не варта ў такім выпадку здзіўляцца дваістасці героя Гесэ, яго душэўнаму разладу. Рух, парывы душы наогул рэдка бываюць аднакіраванымі. Згадаем прызнанне Фаўста, што гучыць, дарэчы, і ў свядомасці гесэўскага персанажа: *Ах, дзве душы ў грудзях зацяты бой // Вядуць і варагуюць між сабой*². Ці яшчэ адно прызнанне, ніцшэўскае: “Заўсёды быць аднаму занадта многа для мяне... Бо заўсёды адзін і адзін – гэта дае ўрэшце рэшт двух”³.

Своеасабліваю антыномію (асноўную, вакол якой будзеца ўся сістэма гесэўскіх антытэз) уяўляе сабой і душа Галера. Зрэшты, складовыя гэтай антыноміі не заўсёды варажыя адна адной, часам яны нібы ўзаемаперацякаюць, узаемапранікаюць і нават адна адну сілкуюць. Праславутае адзінства процілегласцей – вось, хутчэй, што гэта такое. Як вядома, у такім выглядзе гесэўская канцэпцыя асобы сфармавалася пад уплывам аналітычнай псіхалогіі К.Г.Юнга, згодна з якой душа чалавека шматаблічная і зменлівая і ў той жа час усе яе праявы, нават пазасвядомыя, маюць заканамерны характар і могуць быць вытлумачаны. На думку Юнга, асоба спалучае ў сабе “маску”, “сацыяльную скуру”, ролю, з аднаго боку, і ўнутраную сутнасць, сапраўднасць, “самасць” (“Selbst”), – з другога.

Менавіта дваістасцю, трагічным унутраным разладам прыцягвалі ўвагу Гесэ вялікія творцы: Дастаеўскі, напрыклад, быў блізка Гесэ тым, што сукупнасцю сваіх герояў ствараў “чалавека еўрапейскага крызісу”, якога нельга звесці ні да паэта, ні да святога, ні да злчынцы: у ім усё гэта суіснуе. “У гэтым чалавеку знешняе і ўнутранае, дабро і зло, бог і д’ябал непарыўна зліты”, – піша Гесэ ва

ўжо цытаваным эсэ “Браты Карамазавы, або Заняпад Еўропы”. “Бог, які адначасова і д’ябал, – гэта ж старажытны дэміург, – працягвае Гесэ. – Ён быў спрадвечна; ён, адзіны, знаходзіцца па той бок усіх супярэчнасцей, ён не ведае ні дня, ні ночы, ні добра, ні зла. Ён – нішто, і ён – усё. Мы не можам пазнаць яго, бо мы пазнаем што-небудзь толькі ў супярэчнасцях, мы – індывідуумы, прывязаныя да дня і ночы, да цяпла і холаду, нам патрэбны бог і д’ябал”.

Воўчы і чалавечы пачаткі спалучаюцца ў душы героя Гесэ, кожны з якіх можа ў пэўны момант дамінаваць, але ніколі не існуе аўтаномна. Вобраз “воўка” ў Гесэ ўпершыню з’яўляецца ў апавяданні “Воўк” (1907), сустракаецца ў нататках 20-х гадоў (“стэпавы звер”), у лірычным дзёніку “Крызіс” (1925). Вядома, што вобраз “воўка” можа разглядацца як сімвал трохсэнсавы: міфалагічны, філасофскі, псіхалагічны. У якасці першага воўк – зааморфны сімвал злага, дэманічнага, д’ябальскага. У якасці другога ён знаходзіць увасабленне ў філасофіі Ніцшэ: гэта чалавек-адзіночкі, “геній”, “звышзвер”, які рашаецца супрацьпаставіць сябе “статку”. Найважнейшым з гэтай градацыі сэнсаў з’яўляецца псіхалагічны: “воўк” – сфера пазасвядомага, інстынктыўнага жыцця, якое, на думку Гесэ, належыць прывесці да гарманічнага суіснавання з жыццём свядомым, мэтанакіраваным, маральна і сацыяльна арыентаваным⁶. Менавіта два апошнія – філасофскі і псіхалагічны – аспекты найбольш распрацаваны Гесэ. Пры гэтым яны пераплецены, як, можа, ні ў кога з мастакоў слова: яго герой – геній, але – “геній пакуты”, геній душэўна-духоўнага жыцця, такога напружанага, быццам Гары Галера накіравана стаць пакутнікам за ўсіх, Хрыстом, усвядоміўшым таямніцу існавання і праз гэта прыйшоўшым да прадоння адзіноты, стаўшым ворагам для ўсіх “правільных”, “нармальных”.

Душа Галера – трагічная, бо разлад, раскол – яе стыхія, а душэўны разлад – заўсёдная і найгалоўнейшая прымета трагічнага героя. Гары – чужынец, панадасоблены ад “астатніх”: “...я і ёсць той самы стэпавы воўк... звер, які апынуўся ў чужым незразумелым свеце і не знаходзіць сабе ні радзімы, ні ежы, ні паветра”⁶. Але герой не быў бы гесэўскім героем, калі б і тут не дала асабліва сабе знаць яго дваістасць: праз татальную адчужанасць амаль крычыць страснае жаданне “далучанасці”, своеасаблівага братання з чалавецтвам, каб “усё належылі мне, усім належыў я”.

Дваістасцю, суіснаваннем “воўчага” і “чалавечага”, цялеснага і духоўнага, інстынктыўнага і свядомага пазначаны кожная думка, кожны ўчынак героя. У гэтым аўтсайдэры, чый заўсёдны стан – мроя, а запаветная мара – астральныя вышыні і роўнасць з “бессмертнымі”, жыве прага звычайнага цяпла, утульнасці, жаночай пяшчоты, патрэба ў любові і прызнанні. Найбольш глыбокае ўвасабленне – і вытлумачэнне – матыў дваістасці знаходзіць у раздзеле “Трактат пра Стэпавага воўка”: у Галера “дзве прыроды, чалавечая і воўчая”. Адною часткай душы Галера сцвярджае тое, што іншай – абвяргае. Больш таго, ён нават не з дзвюх натур складаецца, ён змяшчае ў сабе сотні, тысячы розных Галераў. “Цэла кожнага чалавека цэласнае, душа – не”. Тым больш душа чалавека крызіснага, які з’яўляецца не чымсьці застылым, а “нейкім пераходам”, спробай ачалавечання, якое пісьменнік і яго герой разумелі і як шлях да геніяльнасці ва ўсіх яе праявах. Пісаў жа Ніцшэ ў “Чалавечым, надта чалавечым” аб “геніяльнасці справядлівасці”: “і я не магу рашыцца, – падкрэсліваў ён, – ацаніць яе ніжэй за якую-небудзь філасофскую, палітычную ці мастакоўскую геніяльнасць”⁷. Чаму ў такім разе нельга гаварыць аб геніяльнасці душэўных пакут ці, напрыклад, аб імкненні да геніяльна гарманічнага існавання? Мэта гесэўскага героя – менавіта найвышэйшая душэўная цэласнасць, што спалучала б у сабе волю, індывідуальнасць і – далучанасць да ўсеагульнага, будзённага, зразумелага і – сакральнага, недаступнага звычайнаму разуменню. Галер прагне таго і іншага; ён, гаворачы словамі Ніцшэ, “лабірынты чалавек” у пошуках не столькі ісціны, колькі сваёй Арыядны⁸.

Апафеоз гэтых пошукаў увасаблены Гесэ ў “магічным тэатры” – разгорнутай метафары эзатэрычнай сферы, сімвале душы галоўнага героя і душы ўвогуле з усімі яе, часта палярнымі, мажлівасцямі. Сцэны з “магічным тэатрам” – сапраўдны паноптыкум апрадмечаных душэўных іпастасяў; гэтыя эпізоды асацыіруюцца з Вальпургіевай ноччу, матыў якой у літаратуры XX ст. асабліва моцна прагучаў у “Чароўнай гары” Т.Мана. Але экзастычная, па-сюррэалісцку дысанансная атмасфера “магічнага тэатра” – не толькі экстракт чалавечай душы ў стане яе расколатасці; гэта, безумоўна, і парадыгма свету, што ўпэўнена крочыў насуст-

рач фашызму і другой сусветнай вайне. У 20-я гады да вобразы крывавай бойні звяртаецца шмат хто з мастакоў – суайчыннікаў Гесэ, якімі ярка і кіравала прадбачанне блізкай катастрофы.

Уражанне ад героя Гесэ ў сценах з “магічным тэатрам” такое, нібы свядомасць і пазасвядомасць персанажа, яго душа захоплены апакаліптычнымі канвульсіямі, у якіх б’ецца свет падчас нейкага зацьмення. Патлумачыць стан героя можна словамі самога Гесэ з усё таго ж эсэ “Браты Карамазавы, або Заняпад Еўропы”, тым больш што ў дадзеным выпадку размова ідзе пра Карамазавых умоўных, пра пэўны тып, з якім судакранаецца і Стэпавы воўк: “Гэтыя людзі адрозніваюцца ад іншых, ранейшых людзей парадку, разліку, выразнай становачасці, па сутнасці, толькі тым, што яны столькі ж жывуць унутры сябе, колькі звонку, тым, што ў іх вечныя праблемы з уласнай душой. Карамазавы здольныя на любое злачынства, але ўчыняюць яны злачынства толькі як выключэнне, бо ім часцей за ўсё дастаткова здзейсніць злачынства ў думках, у сне, у гульні з мажлівасцямі. У гэтым іхняя таямніца”⁹.

Дададзім: і разгадка. У Галеры жыве Фаўст, як жыве ён у той ці іншай ступені ў кожнай асобе. Душэўны разлад можа змусіць чалавека зазірнуць у бездань смерці або злачынства; але калі ён знойдзе ў сабе сілы ўстаяць “на ўскрайку”, яго ўнутранае супрацьстаянне мае шанец набыць іншы кірунак. Для героя Гесэ “веданне зла” (Kenntnis Unmoral) таксама павінна закончыцца пераадаптаннем гэтага зла, станам іншабыцця. (Зрэшты, Гесэ – далёка не адзіны пісьменнік, чые персанажы праходзілі праз – так бы мовіць – саўдзел менавіта ў стане трансу).

Ярка сцэны з “магічным тэатрам” умацоўваюць у правамернасці паралелі “Стэпавы воўк – Ніцшэ”. Дарэчы, цікава было б параўнаць на матэрыяле твораў Ніцшэ і Гесэ філасофскі і мастацкі тэксты, пры гэтым з твораў Ніцшэ можна прыцягнуць і “Нараджэнне трагедыі”, і “Так гаварыў Заратустра”, і “Чалавечы надта чалавечы”. Але гэта ўжо тэма іншага артыкула. Абмяжуемся толькі некаторымі амаль відавочнымі аналогіямі паміж Ніцшэ і героем Гесэ. Абодва ўсведамляюць сваё месіянства, далучанаць да “бессмяротных”, сваю геніяльнасць, абодвум уласціва пакутлівая хваравітасць, як душэўна-маральная, так і фізічная; перадусім яна і стварае паміж Ніцшэ і персанажам Гесэ інтымнае, у пэўным сэнсе, падабенства. Тое ж будзе потым паміж Ніцшэ і героем рамана Т.Мана “Доктар Фаўст”.

“Геній пакуты” – так вызначыў сутнасць свайго Стэпавага воўка Гесэ. “Ва ўсе ўзросты майго жыцця я звездаў неймаверны лішак пакутаў”¹⁰, – заўважыў неяк Ніцшэ. Звычайная духоўная і фізічная адзінота, пустэльнасць акаляючага амерыканізаванага свету (у Гесэ адным з сімвалаў яго з’яўляецца джаз), паглыбленасць у сябе і свой час – час дэкадансу, скону, вечныя блуканні, самотніцтва, лекі, бяссонніца, рэдкія імгненні шчасця, падораныя жанчынай ці музыкай, сапраўднае донжуанства пазнання, фанатычны пошук сябе цэласнага – усё гэта і шмат што іншае аднолькава ўласціва і герою Гесэ, і яго – падкрэслію, на маю асабістую думку, – слыннаму прататыпу. Можна было б знайсці цэлы шэраг адпаведнасцей, амаль літаральных супадзенняў у выказваннях, паводзінах, адчуваннях Ніцшэ і гесэўскага персанажа. Што датычыцца сцэн з “магічным тэатрам”, то яны могуць успрымацца як надзвычай своеасаблівае метафара калі не ўсяго жыцця вялікага філосафа, дык амаль несумненна – апошніх гадоў, якія папярэднічалі вар’яцтву і аб якіх С.Цвэйг у эсэ “Фрыдрых Ніцшэ” (1925) пісаў як аб смяротна балючых “ускрыццях уласнага цела”, сладастражорскіх “бясконцах аўтадафэ”, празе “дабляла распаліць сваё пякучае адчуванне быцця”, “скоках над безданню”¹¹. “Сцеражыцеся, мы смяротныя”¹², – перасцерагае ў адным са сваіх вершаў Ніцшэ. Тое ж мог бы сказаць аб сабе і герой Гесэ. “Толькі для вар’ятаў” – папярэджвае надпіс над уваходам у “магічны тэатр” і на вокладцы “Трактата пра Стэпавага воўка”. “Кніга для свабодных розумаў” – папярэджвае Ніцшэ чытачоў “Чалавечы надта чалавечы”. Для “ідыётаў” – мог бы сказаць аб сваіх кнігах Дастаеўскі. “Вар’яты”, “ідыёты”, “свабодныя” – усё гэта людзі як не з гэтага свету, яны заўсёды ў пошуку, у самастварэнні, каб урэшце прыйсці да стану “дзіцяці” – той, згодна з Ніцшэ, апошняй стадыі ў духоўных метамарфозах чалавека, якая абячае далейшае, стваральнае, жыццё (слова “дзіця” не аднойчы гучыць і ў раманах Гесэ). Відавочныя, на мой погляд, і перазовы кантраверсы “чалавек – воўк” у Гесэ са славутай ніцшэўскай антыноміяй апаланізму і дыянісііства.

Гесэўскай канцэпцыі душы з яе дваістасцю, імкненнем да пераадолення хаосу, да касмічнай гармоніі адпавядае і архітэктоніка "Стэпавага воўка". Першая яго частка, канкрэтна-падзейная, – гэта погляд на Гары Галера "знізу", погляд свету мяшчанскага, якім герой пагарджае. Другая – "Трактат пра Стэпавага воўка" – медытатыўная; гэта позірк "зверху", тых, каму як быццам усё вядома і кім усё прадвызначаецца. І, нарэшце, трэцяя – самы экспрэсіўны, пранізлівы аповяд з усіх трох, які толькі і дае поўнае ўяўленне аб душэўна-духоўнай існасці героя, бо толькі самому чалавеку, а не богу і не д'яблу, адкрываюцца патаемныя глыбіні яго ўласнай душы.

Сваю канцэпцыю душы Гесэ ўвасабляе ў разнастайных сімвалах, якія, пры ўсёй шматлікасці і шматзначнасці, строга суадносяцца адзін з адным і з ідэяй творы. Асобныя з іх выконваюць функцыю інфернальную (перадусім гэта "люстэрка", "вада", "сцяна"); некаторыя ("ноч", "мокры асфальт", "зіхатлівы след") выстройваюцца амаль у блокаўскае: "Ноч. Улица. Фонарь...", ператвараючы раман у шчымлівую песню душы.

Пад заслону зададзім сабе праславутае ніцшэўскае пытанне: "Што гэта дае мне?" Што творчасць Гесэ дае нам і сёння, калі, кажучы словамі з пастэрнакаўскага "Гамлета", "идет другая драма"? Уся справа ў тым, што пакуль яна не такая ўжо і другая: і час наш – крызісны, і асоба ўсё яшчэ застаецца праблемай, і пытанні Стэпавага воўка – надзённыя і нават вечныя, і чалавек па-ранейшаму прадзіраецца скрозь старую шкарлупіну да новага жыцця, новай любові. І калі нехта сцвярджаў, што Сафокла ад Гётэ аддзяляе адна гадзіна культурнага развіцця, а Гётэ ад XIX стагоддзя дваццаць чатыры гадзіны, то, у працяг гэтай метафары, аб душэўных пакутах герояў Гесэ можна гаварыць у цяперашнім часе.

¹ Гесэ Г. Письма по кругу: Художественная публицистика. М., 1987. С.107.

² Гётэ Ё. В. Фауст. Мн., 1991. С.47 / Пер. В.Сёмухі.

³ Ницше Ф. Сочинения: В 2 т. М., 1990. Т.2. С.40.

⁴ Гесэ Г. Письма по кругу. С.106.

⁵ Падрабязней аб гэтым гл.: Каралашвили Р. Мир романа Германа Гессе. Тбилиси, 1984.

⁶ Гесэ Г. Собрание сочинений: В 8 т. М., 1994. Т.3. С.245–246.

⁷ Ницше Ф. Сочинения: В 2 т. Т.1. С.487.

⁸ Там же. С.758.

⁹ Гесэ Г. Письма по кругу. С.109.

¹⁰ Цыт. па: Цвейг С. Вчерашний мир. М., 1991. С.385.

¹¹ Там же. С. 422, 430.

¹² Ницше Ф. Сочинения: В 2 т. Т.1. С.719.

І.Л.ШАЎЛЯКОВА

ЗВАЛЮЦЫЯ ТРОПА: МЕТАФАРА

Смерць створанай Арыстоцелем паэтыкі з большай ці меншай катэгарычнасцю канстатавалася многімі навукоўцамі. "Сёння анархія пануе на паэтычных абсягах ва ўсіх краінах. Створаная Арыстоцелем паэтыка мёртвая"¹, – значаю Вільгельм Дільтэй. Новы час пачаў ліхаманкава ўзводзіць сваю паэтыку, якая на сённяшні дзень уяўляе сабою велізарную канструкцыю-каркас з тэорыі, канцэпцый, гіпотэз ды інтуіцый. У цэнтры ўвагі апынулася метафара: спачатку – як аб'ект крытыкі ў выглядзе арыстоцелева "пераносу слова", потым – як пэўны універсум, пры дапамозе якога можна будаваць канцэпцыі абсалютна ўсіх "навук пра дух".

Так, згодна тэорыі Т.Хаўкеса, многія тропы могуць разглядацца як розныя версіі адзінага метафарычнага прататыпу (падобнае меркаванне неаднаразова выказвалася ў класічнай філалогіі). Таму, калі гавораць, напрыклад, аб праблемах полісеміі і полімарфізму мовы навуковага пазнання, карыстаюцца добра знаёмым словам "метафара".

Рост тэарэтычнай цікавасці да метафары стымуляваўся павелічэннем яе прысутнасці ў розных відах тэкстаў – ад паэтычнай мовы і публіцыстыкі да моў многіх сфер навуковага пазнання. Таму ўвага даследчыкаў скіравана не толькі на эстэтычную каштоўнасць метафары, але і на яе ўтылітарную вартасць. Заўважаецца нават, што "метафара як тэхніка і метафара як ідэалогія ў многіх даследаваннях аналізуюцца паралельна"².

Аднак сёння патрэбная свайго роду *філасофія* метафары, а не утылітарнае кіраўніцтва па яе выкарыстанні. Спынімся хаця б на адным з прыватных момантаў – на метафарычнай прыродзе міфу. У Р.Барта міф са сродку першабыт-

нага вобразнага мыслення ператвараецца ў інструмент палітычнай дэмагогіі, якая надае пэўнай ідэалогіі “натуральны” выгляд. Многімі філосафамі і культуролагамі адзначаецца, што “вяртанне нейкіх старажытных форм светаўспрымання гаровыць толькі пра тое, што яны не вычарпалі сябе, неабходнасць іх абумоўлена нейкай, магчыма, яшчэ нераздачнай патрэбай чалавечага роду”³. Такім чынам, і міфалагізацыя свядомасці Homo technicus, і з’ява масавай культуры, якая спарадзіла “расфасаваную мову”, настойліва патрабуюць звароту да першапрычын. Адною з іх і з’яўляецца метафара.

У сітуацыі эпохі Пост тэорыя літаратуры рызыкуе ператварыцца ў вытлумачэнне руху, які застыў у камяні, калі адмовіцца ад развіцця ў кірунку “інтэрдyscyплінарнасці”. Тэндэнцыя універсалаізацыі праяўляецца зараз практычна ва ўсім (напрыклад, у актыўных пошуках форм універсальнага закона быцця; у спробе абгрунтавання Х.-Г.Гадамерам герменэўтыкі як універсальнай тэорыі, якая выяўляе прыроду чалавечых ведаў). Сёння агляд метафары як пэўнага універсума будзе ўяўляць вялікую цікавасць менавіта для літаратуразнаўства, паколькі сучасная літаратура – гэта і міфалогія (згадаем “міфалагічны раман” ХХ стагоддзя), і філасофія (напрыклад, перанясенне катэгорыі экзістэнцыі ў прастору мастацкага тэксту), і псіхалогія (“плынь свядомасці” ў літаратуры), і лінгвістыка (падкрэслена ўвага да сінтаксісу і семантыкі знаку ў постмадэрністаў), узятыя ў сінтэзе (а часам і ў сінкрэтызме).

Для таго, каб падысці да вырашэння праблемы прыроды метафары, прынцыпова важна высветліць прыроду першабытнага чалавека, хаця б схематычна акрэсліць яго светаўспрыманне. Згодна з меркаваннем К.Лорэнца, слоўнік культурных моў склаўся ў той час, калі адзіным вядомым відам развіцця быў антагенез. Таму важна вызначыць, кім быў чалавек перш за ўсё: прагматыкам ці шукальнікам сэнсу?

Існуе меркаванне, што старажытны чалавек праяўляў сябе хутчэй як шукальнік сэнсу, творца мрояў, чым як Homo faber (“чалавек, які дзейнічае”). Амерыканскі культуролог Т.Розак сцвярджае: да надыходу палеалітычнай эры панавала іншая – палеатаўмічная (ад грэч. “старажытны” і “варты здзіўлення”), калі ўспрыманне жыцця было малітоўна-узнёслым, у процівагу аднабаковаму практыцызму палеалітычнай эры⁴. П.С.Гурэвіч таксама схіляецца да думкі, што нашыя продкі выявілі сябе хутчэй як стваральнікі сімвалаў, чым як майстрыяны.

К.Леві-Строс, які адным з першых паспрабаваў высветліць універсальныя працэсы мыслення ў разнастайным культурным матэрыяле, лічыў, што ў чалавека існуе нейкая антрапалагічная дадзенасць, якая структурыруе плынь чалавечых адчуванняў і ўспрыманняў.

Гэтая плынь, думаецца, першапачаткова ўяўляла нейкае “адзінае невымернае”. Чалавек успрымаў свет як своеасаблівы “аднародны канцэпт” (сукупнасць агульных і істотных прымет цэлага класу вобразаў⁵). Для Архаікі (палеатаўмічнай эры) канцэпт з’яўляецца Адзіным і Агульнасцю, з яго “вылучаюцца” вобразы (дыскрэтычныя часткі сцэны, якая адлюстроўваецца, – канкрэтныя прадметы, якасць, колькасць, час і г.д.⁶), якія, у сваю чаргу, здольныя таксама ўтвараць канцэпт, але канцэпт *міфалагічны*, дзе інтэграннасць прымет забяспечваецца ўласцівасцямі свету, які адлюстроўваецца.

У свой час Л.Леві-Бруль прапанаваў тэорыю “пра-лагізму” першабытнага мыслення. “Пра-лагізм” праяўляецца ў парушэнні лагічнага закону “выключанага трэцяга”: аб’екты могуць адначасова быць і самімі сабою, і чымсьці іншым; няма імкнення пазбягаць супярэчанняў, таму супрацьпастаўленасць адзінкі і мноства, тоеснага і іншага, статычнага і дынамічнага мае другараднае значэнне. “Бараро (індзейцы Балівіі і Бразіліі – *І.Ш.*) абсалютна спакойна гавораць, што яны ўжо *зараз* з’яўляюцца сапраўднымі арара (папугаямі – *І.Ш.*), як калі б вусень абвясціў, што ён матылёк”⁷.

Такім чынам, канцэпт-“таўм” палеатаўмічнай эры – тая “актыўная матэрыя”, якая “вылучыла” з сябе метафарау. Даміфалагічны канцэпт замяняецца міфалагічнай метафарычнасцю. “Пра-лагізм” архаічнага мыслення выяўляецца праз недыферэнцаванасць быцця і значэння; гэты тып мыслення падпарадкоўваецца “закону партыцыпацыі”. Містычнасць светаўспрымання, ўласцівая Архаіцы, найбольш яскрава адбіваецца ў мове (у прыватнасці, у сімвале і метафары). Менавіта мова становіцца месцам захавання “маёмасці” розуму⁸. “Пра-лагізм” архаічнага мыслення абумоўлівае тэндэнцыі функцыянавання і звалюцыі міфу, міфалагічнага мыслення. “Гісторыя” міфу ў пэўны перыяд супадае з “гісторыяй” культу.

Татэмізм – першы этап эвалюцыі культуры – пачатак фарміравання сістэмы паэтычных тропаў. Адметная роля належыць табуацыі імёнаў. Нямецкі псіхолаг Вэрнэр меркаваў, што метафара каранямі трымаецца ў духу табу. Страх некалі быў галоўным стымулам дзеяння чалавека. Найбольш распаўсюджаная ў мясцовасці жывёла, ад якой залежала харчаванне, набывала сакральны статус. Што тады рабіў, скажам, індзеец Лілаэзт? Ён садзіўся на кукішкі і падсоўваў рукі пад калені. Такім чынам дазвалялася есці, таму што рукі пад каленямі – метафарычна тыя ж ногі. Так узнік троп цялеснай позы, першасная метафара, якая папярэднічала цялеснаму вобразу. Слова для першабытнага чалавека – тое ж, што і рэч, толькі названая, таму становіцца немагчымым называць і той прадмет, на які прыпадае табу. Гэтану прадмету даюць імя іншага, успамінаючы пра першы ва ўскоснай форме. Палінезіец, якому нельга называць нічога, што адносіцца да караля, калі бачыць полымя факелаў каля палаца-хажыны, павінен сказаць: “Святло ззяе сярод нябесных хмараў”. Вось прыклад метафарычнага ўхілення⁹.

Такім чынам, татэмізм – своеасаблівая “калыска” метафары. Метафара ж першапачаткова ўяўляла сінкрэтычнае табуіраванне імёнаў і дзеянняў. Развіццё духоўнага вопыту першабытнага чалавека адбывалася ў напрамку павелічэння ступені абстрагаванасці: ад татэмізму (“праанімізм” у Р.Марэта) да анімізму (“аніматычная стадыя” ў Л.Я.Штэрнберга і В.Г.Багараза). Татэм як аб’ект ушанавання паступова трансфармуецца ў штосьці неасабовае адухаўленае. Нараджэнне метафары, па сутнасці, звязана са здольнасцю архаічнага чалавека будаваць першыя абстракцыі.

Феномен архаічнай абстракцыі варта, відаць, разглядаць у кантэксце трэцяга этапа “гісторыі” культуры – магіі, якая першапачаткова разумелася як уздзеянне на інфернальны свет, на прыроду і чалавека. У псіхалагічным аспекце магія ўяўляе сабою спробу ўстанаўлення сувязей паміж з’явамі і аб’ектамі; для першабытнага чалавека яна была сістэмай спосабаў пазнання рэчаіснасці.

Магія як інтуітыўнае пазнанне рэчаіснасці прадугуе асацыяцыі і аналогіі. Апошнія ўтвараюцца па законах “пра-лагічнага” мыслення, дзе сінтэз не патрабуе папярэдняга аналізу, не раскладаецца на часткі і не адчувае супрацьлегласцей; ён непранікальны для вопыту. Гэты сінтэз – “максіма” архаічнага сінкрэтызму.

Архаічны сінкрэтызм (вынік зрокавага пазнання рэчаіснасці) становіцца *міфалагічным сінтэзам* тады, калі палеатаўмічная эра змяняецца палеалітам (і далей – неалітам), калі чалавек (*Homo sapiens*) пачынае актыўна прадугуе асацыятыўныя ідэі. К.Леві-Строс разглядае міфатворчасць як праяўленне характэрнай чалавечай здольнасці будаваць аналогіі. Гэтыя аналогіі (асацыятыўныя па прыродзе) утвараюцца па законах “пра-лагічнага” мыслення і ў “гатовым” выглядзе паўстаюць тропамі мовы. Метафарычнасць называюць характаралагічнай рысай міфалагічнага мыслення амаль усе аўтарытэтных даследчыкі міфу і універсальных працэсаў мыслення. А.А.Патабня вызначаў міф як перанясенне індывідуальных рыс вобразу, які павінен растлумачыць з’яву (ці шэраг з’яў), у саму з’яву¹⁰, дэманструючы такім чынам, як першасны сімвалізм мовы і міфу, некаторыя адносіны вобразу і значэння заканамерна спараджаюць паэтычныя тropy.

Аднак ператварэнне “пра-метафары” ў метафару “паэтычную” наўрад ці магло адбыцца ў выніку нейкай “трансмутацыі”, раптоўнай метамарфозы. Верагодна, міф выступаў адначасова і як пэўная “транзітная прастора”, дзе архаічная метафара трансфармавалася ў паэтычную, і сам фарміраваўся з “пра-метафар”, і ўплываў на іх функцыяніраванне.

Міфалагічнае мысленне – тропавое (метафарычна-метанімічнае, у прыватнасці) па сваёй прыродзе. Біхевіярысты прыйшлі да высновы, што свядомасць ёсць форма нячутных лінгвістычных паводзін. З гэтага ж, відаць, зыходзіць і Т.Шыбутані, калі гаворыць, што “ўсведамленне звязана з лінгвістычнай камунікацыяй”¹¹. Сапраўды, няма неабходнасці, каб чалавек у думках поўнацю прамаўляў адпаведныя словы, аднак свядомая дыскрэтная думка (не эмоцыя!) эквівалентная слову. Сама структура архаічнай мовы дазваляе меркаваць пра тое, як будаваліся суджэнні архаічнага мыслення. Той факт, што архаічны чалавек павінен быў у мове перадаваць агульнае праз асобнае і не меў сродкаў для выражэння агульных прадметных паняццяў, наўрад ці будзе аспрэчвана. Калі мы стаім на парозе міфалогіі, мы не маем выбару паміж рацыянальным і тро-

павым выказваннем: у архаічнай мове словы для выражэння абстрактных паняццяў прысутнічаюць у вельмі недастатковай колькасці. Сам факт узнікнення слова даказвае існаванне здольнасці заўважаць штосьці агульнае ў рэчах і ўмення выразіць гэта агульнае¹². Любое выказванне, якое ўтрымлівае ў сабе матэрыял для абстрактных паняццяў, будзе на ўзроўні архаічнай мовы непазбежна выражана ў форме тропа. А паколькі эвалюцыя як архаічнага мыслення, так і архаічнай мовы заключаецца ў імкненні да абстрагавання рэчаіснасці і адлюстравання гэтай абстракцыі, то эвалюцыя мыслення непазбежна выклікае і эвалюцыю тропаў.

Думаецца, утварэнне метафары адбывалася па наступнай схеме: пачуццё (эмоцыя) → лагічныя ("пра-лагічныя") аперацыі → метафара. Што ж уяўляла сабою гэтая метафара?

В.М.Фрэйдэнберг лічыць, што комплексны змест архаічных вобразаў выражаецца ў фармальных разнавіднасцях, своеасаблівых "да-метафарах", якія семантычна паўтараюць адна адну, аднак з'яўляюцца рознымі формамі міфалагічнага вобраза. "Да-метафары" пачынаюць якасна змяняцца, калі чалавек робіць першыя крокі ў бок абстрагавання. Мы ўжо мелі магчымасць пераканацца, што пачатак абстрагавання на ўзроўні мыслення супадае са з'яўленнем слова як патэнцыяльнай абстракцыі. Таму эвалюцыя "да-метафары" (комплекснага зместу архаічных вобразаў) непасрэдна звязана з эвалюцыяй моўных абстракцый. У гэтым сэнсе варта звярнуць увагу на меркаванне Дж.Віко адносна пераўтварэння метафар у моўныя знакі. Згаданае меркаванне становіцца надзвычай цікавым, калі разглядаць яго ў сувязі з "да-метафарами" В.М.Фрэйдэнберг: комплекс архаічных вобразаў у працэсе "нарастання", "ускладнення" абстрагавання трансфармуецца ў моўны знак, які можна было б назваць **метафарай мовы**. А.М.Всяляўскі звязвае паходжанне метафары мовы з паралелізмам, дзе адбываецца перанясенне прыметы, уласцівай аднаму члену паралелі, у другі.

Такім чынам, метафара мовы – гэта вытворнае ад архаічнай "да-метафары", сінкрэтычнай па сваёй сутнасці, якая адлюстравала ў формах мовы сінкрэтычнае разуменне быцця. А.А.Патабня называў метафарычнасць заўсёднай уласцівасцю мовы (маецца на ўвазе панаванне ў архаічнай мове неўсвядомлена метафарычных канкрэтных значэнняў). Пераўтварэнне "метафары мовы" ў "паэтычную метафару" адбываецца праз міф.

Так, Э.Касірэр лічыць, што міф праяўляецца ў свеце вобразаў, якія, аднак, не ўсведамляюцца як дастаткова адэкватныя, – у сутнасць самога сімвалічнага выразу ўваходзіць канфлікт значэння і вобраза. Форма міфалагічнай думкі ператварае ўсю рэальнасць у метафару¹³. Можна дапусціць, што ў нейкі момант у прастору міфу існавала своеасаблівая "транс-метафара" ("метафара міфу") як пераходнае ўтварэнне паміж метафарай мовы і "чыстай" метафарай. У адносінах да этнагенезу іонаванне "транс-метафары", верагодна, супадае з пачаткам атрактыўнасці (цягі да **абстрактных** каштоўнасцей ісціны, прыгажосці і справядлівасці), калі мысленне вызначаецца пазітыўным імператывам паводзін – імкненнем да ўскладнення сістэмы¹⁴. Менавіта "транс-метафара" актуалізуе і актывізуе анімістычныя ўяўленні і асацыяцыі. Чалавек адухаўляе і антрапалагізуе свет, але чалавек адначасова схільны і да эмпатыі (пераадолення псіхікай антрапамарфізму). Прастора "перасячэння" згаданых "здольнасцей" чалавечай псіхікі – і ёсць прастора "нараджэння" псіхалагічнага паралелізму, які і прадудыруе "чыстыя" ("паэтычныя") метафары. Яны "вынікаюць" з адносінаў мовы і мыслення, якія спараджаюць міф. Аднак узнікае "чыстая" метафара на этапе пераадолення як міфу, так і мовы (мова пераадольваецца як лінгвістычна пераўнасць¹⁵). Нараджэнне паэтычнай метафары звязана з ператварэннем (эвалюцыяй) міфалагічнага мыслення ў мастацкае, даэстэтычнай творчасці ў эстэтычную, безасабовую – у асабовую (індывідуальную).

Такім чынам: **канцэпт-"таум"** → **"да-метафара"** → **метафара мовы** → **"транс-метафара"** ("метафара міфу") → **"чыстая"** (паэтычная) **метафара**. Так выглядае схематычнае выражэнне спробы канцэптуалізацыі (на ўзроўні алгарытму) генезію і эвалюцыі метафары як тропа.

Прырода і тэндэнцыі развіцця "чыстай" метафары – прадметы асобнай гаворкі: сэння метафара набывае статус спосабу пазнання рэчаіснасці і выступае ў адносінах да гэтай рэчаіснасці як **метарэчаіснасць**. Літаратура ж сэння – спраўды вышэйшая алгебра метафар. Таму такім патрэбным уяўляецца

веданне “пачаткаў”, якія маглі б стаць падставай адкрыцця закону універсуму (менавіта гэта бачыў у метафары Х.Артэга-і-Гасэт).

¹ Дильтей В. // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв. Тракаты, статьи, эссе. М., 1987. С.136.

² Арутюнова Н.Д. // Теория метафоры. М., 1990. С.8.

³ Гуревич П.С. Философия культуры. М., 1995. С.182.

⁴ Гл.: Роззак Т. // Человек и общество. М., 1992. Вып.4. С.194.

⁵ Гл.: Шабес В.Я. Событие и текст. М., 1989. С.18.

⁶ Там жа. С.18.

⁷ Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. Л., 1930. С.21.

⁸ Гл.: Гуревич П.С. Философия культуры. М., 1995. С.56.

⁹ Гл.: Ортега-и-Гассет Х. Эстетика, философия культуры. М., 1991. С.102.

¹⁰ Гл.: Потебня А.А. Эстетика и поэтика. М., 1976. С.418.

¹¹ Шибутани Т. Социальная психология. М., 1969. С.155.

¹² Гл.: Протасеня П. Проблемы общения и мышления первобытных людей. Мн., 1961. С.115.

¹³ Гл.: Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. М., 1995. С.52.

¹⁴ Гл.: Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. М., 1993. С.326.

¹⁵ Гл.: Бахтин М.Н. Эстетика словесного творчества. М., 1986. С.65.

А.А.ПАШКЕВИЧ

ДА ГЕНЕАЛОГІІ ЛІТАРАТУРНАГА ЎЗВЫШЭНСТВА

З найстаражытных часоў чалавек абагаўляў недасяжныя нябёсы, узвялічваў у сваім жыцці ролю нябесных “жыхароў” – сонца, зорак, птушак. Так, гімны, у якіх успаўлялася сонца, існавалі яшчэ ў хетаў – найбольш старажытнага (па мове) з індаеўрапейскіх народаў. Узвялічвалі сонца і шматлікія гімны Рыгведы. Ідэяй нябеснай, сакральнай велічы прасякнута ўся міфалогія і вера старажытных арый, “нябесныя” архетыпы і сонечны культ пераважаюць у Авесце і іншых помніках індаеўрапейскай культуры.

Але неба выпраменьвае святло і тады, калі сонца яшчэ не ўзышло ці ўжо закацілася за даягляд. Таму крыніцай святла (а значыць – і жыцця) у рэлігіі і міфапаэтыцы раннеземляробчых плямёнаў лічылася найперш неба. Паказальна, што і індаеўрапейскі бог неба выступаў стваральнікам святла і жыцця.

Узвышэнства, як і агульначалавечая культура, зараджалася, такім чынам, у час, калі свядомасць чалавека павяля падзел “нізу” і “верху”, зямлі і неба, цела і душы. Міф як мадэль сусветнай гармоніі выконваў ролю “засцерагальнага клапана”, які дапамагаў утрымліваць над зямлёй быцця глыбокія нябёсы пазнання. Калі ж міф-“клапан” перастаў выконваць сваю функцыю, неба “прызямлілася”. Высі выпалі і з душы, і з творчасці. Іх аберагальнікам і выступаў свет мастацтва – “залаты дыван Апалона” (Андрэй Бель).

Пры спасціжэнні чалавекам адвечнай нябесна-зямной антыноміі раскрываліся два тыпы ахопу жыцця: зямны, “цялесны” – і нябесны, апалонаўскі. Менавіта гэтыя два адрозныя сусветы тварэння ўсабляліся ў архетыпах зямлі і неба. Вобразы, звязаныя з ідэяй “верху”, сталі азначаць высь людскога пакланення. Яны асацыіраваліся з паняццямі добра, велічы.

Найбольш ярка і сістэмна перадузвышэнскія культурна-мастацкія памкненні выявіліся ў міфах Старажытнай Грэцыі. Міфалагізаванай персаніфікацыяй сонца быў старажытнагрэчаскі бог Геліяс. У класічную эпоху з ім атаясамліваўся і паступова выцясніў яго Апалон, які і стаў богам сонца, апекуном пастухоў, рамёстваў, музыкі і мастацтваў. У вобразе Апалона ўпершыню ў гісторыі чалавецтва злучыліся сакральныя нябесныя і мастацка-творчыя праявы. Апафеозным першавобразам гэтага саюзу, яго міфічным сімвалам стала грэчаская гара Парнас, на адной вяршыні якой жылі музы, а на другой (якая мела назву Кіра) – сам Апалон. Каля алімпійскага падножжа Парнаса, сімвала творчай мудрасці і мастацкага генія, знаходзіўся горад Дэльфы са знакамітым храмам Апалона. Там жа бруіла і Кастальская крыніца – выток паэтычнага натхнення. Антычныя мастакі апантана торылі свой шлях праз Апалонаў храм на парнаскае ўзвышша, імкнуліся ў сваім летуценным парыванні прымераць лаўры алімпійскага бога.

Філасофія і эстэтыка славянскага ўзвышэнства таксама маюць старадаўнюю традыцыю, карані якой паходзяць ад глыбокіх пластоў нацыянальных міфалогій. Чалавек, які ходзіць зямнымі сцежкамі, а вачыма кранаецца нябёсаў, не мог не трансфармаваць у сваёй першатворчасці матыў нябеснага шукальніцтва. Можна смела сцвярджаць, што ў нашай міфалогіі распрацаваны ўсе культур-

ныя першафеномены, якія своеасабліва пераўтвараліся ў фальклоры і арыгінальнай пісьмовай літаратуры. І адзін з асноўных старажытных першафеноменаў многіх народаў – міфалагічны сімвал узыходжання-узвышэння, які прачытваецца ў вобразе Сусветнага Дрэва – шматграннай мадэлі Сусвету.

Важнае значэнне ў славянскія міфапаэтычнай мадэлі космасу меў таксама культ сонца і неба. Па сведчанні старажытнаўсходнеславянскага летапісу XI ст., вяршчыны былі перакананы ў тым, што “два суть бози: един небесный, другой во аде”, і жыве адзін з іх “наверсе”, а другі – “знізу”. З эпітэтам “сонца-цар” старажытнаўсходнеславянскія летапісы ўзгадваюць Дажбога¹. З праявамі святла і ўзвышша звязаны таксама славянскі бог Ярыла. Яго імя супадае са старажытнаславянскім орьль (арол) і можа ўзыходзіць да настратычнага *hoga (узнімацца), і таму Ярыле можа адпавядаць старажытнаегіпецкі бог Гор (Hog, Horos). У настратычнай мове ёсць і іншае слова, з якім можна звязаць імя Ярыла, – *jaga (свяціць). І таму, магчыма, Ярыла не толькі бог вясны, але і святла.

Пасля падзелу функцый Адзінабога дзве яго іпастасі – “верхняя” і “ніжняя” – ператварыліся ў два розныя бажаствы; узвышшы і нізіны сталі атаясамлівацца з адрознымі прыроднымі сіламі. Так, гара ў славянаў звязвалася з Перуном, на ўзвышшы жыў і Вялес – апякун музыкаў, міфічныя функцыі якога блізкія старажытнагрэчаскаму Арфею.

“Беларус, – пісаў Вацлаў Ластоўскі, – па прыродзе сваёй пясняр-паэт. Просты народ наш расказвае тысячы здзіўных казак, каторымі адрывае думкі свае ад цяжкага жыцця і пераносіцца ў хмары (вылучана намі – А.П.)...”². У купальскіх і калядных абрадах В.Ластоўскаму бачыўся глыбінны пачатак нацыянальнага тэатра і оперы, адэкватных дыянісііскім і арфічным святам Старажытнай Грэцыі.

Новыя прасторы духоўнага ўзвышэння (за міфапаэтычным, фізічна-цялесным) адкрыла перад чалавецтвам хрысціянства, якое таксама акцэнтавала ўвагу на першавобразах гары, крыжа. За час чалавечага духоўнага станаўлення і развіцця сімвал Сусветнага Дрэва “злучыўся” з вобразам хрысціянскага крыжа, які звязаў грэшную зямлю з неўміручай ідэяй паднябеснага раю і выступіў “духоўнай лясвіцай” для чалавечага ўзвышэння. Хрысціянскія ідэі пераўтварылі Сусвет і зрабілі плённы ўплыў на філасофска-эстэтычную думку наступных эпох. Людзі атрымалі прамую сувязь з небам і, да ўсяго, адкрылі новыя вышыні – у сваёй душы.

За міфалогіяй і рэлігіяй да нябеснай праблематыкі звярнулася і літаратура. “Несумяшчальнасць” неба і зямлі можна лічыць умовай зараджэння сусветнага мастацтва. Яго першастваральнікі жылі ў прамежку, што ўзнік з-за нябесна-зямной нязлітнасці. Несумяшчальнасць зямнога і нябеснага станавілася мадэллю ўнутранага душэўнага разладу. Вечны “зазор” паміж жаданым і магчымым, задумай і ўвасабленнем выклікаў настойлівыя спробы ліквідаваць яго. Адчуванне недасяжнага вышыняў прымушала ствараць свет-мару аб вечнай гармоніі.

Генетычныя ўзвышэнска-апалонаўскія згадкі ва ўсходнеславянскім прыгожым пісьменстве сустракаюцца ўжо ў “Слове аб палку Ігаравым”, дзе некалькі разоў апяваецца загадкавы вобраз Траяна. Шматлікую літаратуру пра гэтае імя М.С.Дзяржавін звёў у сістэму³, з якой нас найбольш цікавяць два яго значэнні: міфалагічнае (Траян – славянскае язычніцкае бажаство, роднаснае грэчаскаму Апалону, – думка Ф.І.Буслаева, Я.В.Барсава і інш.) і сімвалічнае (думка М.А.Палявога, І.М.Бадзянскага і інш.). У тэксце “Слова...” Баян (старадаўні вяршчыня) названы паслядоўнікам Траяна – верагоднага пракаветнага старабеларускага апекуна прыгожых пісьмёнаў, “брата” Апалона. Яго вучань Баян “рышча в тропу Трояню чресь поля на горы” пазнання і адкрыцця. Гэтая феноменальная іскрынка XII ст. успыхне ў самавітае мастацкае полымя ў 20-х гг. XX ст., і “раздуваць-раскладваць” яго пачнуць сябры згуртавання “Узвышша”: іх эстэтычна-мастацкая канцэпцыя з дэвізам “З далі на ўзвышшы”⁴ – ці ж не тое “чресь поля на горы”, моўленае чэрз стагоддзі? Баянавы гены праяўляліся і ў старабеларускай паэзіі, чые “абароты Неба прасілі”, – як прызнаваўся невядомы аўтар паэтычнага рарытэту 1635 г. “Рэха жалю”⁵.

Трывалы падмурак узвышэнскіх ідэй быў закладзены ў класічнай нямецкай філасофіі. Асновай эстэтычнай катэгорыі ўзвышанага Гегель лічыў дыялектычна супярэчлівае адзінства больш шырокіх філасофскіх катэгорый: ідэальнае – рэальнае, змест і форма на стадыі перавагі ідэальнага над рэальным, формы над зместам. Гэты стан з’яўляецца фазай развіцця ідэала, яго канкрэтным ты-

пам. Цэнтральная эстэтычная катэгорыя ў Гегеля – прыгожае. “Прыгожае, – пісаў ён, – трэба вызначыць як пачуццёвую з’яву, пачуццёвую бачнасць ідэі”⁶. Гегель разумеў прыгожае не як адну з катэгорый у шэрагу іншых, а як усеагульнае, усеахопнае паняцце ідэала, у якім дух атрымлівае асалоду ад свайго адзінства з пачуццёва-рэальным светам. Формула мастацтва, у аснове якой ляжыць катэгорыя “ўзвышанае”, лічыў нямецкі філосаф, – сімвалічная форма. Такім чынам, па Гегелю, у літаратуры прыгожае і ўзвышанае непарыўна звязаныя і ўзаемадапаўняльныя.

Прыгажосць была сімвалам веры групы французскіх паэтаў канца XIX ст. што аб’ядноўваліся вакол альманаха “Сучасны Парнас” і атрымалі назву “парнасцы” ці “новапарнасцы”. Прыгажосць натхняла іх на адкрыццё “апошніх” светлых таямніц і адкрывала шлях да пазнання вечнай Ісціны, да ўзвышэння над “старасцю” цывілізацыі, “бяхсітраснай” натуральнасцю (Ш.Бадлер), над палітычнымі страсцямі (Леконт дэ Ліль).

Аспрэчваючы арыстоцэлеўскае меркаванне аб перайманні прыроднага як найважнейшай задачы мастака і пісьменніка, новапарнасцы лічылі “каралевай здольнасцяў” уяўленне, якое адрозніваецца ад звычайнай паслабленай фантазіі. У прыроды ўяўленне бярэ, па Бадлеру, толькі “сыравіну” (як у слоўніку знакі), якую потым згодна з задумай, выпестававанай духам, культурай, “пераплаўляе” ў мастацкі твор. Гэтая канцэпцыя стала новым крокам у развіцці літаратурна-мастацкай эстэтыкі. Адрозненне паміж рэальным аб’ектам рэалістнасці і вобразам, створаным уяўленнем, “прывідам”, адзначаў яшчэ Т.Гобс, але ён атаясамліваў уяўленне толькі з “паслабленым адчуваннем”. Роля ўяўлення (фантазіі) вызначалася філосафам наступным чынам: “Час і адукацыя ствараюць вопыт, вопыт стварае памяць, памяць стварае меркаванне і фантазію, меркаванне стварае склад і структуру, а фантазія – упрыгожанне паэмы”⁷. Французскія новапарнасцы даказалі сваёй творчасцю, што пачуццёвым уяўленнем (фантазіяй) абумоўлены як склад і структура мастацкага вобраза, так і яго эстэтычнае ўпрыгожанне. Гэтай жа думкі прытрымліваецца Ф.Шлегель у “Размове аб паэзіі”: “...простае адлюстраванне чалавека, яго памкненняў і ўчынкаў... недастатковае. У паэзіі павінна быць іерагліфічнае адлюстраванне навакольнай прыроды, прасветленай фантазіяй (вылучана намі – А.П.)”⁸. Асноўнымі прыметамі новапарнаскай паэтыкі сталі музычнасць, намякальная метафарычная “вязь”, гладкі, часам з прып’ёўнымі пераходамі-паўтарамі гукапіс, тонка расфарбаваныя дэталі, дасканалая архітэктоніка вершаў.

Новапарнаскае ідэалогія літаратурнай Францыі па-рознаму адгукнулася ў многіх нацыянальных паэзіях Еўропы не толькі XIX, але і XX ст. У славянскіх літаратурах узвышэнская плынь супала з перыядамі найбольшага росквіту мастацтва і хвалямі нацыянальнага адраджэння. У суседняй польскай літаратуры на ўзвышэнскую творчую прыступку ўзняўся Леапольд Стаф, паэт, які на пачатку XX ст. успрымаўся як увасабленне алімпійскай ураўнаважанасці, выразніц ідэі элінскай гармоніі. Надзвычай цікавыя яго паэтычныя зборнікі (з адметнымі і сімвалічнымі назвамі) “Птахам нябесным” (1905) і “Жыць у палёце” (1922), у якіх раскрываецца глыбокая дваістасць свету і аналізуецца жыццё зямное і нябеснае. У час зараджэння моднага мадэрнізму Л.Стаф застаўся верным ідэям Скамандра, які адстойваў парнаскае прыныцы мастацтва і эстэтыкі і над сумнай штодзённасцю ўзносіў прыгажосць нябеснай гармоніі. Бліскучым талентам Л.Стафа ядналіся дзве сумежныя прасторы:

Мне нішто не засмуціць красы тваёй, свеце!
Слаўлю роднае племя, з якога ўзрос я.
Бачу россыпы зор і палёвую квецень
І яднаю паглядам зямлю і нябёсы”.

Пры вывучэнні эстэтычна-мастацкага ўзвышэнства важнымі бачацца і вопыт ды паэтычныя здабыткі польскага гуртка маладых літаратараў, які аб’ядноўваўся вакол варшаўскага часопіса “Pro arte”, – С.Сегонь, А.Слоніўскі, Ю.Тувім і інш. Узвышэнства паступова становіцца прыныцам развіцця нацыянальных літаратур. Не выключэнне ў гэтым рэчышчы і літаратуры ўсходнеславянскія.

Блізкія ўзвышэнскім эстэтычна-мастацкія карані рускага сімвалізму, які аддаваў перавагу не заходнееўрапейскім сімвалістам, а іхнім папярэднікам – французскім новапарнасцам Ш.Бадлеру, П.Верлену, С.Малармэ. Асноўнымі “нотамі” расійскай сімваліска-дэкадэнцкай паэзіі М.Горкі называў “палкае парыванне некуды ўверх, у неба”¹⁰. Бадлераўская дзёрзкасць паэтычных вобразаў, яго

тэорыя “адпаведнасцяў” – схаваных, адкрытых праз паззію аналогій паміж рэальным сусветам і светам уласнага “я” творцы – стануць эстэтычнымі арыенцірамі “старэйшых” рускіх сімвалістаў – В.Брусав, Ф.Салагуба, М.Мінскага, К.Бальмонта і інш. Высока ўзносілі яны і творчасць новапарнасца П.Верлена. “Да Верлена – сімвалізму не было”, – сцвярджаў В.Брусаў¹¹. Дэкадэнцкаму мелянхалічнаму настрою адпавядалі музыкальная верленаўская лірыка, меладычная інтанацыя верша, адпаведная сумна-чароўным “пейзажам душы”. Рускіх сімвалістаў набліжалі да ўзвышэнства і пошукі арыгінальных сродкаў паэтычнай выразнасці, акрэсленых уздзеяннем вобразатворчасці новапарнасца С.Малармэ (вершы В.Брусав, І.Аненскага). Сюды ўзыходзіць і “мастацтва намёка”, нацэленага на раскрыццё таямніцы сэнсу праз дэмаграфізацыю рэчаіснасці і ператварэнне яе ў сімвалы адцягненых ідэй і перажыванняў. Асноўным мастацкім прыёмам пераўтварэння рэальнага свету ў сімвалічны вобраз, агульным для сімвалістаў і ўзвышэнцаў, з’яўляецца метафара, смелая і нечаканая. З узвышэнцамі сімвалістаў яднала таксама вера ў дэміургавасць мастацтва, у яго абсалютна стваральную сілу. “Паэт – тэург, жрэц, захавальнік містычнага даравання...” – пісаў В.Іваноў¹².

Узвышэнскім імкненнем вылучыць суб’ектыўна-асабовы пачатак мастацтва вызначаліся і многія сябры літаратурнага аб’яднання “Перевал”. Блізкія да ўзвышэнскіх мастацкія пошукі А.Варонскага, які распрацоўваў стваральна-дзейную функцыю паэтычнага вобраза, ды “імажыністых” С.Ясеніна, В.Шаршаневіча (іх “сіла вобразнасці”).

Узвышэнства ва ўкраінскай паззіі вядзе свой род ад “Вольнай Акадэміі Пралетарскай Літаратуры” (Ваплітэ), створанай у 1925 г. у выніку гарачай дыскусіі аб шляхах развіцця ўкраінскай літаратуры. Асноўныя прынцыпы, якія аб’ядноўвалі сяброў Ваплітэ, зводзіліся да наступнага: 1) жорстка барацьба з графаманіяй, змаганне за культуру мастацкай творчасці; 2) адмежаванне пісьменніцкай арганізацыі ад масавай прапагандысцка-грамадскай працы; 3) пераход ад поўнага адмаўлення мастацкіх каштоўнасцей літаратурнай спадчыны да карыснага вучнёўства і вучобы ў “неакласікаў”.

У беларускай культуры доўгі час “абарончую” мастацкую ролю ўслед за міфалогіяй адыгрывала вусная народная творчасць. Жаданне ўзыйсці на Парнас выяўляў сам народ і вылучаў на ролю “першапраходцаў” сваіх абранцаў. Паэма “Тарас на Парнасе”, якая пераканана адлюстравала гэтае памкненне, а таксама прыгажосць і багацце народнай культуры, – адна з першых раскрывала парнаскую тэму. З народнага вобразнага светапогляду беларускае ўзвышэнне запазычыць пазней адна са сваіх характаралагічных адзнак – фалькларызм. Навідавоку і “праекцыі” нашай паззіі канца XIX – пачатку XX ст. на музыкальную ўзвышанасць, для якой характэрны, напрыклад, вобраз дуды (вершы П.Багрыма “Зайграй, зайграй, хлопча малы...”, Ю.Ляскоўскага “Пад дуду”, зборнік Ф.Багушэвіча “Дудка беларуская”). У эстэтычна-мастацкім асвятленні гэтыя беларускія паэтычныя пачынанні вызначаюцца народнапесеннай узвышанасцю.

Не без ідэй узвышэння, больш ці менш выражаных, развівалася і беларуская паззія XX ст. У гэтым эстэтычна-мастацкім узвышэнскім руху можна вылучыць тры перыяды: “нашаніўскі”, уласнаўзвышэнскі 20-х гг і сучасных, 90-х, калі пасля рэпрэсіўнага вынішчэння ды ідэйнай заангажаванасці тэндэнцыі ўзвышэння зноў выявіліся даволі выразна.

“Нашаніўства” ў гісторыі беларускай літаратуры – гэта не толькі час мастакоўскіх расчараванняў і адчаю, тугі і ўпадку. Адраджэнне беларускага друкаванага мастацкага слова адбывалася разам з адстойваннем агульнаэстэтычных крытэрыяў красы, асваеннем паэтычнавобразных вышыняў, а таму “нашаніўства” – гэта і пачатак узвышэння эстэтычнага, якое ўзнімала літаратуру да ідэала, да прыгожага пісьменства.

У беларускай паззіі XX ст. адным з першых засвоіў вольнае мастацкае агляванне нябесна-зямных антыномаў і смела далучыўся да вобразнага асваення высяў Я.Купала.

Мой дом – прыволле звёзднай далі,
Арламі мераны абшар...

Мой дом – пясчаныя разлогі,
Пакута сцэжы і спякот...¹³

Суаднясеннем прыродна-быццёвага і духоўнага пачаткаў (у тых жа зямлі і неба), іх гарманічным спалучэннем вызначаюцца творы М.Багдановіча. Больш

таго, М.Багдановіч быў у паэзіі вернікамі “блакітнага крыжа” неарамантыкаў – сімвала непарушнай сувязі неба і зямлі, іхняга ўзаемаабнаўлення і дапаўняльнасці. Гэтая вера асвятлялася эстэтычным знакам вышэйшай прыгажосці (вобраз Мадонны) і спрыяла пераўтварэнню ўсяго існага ў красу слова і прыгажосць формы.

Узвышэнскія пазіцыі новай беларускай літаратуры замацавала “нашаніўская” дыскусія 1913 г. (артыкулы В.Ластоўскага “Сплачвайце доўг” і “Па сваім шляху”, аднаго з парнаснікаў “Чаму плача песня наша?”), якая дазволіла абгрунтаваць значнасць новапарнаскіх прынцыпаў у прыгожым пісьменстве і неабходнасць адлюстравання ў ім спрадвечных эстэтычных і мастацкіх ідэалаў.

Ідэя літаратурнага ўзвышэння распрацоўвалася і ў 20-х гг. паэтамі аб’яднання “Маладняк”. Большасць з іх – непакорныя рамантыкі, эстэты-“нацдэмы”, творчасць якіх не ўпісвалася ў рэчышча ўстановак бальшавісцкай партыі на сацыялагізатарства, класавасць і інтэрнацыяналізм. Стварэнню літаратурна-мастацкага аб’яднання “Узвышша” спрыялі як эстэтычна-мастацкія патрабаванні, так і грамадска-палітычныя абставіны, у якіх узвышэнства 20-х гг. набыло характар мастацка-ваяўнічага, з аднаго боку, і “абарончага”, з другога.

Мастацкі падмурак узвышэння 20-х складала канцэпцыя актывізму, распрацаваная А.Бабарэкам. Галоўнай задачай актывізму было спасціжэнне як свету горнага, нябеснага, так і зямнога, існага.

Бабарэку-тэарэтыка апарэджвалі сваёй творчасцю ўзвышэнцы-“практыкі” Ул.Дубоўка і Я.Пушка. Беларускія творцы выпрацоўвалі сваю ўзвышэнскую паэтыку на аснове так званай кантрастнай вобразнасці. Асноўнымі ідэйна-мастацкімі рысамі твораў узвышэнцаў 20-х можна лічыць дэміургавасць, сугестыўнасць, арфейнасць, фалькларызм, моватворчасць, высокую культуру мовы і, безумоўна, прыгажосць.

Канец ХХ ст. у сусветнай культуры стаў часам страты раўнавагі паміж “небам” і “зямлёй”. Многія сучасныя мастакі стаміліся пераадольваць законы іх адвечнай “несумяшчальнасці”. У беларускай літаратуры, як і ў колішніх саюзных, гэты час супаў з адміраннем дамінуючай ідэалогіі сацыялістычнага рэалізму, што прывяло да заканамерных пошукаў і распрацоўкі новых эстэтычна-мастацкіх канцэпцый развіцця літаратуры. Сучаснаму беларускаму “новаўзвышэнню” накіравана роля своеасаблівай эстэтычнай панацэі – выратаваць мастацкае цела, хворае на сіндромы “трансэтычных” плыняў. Сёння ўсё больш і больш маладых паэтаў-пачаткоўцаў ахоплівае парнаска-апантанасць. Нябесна-арфейныя матывы пераважаюць у вершах С.Паўлоўскага, Т.Лапцёнак, А.Мігаль, Г.Ціханавай, Н.Чарнейкі. Ва ўзвышанай творчасці бачаць сэнс чалавечага існавання і многія іншыя маладыя літаратары, аб’яднаныя часопісам “Першацвет”.

Прынцыпы эстэтызму і ідэал красы як галоўнага спажытку мастацтва займаюць усё большае месца і ў творчасці сталых беларускіх паэтаў (Л.Дранько-Майсюк, Ул.Някляеў, Э.Акуліна). Новаўзвышэнскі творчы накірунак абраў і адноўлены часопіс “Крыніца” – нашчадак традыцый колішняга “Узвышша”. Беларуская літаратура стаіць на парозе новага “небагмаху” і выпрабуе ўсё больш вытанчаныя сродкі мастацкай творчасці для спасціжэння таямніцаў неба і сябе ў іх.

¹ Голан А. Миф и символ. Иерусалим; Москва, 1994. С.29.

² Власт. Купалле // Наша Ніва. 1911. 1 ліп.

³ Пл.: Державин Н. С. // Сб. статей и исследований в области славянской филологии. М.;Л., 1941.

С.25.

⁴ Бабарэка А. // Маладняк. 1926. №10 (I).

⁵ Маладосць. 1995. № 11. С.174.

⁶ Гегель. Эстетика. М., 1968. Т.1. С.119.

⁷ Решетов В. Г. Английская литературная теория XVII века: Уч. пособие к спецкурсу. Свердловск, 1987. С.72.

⁸ Зарубежная литература XIX века: Романтизм. Хрестоматия. М., 1990. С.51.

⁹ Стаф Л. Высокія дрэвы. Мн., 1994. С.54.

¹⁰ Горький М. Несобранные литературно-критические статьи. М., 1941. С.20.

¹¹ Брюсов В. Письма к П.П.Перцову. М., 1927. С.45.

¹² Иванов В. Борозды и межи. М., 1916. С.132.

¹³ Купала Я. Збор твораў у 7 т. Мн., 1972–1976. Т.3. С.177.

А.А.КОЖЫНАВА

ІДЭЯ ЦЭЛАГА Ў ТВОРАХ КІРЫЛЫ ТУРАЎСКАГА

Кожная філасофская сістэма вызначае свае адносіны да паняцця цэлага і ягоных частак. Можна сцвярджаць, што часткі – гэта нешта першапачатковае, асноўнае, а цэлае – другаснае, вытворнае, што ўзнікла з частак. Цэлае можна зразумець толькі ў яго суадносінах з элементмі, на якія яно падзяляецца. Пры супрацьлеглым падыходзе да праблемы цэлае ўспрымаецца як нешта асноўнае і самадастатковае, для разумення якога не патрэбны аналіз асобных частак. Прыхільнік такога вучэння ўяўляе ўвесь сусвет як адзіны і непадзельны, і менавіта ад гэтага адзінства трэба пачынаць вывучэнне яго складаючых¹.

Зразумела, у тэкстах Кірылы Тураўскага мы не знойдзем прамога тлумачэння паняцця цэлага, як і кожнага іншага філасофскага паняцця; паколькі яго казанні і малітвы выконваюць зусім іншыя камунікатыўныя функцыі. Аднак прызнаць тэксты тураўскага прапаведніка зусім свабоднымі ад падобных разважанняў нельга, паколькі ўсе яны нясуць на сабе адбітак філасофскіх канцэпцый старажытных кападакійцаў і іх паслядоўнікаў, чые творы, як вядома, ахвотна выкарыстоўваў Кірыла Тураўскі. Да таго ж, мова робіць свой адбітак на тэкставай структуры, рэалізуючы семантычныя адносіны, што захоўваюцца ў глыбіні яе сістэмы, у вытоках значэння слова.

Цэлае, сапраўды, не драбіцца ў тэкстах Кірылы Тураўскага на элементы. Аднак сама ідэя цэлага вывяталяе вельмі цесную сувязь з іншымі ідэямі, утвараючы складаныя сяміятычныя канструкцыі. Цікава, што ў некаторых гэтых канструкцыях выяўляюцца пэўныя заканамернасці.

Перш за ўсё, цэлае рэалізуецца ў складзе ідэі лячэння і збаўлення, паколькі лексема з каранем *цѣл-* знаходзіцца ў вытокаў словаўтваральнага гнязда, якое складаюць лексемы *н(с)цѣлѣтн*, *нцѣлѣтель*, *нцѣлѣва*, *нцѣлѣник*, *нцѣлѣвати*, *н(с)цѣлѣтн*, *н(с)цѣлѣти*, *цѣлѣтель*, *цѣлѣник*, *цѣлѣти*. Такое выражэнне ідэі лячэння займае вялікую частку прасторы тэкстаў Кірылы Тураўскага, напрыклад – *кто же нынѣ Христосъ благи и чловѣколюбець словомъ нцѣлѣи* (Кір. Тур. 1, 36), *къ Тевѣ привѣгга вѣрою, дѣшевныхъ и тѣлесныхъ язвъ исцѣлення прошю* (Кір. Тур. 2, 288), *ощутивъ язвѣ не исцѣлѣнѣ, взыскахъ врача на земли и не обрѣтохъ* (Кір. Тур. 2, 254).

Сувязь ідэі цэласнасці і здароўя зразумелая і не патрабуе дадатковага тлумачэння, яна неаднаразова паступіраецца ў тэкстах тураўскага прапаведніка, напрыклад – *можеши во мя исцѣлѣтн и отъ сего часа здрава створитн отъ Бога даною ти владодатью* (Кір.Тур.2, 304). Дарэчы, гэтая сувязь рэалізуецца не толькі ў славянскіх мовах – ням. *heil* 'цэлы', *heilen* 'лячыць'.

Сувязь паміж здароўем і цэласнасцю праследжваецца таксама пры аналізе прывітанняў у індаеўрапейскіх мовах. Гот. *hails*, англ.-сакс. *wes hall*, якія выкарыстоўваліся ў якасці прывітання, звязанае з імі суч. англ. *hail* 'вітаць'; узыходзяць да і.-е. *kagh-/kogh-*, таксама, як і слав. **sel-*². Гэты карань выкарыстоўваецца ў лексеме *цѣловати*, якая ў старажытнаславянскай мове магла выступаць ў значэнні 'вітаць' – *начаша цѣловати и гл҃яще радоуиса црю нюденскѣ* (Остр., Мк. 15, 18). У сучаснай жа рускай мове ў гэтым значэнні функцыяніруе лексема *здравствуйте*.

Аднак у славянскай лексемы *съдравъ* могуць назірацца вельмі цікавыя сувязі. Гэтая лексема ўзыходзіць да «праслав. **sdorvъ*, дзе *sz* = ст.-інд. *su* 'добры'... і **dorvo-*, звязанага чаргаваннем з *дрэва*, г.зн. 'з добрага дрэва'³. Пра дрэва, што лечыць і выратаўвае, гаворыцца ў візантыйскіх казаннях, дзе гэтая функцыя яму надаецца праз распаўсюджаную ў старажытных текстах метанімію 'дрэва – крыж', пар. у Грыгорыя Багаслова – *смырти же распатъе(м) и къ древу простретъе(м) рѹкѹ изврачева⁴*; у Іаана Златавуста – *повѣшенъ выстѣ на дрѣвѣхъ да вывъшнн древькѣ грѣхѣхъ дрѣвломъ чловѣкомъ ищѣлнтъ* (Супр., 482). Дрэва ў грэчаскім арыгінале казаннѹ наываецца *ξύλον*. У традыцыі Святога Пісання то *ξύλον της ζωης* – дрэва жыцця, адно з увасабленняў сусветнага дрэва, якое з'яўляецца адначасова і універсальнай мадэллю сусвету і ягоным першавытокаам. Такім чынам, праз ідэю сусветнага дрэва цялесная цэласнасць здоровага, выратаванага чалавека звязваецца з сусветам, які падаецца не ў асобных частках, а як адзінае цэлае.

Кірыла Тураўскі, аднак, не выкарыстоўвае дрэва ў якасці інструмента лячэння, а праводзіць паралель паміж раскрыжаваннем і збаўленнем. Ён дакладна экстрапаліруе пакуты Хрыстовы на асабістае выратаванне чалавека, што выражаецца ў амаль што поўным паўтарэнні лексічных сродкаў пры апісанні першага і другога – *но, насъ ради страстьхъ приниъмъ, ищѣлн страсти сердца моего... солнце въ тьму преложи въ, язвѹ копнемъ въ ребра приниъмъ, тьму ѹма моего просвѣти и великую язвѹ грѣховъ ѹврачюи* (Кір. Тур. 2, 325).

Тым не менш, у казаннях Кірылы Тураўскага таксама назіраецца паралель паміж вяртаннем здароўя і светабудовай. Распачынаючы выратаванне расслабленага, Хрыстос нагадвае пра стварэнне сусвету – *твѣѣ всю твѣрѣ на работѹ сътворн(х)ъ, нѣо и земля товѣхъ служита: шно влагою, а си плодомъ. Тебе ради, солнце свѣтомъ и теплою служитъ, и луна съ звѣздами ношѣ обѣлаеть. Тебе дѣла влаци дѣждемъ зе(м) напоаю(т): и земля всакѹ травѹ сѣменитѹ и древа плодovitага на твою служевѹ възрацак(т)ъ. Тебе ради рѣкки носать, и пѹстыни звѣри питають. И глши: члвкѣ не имамъ; и кто кстѣ мене вѣрнѣк члвкѣ, тако не солгахъ шѣѣта въчлвѣченъа монго* (Кір.Тур.1, 39). Значыць, аднаўленне здароўя і суцельнасці чалавека ажыццяўляецца праз аднаўленне цэлага свету, ці, лепей сказаць, свету як цэлага. Гэтая паралель ідзе каранямі глыбока ў мінулае чалавечай свядомасці – М.Эліадэ, у прыватнасці, прыводзіць шматлікія прыклады таго, як пры лячэнні чараўнік выкладае касмагонію ці стварае паводле ложка хворага *imago mundi* (вобраз свету)⁵. Зразумела, што Кірыла Тураўскі звязваў гэты фрагмент зусім з іншай функцыяй – ён яшчэ раз хацеў падкрэсліць усемагутнасць, сілу Госпада.

З вяртаннем здароўя звязана не толькі крэацыя сусвету, але і стварэнне чалавека. Як ужо гаварылася, лексема *цѣль* ужываецца для абазначэння здаровага стану арганізма чалавека, напрыклад, у наступным фрагменце – *цѣль кси кто(м) не сгрѣшан* (Кір.Тур.1, 41). Выратаваны ж расслаблена тлумача фарысеям: *но иже ма створи цѣла, то мигъ ре(че): въстанн, возни шдрѣ свои, и ходи, и се ксмъ всъ здравѣ* (Кір.Тур.1, 41). У апошнім фрагменце *цѣль* набывае значэнне 'увесь'. Кірыла Тураўскі словамі свайго героя зноў рэалізуе ідэю таго, што сапраўды вылячыць можа толькі крэатар, тварэц усяго сутнага.

Паміж ідэямі сілы і суцельнасці таксама можна знайсці сувязь. У Евангеллі паводле Лукі ёсць наступны верш – *сила из него исхождааше и цѣлѣаше* (Мар., Лк. 6, 19). Творы Кірылы Тураўскага не даюць прамой паралелі, аднак у іх можна вылучыць наступныя фрагменты – *смердящую дѹшѹ мою страстьми вашими заступленнемъ ищѣлнте, и сердце, колеблющися отъ неприязни, ѹтверднте* (Кір.Тур.2, 357); *како ти са, брате, жили ѹкрѣпиши и теленыа ѹды ѹтвердиши* (Кір.Тур.1, 40). Гэтыя фрагменты даюць магчымасць устанавіць адпаведнасць паміж лексемамі *ищѣлнти*, *ѹкрѣпннти*, *ѹтверднти*.

Лексемы з каранем *krep-* у многіх славянскіх мовах (рускай, украінскай, балгарскай, сербскай, словенскай) маюць значэнне, у якое уваходзіць семантычны кампанент 'сіла'. Этымалагічна гэты карань традыцыйна звязваецца з уэльс. *cruff* 'моцны', ст.-в.-ням. *kraft* 'сіла, моц'⁶. Непасрэдную сувязь каранёў *крѣп-* і *сил-* знаходзім у наступным фрагменце малітвы Кірылы – *Знннтелю мой, дай же ми крѣпость и силу, постави нозѣ мои на камени покаания, ошнсти дѹшю мою отъ всякыа скверны* (Кір.Тур.2, 322). Большасць славянскіх моў таксама звязвае абазначаную вышэй семантыку з уяўленнем менавіта чалавечай моцы,

'аздоба' > *mundis* II 'мір' на ўзор грэч. κοσμος 'прыгажосць' і 'мір' (як упарадкаваная прыгажосць)»¹⁶. Такім чынам, ідэя цэлага праз сваю трэцюю рэалізацыю зноў звязваецца з *imago mundi* – вобразам сусвету.

Падводзячы вынікі ўсяго, аб чым гаварылася вышэй, можна сказаць, што сусвет у творах тураўскага прапаведніка паўстае як адзінае цэлае, якое можна ўспрыняць праз пэўныя праявы. Але ў гэтых прыватных праявах мы сустракаем не фрагменты, а зноў цэлае, якое разглядаецца ў іншым, новым ракурсе.

¹ Лосский Н. О. Чувственная, интеллектуальная и мистическая интуиция. М., 1995. С.13.

² Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern, 1959. B.1. S.520.

³ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1986. Т.2. С.90.

⁴ Словарь древнерусского языка. М., 1990. С.80.

⁵ Элиаде М. Аспекты мифа. М., 1995. С.38.

⁶ Этимологический словарь славянских языков. М., 1985. Вып.12. С.136.

⁷ Словарь русского языка М., 1986. Т.2.

⁸ Halvová E. // Slavia. 1992. №61. Z.4. S.467.

⁹ Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern, 1959. B.2. S.1101.

¹⁰ Там жа.

¹¹ Этимологический словарь славянских языков. С.38.

¹² Rebowski W. in. // Slavia Occidentalis, 1991. №52. S.121 i наст.

¹³ Срезневский Л. А. // Этимология 1988–1990. М., 1992. С.213.

¹⁴ Gebauer J. Slovník staročeský. Praha, 1970. D.2. S.136.

¹⁵ Сараджеева Л. А. // Этимология 1988–1990. М., 1992. С.154.

¹⁶ Трубачев О. Н. // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. М., 1988. С.213.

СКАРАЧЭННІ

Кір. Туп.1 – Сухомлинов М.И. Рукописи графа А.С.Уварова. Спб., 1858. Т.2.

Кір. Туп.2 – Kirill von Turov. Gebete // Slavische Propyläen. München, 1956. B.6.

Супр. – Супраслски или Ретков сборник. София, 1982. Т.2.

Мар. – Ягич И.В. Мариинское четвероевангелие. Грас, 1960.

Г.І.БАСАВА

СЕМАНТЫЧНАЯ ДЭРЫВАЦЫЯ НАЗВАЎ АСОБ

Паказчыкамі рухомасці, эластычнасці мовы з'яўляюцца разнастайныя семантычныя пераўтварэнні моўных адзінак. Інавацыйныя працэсы ў галіне семантыкі маюць менш яўны характар, чым лексічныя новаўтварэнні, таму іх выяўленне звязана з пэўнымі цяжкасцямі. Вельмі важнай застаецца і праблема вызначэння сутнасці семантычных інавацый, іх спецыфікі. Вядома, што семантычная дэрывацыя – гэта працэс утварэння новых слоў шляхам змянення семантыкі ўтваральнай адзінкі. Гэты працэс таксама разглядаецца як адзін з відаў элементарнай намінацыі, сутнасць якога заключаецца ў рэалізацыі намінатывных магчымасцей мовы праз удакладненні значэнняў асобных слоўных знакаў. У выніку гэтага працэсу ўтвараюцца семантычныя інавацыі (неасемемы), да якіх адносяцца ўсе тыпы змен у семантыцы слова пры ўмове захавання яго фонамарфалагічнай формы: адрыў пэўнага значэння полісеманты, перагрупоўка семантычных кампанентаў, змена характару лексічнага значэння і г.д.

Такім чынам, семантычная дэрывацыя разглядаецца як змены ў семантычнай структуры слова, якія ўзнікаюць, з аднаго боку, пад уздзеяннем развіцця пэўных працэсаў у жыцці грамадства, а з другога, – у выніку функцыяніравання і змен парадыгматычных і сінтагматычных сувязей слоў у лексічнай сістэме мовы. Прычыны прадуктыўнасці семантычнай дэрывацыі ў мове заключаюцца ў здольнасці чалавека да асацыятыўнага мыслення, да выяўлення сувязі розных прадметаў, з'яў на аснове якіх-небудзь агульных прымет.

Акрамя таго, фарміраванне новага значэння абумоўліваецца дзвюма групамі фактараў. У аснове першых – супярэчнасці паміж формай, зместам і функцыяй моўнага знака, паміж збыткованасцю сістэмы і імкненнем да эканоміі моўных сродкаў, паміж тэндэнцыямі да рэгулярнасці і да экспрэсіўнасці. Другую групу складаюць унутрыслоўныя фактары развіцця значэнняў, да якіх адносяцца ўзаемадзеянне паняццяў і ўяўленняў у значэнні слова.

Усе прыёмы другаснай намінацыі ўваходзяць як паўнапраўныя члены ў разрад сістэмных моўных сродкаў, выкарыстанне якіх садзейнічае паспяховаму выкананню новай функцыі адлюстравання рэальнага свету. Гэтыя прыёмы таксама пашыраюць выяўленчыя магчымасці мовы, а гэта дазваляе з найбольшай паўнатой і экспрэсіяй выразіць тонкія, вельмі індывідуальныя нюансы аўтарскага светаўспрымання. Вылучаюцца наступныя шляхі фарміравання неасемем:

метафарычны, метанімічны, функцыянальны. Сутнасць жа другаснай намінацыі можа быць зведзена да выкарыстання падабенства розных аб'ектаў рэчаіснасці або іх сумежнасці, што дазваляе аб'яднаць у адной моўнай форме розныя факты.

У арсенале індывідуальнага выкарыстання існуе шмат форм семантычных пераўтварэнняў слоў. Але іх разнастайнасць усё ж дазваляе выявіць асноўныя тыпы дадзенай з'явы. Так, новыя значэнні індывідуальна-аўтарскіх (аказіянальных) слоў, у тым ліку назваў асоб, могуць быць вытворнымі ад першаснага значэння і невытворнымі, незалежнымі ад яго.

Аказіяналізмы першай групы характарызуюцца частым супадзеннем паняццяў з тымі, якімі яны матываваны, таму значэнні індывідуальна-аўтарскага слова і зыходнага узуальнага таксама з'яўляюцца даволі блізкімі.

Так, **рыбаловам** лічаць чалавека, які любіць вудзіць рыбу. Але кантэкстуальна гэта і асоба, якая вельмі часта беспадстаўна перабольшвае свае дасягненні, ганарыцца не ўласцівымі ёй якасцямі. Агульным сэнсавым стрыжнем, што аб'ядноўвае два прыведзеныя значэнні, з'яўляецца паняцце "фантазёр", "хлус": *Ды сустракаюцца нам часта рыбаловы, / Што пахваліцца мастакі...* (Э.Валасевіч). З дапамогай узуальнага слова **ляўша** (чалавек, які валодае левай рукой лепш, чым правай) можна таксама назваць асобу, што адпраўляе "налева" пэўную частку дэфіцытнага тавару. У дадзеным выпадку працэс набыцця словам новага значэння адбываецца на падставе функцыянальнай блізкасці паняццяў: "левая рука" і "налева": *Дарэмна кажучь: ён ляўша / Ён есць і піша правай / Любы тавар на склад ляўша прымае / І той жа праваю рукой / "Налева" адпраўляе* (М.Скрыпка). Так, неадушаўлёны назоўнік блытаніна (якая-небудзь няправільнасць, няяснасць) у пэўным кантэксце пераходзіць у разрад адушаўлёных і абазначае жанчыну, якая ўсё прыводзіць ў беспарадак: *Не хапала ёй уважлівасці, засяроджанасці. Ну не жанчына, а блытаніна* (А.Капусцін). **Завочнікамі** называюць людзей, "што вучацца па сістэме завочнага навучання". Але гэтае слова ў байцы У.Корбана з'яўляецца сінанімічным назоўніку пляткаркі. Шэпчацца пляткаркі за спінамі сумленных людзей, абгаворваюць іх "за вочы". Менавіта актуалізацыя сэнсавага элемента "за вочы" паслужыла асновай утварэння новага значэння слова **завочніца**: *"У канцылярыі ўстанова / Завочніцы сядзяць / Яны гатовы ўсіх паспляжыць языкамі ўраз". Слова сплаўшчык абазначае рабочую прафесію. Аднак у маўленні ёсць яшчэ адно пераноснае значэнне сплавіць – 'збыць з рук непатрэбную рэч, пазбавіцца ад каго-, чаго-небудзь'. Адсюль, назоўнік сплаўшчык – назва асобы мужчынскага полу, якая рэалізуе штосьці незаконна: *Сплаўляў налева і направа / Наш сплаўшчык непатрэбныя дэталі* (Г.Кляўко).*

Вылучаюцца арыгінальнасцю аманімічныя назвы асоб, утвораныя шляхам **пераасэнсавання ўнутранай формы слова**. Такі спосаб пераўтварэння характарызуецца як мастацкі прыём, калі паняццю, што заключана ў адным карані, даецца абрыс (контур) слова другога караня, пры гэтым першае атрымлівае вобраз, аблічча другога.

Так, адзін з герояў гумарэскі Ю.Станкевіча сцвярджае: "Я гуманіст, але ад слова гум". Ад персанажа ж фельетона У.Цвяткова даведваемся, што "не кожны Сакрат мае сваю сакратарку".

Сярод розных тыпаў семантычнай дэрывацыі найбольш прадуктыўным з'яўляецца метафарычнае пераасэнсаванне. Пры стварэнні метафар "аўтар выбірае такіх сродкі для эмацыянальнага ўздзеяння на адрасата, якія павінны знайсці запраграмаваны ў гэтых сродках водгук у яго душы, выклікаць у ёй перажыванні, а значыць – і экспрэсіўны эфект". Пры гэтым асабліва вылучаецца асацыятыўная метафара, калі з дапамогай асацыятыўных механізмаў мыслення на аснове старых ведаў узнікае новае паняцце.

Выкарыстанне метафары тлумачыцца яе здольнасцю служыць сродкам атрымання новых ведаў і ствараць асацыяцыі з дапамогай абмежаванай колькасці сродкаў выразнасці. Метафара, такім чынам, пакідае свой след у гатовым найменні ў выглядзе вобраза, уяўлення з характэрнымі для яго асацыяцыямі. Менавіта вобразнасць, на думку І.Р.Шкрабы, "узнікшая са звычайнай паняцінасці, становіцца элементам адрознення прамой і пераноснай намінацыі і паўстае як своеасаблівы ўзмацняльнік іншых тыпаў моўнай інфармацыі"². Разгадаць метафару – значыць наблізіцца да правільнага разумення твора ў цэлым.

Так, важнай уласцівасцю метафары “жывёла-чалавек” з’яўляецца тое, што самі назвы жывёл ацэнкі не змяшчаюць, але адпаведныя прыметы, калі яны адносяцца да людзей, амаль заўсёды набываюць эмацыянальную афарбоўку, прыпісваюць чалавеку псіхічныя і сацыяльныя якасці. Напрыклад: **ганчак** – ‘асоба, якая “ганяецца” за прадуктамі’: *Я ганчак. Ганяюся за прадуктамі* (А.Кірвель); **цвыркун** – ‘чалавек, які ўвесь час штосьці абяцае, прапануе, патрабуе, а на справе карысці ад яго не больш, чым ад запечнага цвыркуна’: *... / корчыць ён “хвігуру”, / А як прыгледзіцца – / Цвыркун запечны* (Э.Шанік); **насарог** – ‘нязграбны чалавек’: *І між людзей сустрэнецца такога насарога* (У.Корбан).

На функцыянальным падабенстве двух аб’ектаў пабудавана метафара **вогнетушыцель** – ‘асоба, здольная змякчыць, разрадзіць абстаноўку’: *Адразу знойдзецца “вогнетушыцель”* (Э.Валасевіч). У выніку блізкасці функцый узнікла новае, вытворнае значэнне слоў **цягач** (‘чалавек, які цягне ўсё, крадзе’) і **валакуша** (‘жанчына, якая нясе дадому з гасцей самога цягача’): *Са склада ўсё цягне дадому цягач / З гасцей цягача валачэ валакуша* (Р.Барадулін). Падобна **міксеру** пры адказе збірае і змешвае тое, што пачуў на розных уроках вучань Міхаленя, таму і гаворыць настаўніца: *Ты не чалавек, а міксер* (У.Крукоўскі). Вылучаецца сваёй вобразнасцю параўнанне хворага чалавека, які чакае смерці, са свечкай: *Ужо не было ніякіх спадзяванняў / То ён цяпер свечка* (А.Федарэнка).

Безумоўна, назвы асоб, створаныя шляхам семантычнага пераўтварэння, з’яўляюцца надзвычай цікавымі і неардынарнымі. Як правіла, яны валодаюць адгерэнтнай экспрэсіўнасцю. Выкарыстанне такіх слоў у творах мастацкай літаратуры сведчыць пра ўменне беларускіх пісьменнікаў, абапіраючыся на наяўныя рэсурсы мовы, выяўляць яе магчымасці, глыбока растлумачваць і асэнсоўваць вядомыя словы.

Семантычныя аказіянальныя найменні асоб у кантэксце становяцца элементам аўтарскай стылістыкі, адным са спосабаў увасаблення пісьменніцкага “я”.

¹ Козловская М. М. // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: Материалы IV Республ. конф. Гродно, 1992. Ч.1. С.99.

² Шкраба І. Р. // Stylistyka. 1993. №11. С.245.

М.І.БАЖКОВА

АБ НЕКАТОРЫХ АСАБЛІВАСЦЯХ СЕМАНТЫКІ ПАЛІТЭКАНАМІЧНАГА ТЭРМІНА

У навуковай літаратуры няма дакладнага агульнапрынятага азначэння паняцця “*палітэканамічны тэрмін*”, не вызначаны несупярэчлівыя лінгвістычна і лагічна абгрунтаваны крытэрыі вылучэння палітэканамічных тэрмінаў як асобнай падсістэмы грамадазнаўчай тэрміналогіі.

Як адзначаюць даследчыкі, “сацыяльная даведачная літаратура ўсходнеславянскіх моў да гэтага часу не мае выверанага практыкай і сістэматызаванага ў раздзеле асобных навук зводу грамадазнаўчых тэрмінаў”¹. Невыпадкова, напрыклад, “*Руска-беларускі слоўнік грамадска-палітычнай тэрміналогіі*” (1970) уключае тэрміналагічную лексіку трох важнейшых галін грамадазнаўства: філасофіі, палітычнай эканоміі і навуковага камунізму, а “*Руска-украінскі слоўнік сацыяльна-эканамічнай тэрміналогіі*” – тэрміны гісторыі, філасофіі, палітыкі, палітычнай эканоміі, сацыялогіі, юрыспрудэнцыі, логікі і псіхалогіі, а таксама атэізму, рэлігіі, мастацтва. І першы, і асабліва другі з памянёных слоўнікаў сведчаць, што палітэканамічная тэрміналогія савецкага перыяду ўступала ў разнастайныя і даволі складаныя ўзаемаадносіны з тэрміналогіямі іншых грамадазнаўчых галін ведаў. Гэта знаходзіць адлюстраванне перш за ўсё ў плане семантыкі. Для таго, каб акрэсліць семантыку палітэканамічнага тэрміна, неабходна спачатку звярнуцца да значэння кампанентаў, якія ўтвараюць лексікалізаваныя спалучэнні *палітычная эканомія*, *палітэканамічны тэрмін*.

Ядром лексікалізаванага спалучэння *палітычная эканомія* з’яўляецца родавы кампанент *эканомія* са значэннем ‘сукупнасць вытворчых адносін пэўнага грамадскага ладу, якія адпавядаюць развіццю прадукцыйных сіл грамадства’

(ТСМБ-5*), а ўдакладняльным – кампанент *палітычны*, які надае родаваму паняццю прыватнае відавое азначэнне ‘звязаная з грамадскай дзейнасцю, барацьбой, у якой адлюстроўваюцца карэнныя класаў і іхнія ўзаемаадносінны ў галіне ўнутранага жыцця і міжнародных адносін’ (ТСМБ-3). Але гэтае відавое азначэнне надзвычай істотнае, таму што яно змяшчае акцэнт з базіса ў надбудову, палітызуе, ідэалалізуе эканамічныя адносінны, што знаходзіць выражэнне ў тэрмінаэлеменце *паліт*, які ўваходзіць у склад першага кампанента лексікалізаванага спалучэння *палітэканамічны тэрмін*.

Гаводле марксісцкай класіфікацыі грамадскіх навук палітэканомія адносіцца да сацыяльных навук, якія адлюстроўваюць узаемасувязь пэўных бакоў ці элементаў унутранай структуры грамадства, яго эканамічнага базісу і яго надбудой – палітычнай і ідэалагічнай¹. Сацыяльныя навукі разам з філасофскімі складаюць грамадскія навукі. З гэтага вынікае, што ўсе адпаведныя гэтым навукам галіновыя тэрміналогіі ўваходзяць у семантычнае поле “сацыяльныя адносінны” ў самым шырокім іх разуменні. Значыць, калі гаварыць пра гэтыя адносінны ў самым шырокім плане, то ўсе грамадскія навукі – гісторыя, палітэканомія, права, эканамічная геаграфія і іншыя – маюць агульны прадмет даследавання – грамадскія адносінны. Але разам з тым кожная з іх мае сваю асобную, самастойную галіну, той ці іншы від адносін – вытворчыя, прававыя і г.д. Таму можна лічыць, што тэрміналогія пэўнай грамадскай навукі мае гамагенны характар і ўключае ў поўным аб’ёме тэрміны гэтай навукі. Разам з тым у склад кожнай галіновай тэрміналогіі ўваходзяць агульнаграмадазнаўчыя тэрміны памянёнага семантычнага поля. Светапоглядны характар палітэканоміі як навукі, яе сацыяльная роля ў развіцці грамадства заканамерна адлюстроўваюцца ў тэрміналогіі гэтай галіны ведаў.

Палітэканамічным тэрмінам уласцівы прыметы, агульныя для тэрмінаў усіх навук, – грамадскіх, прыродазнаўчых, тэхнічных: уключэнне ў тэрмінасістэму, звязанасць з адпаведным навуковым паняццем, магчымасць строгай дэфініцыі іх паняццёвага зместу і інш. Як сродак намінацыі і дэфініцыі палітэканамічны тэрмін выражае адпаведнае паняцце са сферы эканомікі і займае строга акрэсленае месца ў сваім тэрміналагічным полі. У той жа час палітэканамічным тэрмінам, як і наогул тэрмінам грамадскіх навук, уласцівы і некаторыя спецыфічныя прыметы, адной з якіх з’яўляецца непасрэдна залежнасць тэрміна ад пэўнай тэорыі, канцэпцыі, пэўнай сістэмы поглядаў. Абумоўлена гэта партыйнасцю марксісцка-ленінскай філасофіі, згодна з якой “палітычная ацэнка і інтэрпрэтацыя ўзнаўляемай карціны аб’ектыўнай рэальнасці ў вырашальнай ступені залежыць ад таго, чые інтарэсы абараняюцца, хто з’яўляецца пасрэднікам паміж складаным, шматгранным светам і чалавекам”².

Сапраўды, тэрміны палітэканоміі абазначаюць і выражаюць навуковыя паняцці, змест якіх вызначаецца дэфініцыяй. Гэтым яны выяўляюць сувязь з тэарэтычным мысленнем і аб’ектыўнай рэчаіснасцю. Зразумела, што ў такім выпадку істотным экстралінгвістычным фактарам, які ўплывае на значэнне палітэканамічнага тэрміна, з’яўляецца яго ідэалагічная звязанасць, ідэалагічная афарбаванасць.

Сутнасць словазлучэння “ідэалагічная афарбаванасць” ляжыць у галіне так званай “семантыкі адлюстравання”. Як адзначае Н.А.Слюсарова, “семантыка адлюстравання”, гэта значыць галіна, якая ўваходзіць у распараджэнне філасофіі, логікі, псіхалогіі і да т.п. ...павінна займацца, на наш погляд, магчымасцю адлюстравання ў свядомасці асабліваасцей рэальнага свету як асновы пазнання, не будучы звязанай дадзенымі пэўных моў, гэта значыць займацца аналізам змястоўнага боку “in abstracto”³. Ідэалагічная афарбаванасць паняццёвага кампанента значэння слова праяўляецца ў тым, што яно абазначае паняцце, якое атрымалася ў выніку ідэалагічнага адлюстравання рэчаіснасці⁴.

Ідэалогія не можа не адлюстроўвацца ў мове, паліцыі грамадства, яго сацыяльнае жыццё не могуць існаваць без мовы. Але ў класавым грамадстве прадстаўнікі розных класаў нярэдка ўкладваюць у словы сацыяльнага гучання неаднолькавы змест. “Клас не супадае са знакавым калектывам, які ўжывае адны і тыя ж знакі ідэалагічных зносін. Так, адной і той жа мовай карыстаюцца розныя класы. У выніку гэтага ў кожным ідэалагічным знаку перакрываюцца рознанакіраваныя акцэнты. Знак робіцца арэнай класовай барацьбы”⁵.

* Сэнс тэрмінаў раскрываецца па “Глумачальнаму слоўніку беларускай мовы: У 5 т”, пазначанаму ў артыкуле абрэвіятурай ТСМБ з лічбай, адпаведнай нумару тома.

Сярод многіх аспектаў узаемаадносін мовы і ідэалогіі на першае месца вылучаюцца пытанні ўплыву ідэалогіі на розныя ўзроўні ўнутранай структуры мовы і адлюстраванне гэтага ўплыву ў сістэме мовы, у першую чаргу ў яе лексіка-семантычнай сферы. “Амаль кожны з сацыяльных тэрмінаў мае пэўную ідэалагічную вагу, яго семантычная сутнасць вызначаецца суаднесенасцю з сацыяльнай рэаліяй”, – адзначае В.Н.Туркін¹. Не з’яўляецца выключэннем у гэтым плане і палітэканамічная тэрміналогія.

Уяўляючы сабой сістэму абазначэнняў эканамічных паняццяў, атрыманых у выніку ідэалагічнага адлюстравання рэчаіснасці, сэнсавы змест палітэканамічных тэрмінаў істотна залежыць ад таго, у якіх сацыяльных умовах адбываецца гэта адлюстраванне. У класавым грамадстве або пры існаванні дзвюх варожых ідэалагічных сістэм палітэканамічная тэрміналогія ўяўляе сабой такую складаемую, своеасабліва арганізаваную сістэму, у якой можна выдзеліць дзве падсістэмы са сваімі спецыфічнымі рысамі, з рознымі гістарычнымі тэндэнцыямі развіцця: падсістэму, што характарызуе з класавых пазіцый марксісцка-ленінскую палітычную эканомію, і падсістэму, што характарызуе буржуазную палітычную эканомію.

Кожная з гэтых падсістэм уключае ў свой склад як агульныя для іх тэрміны, так і тэрміны, суадносныя толькі з палітэканоміяй капіталізму або палітэканоміяй сацыялізму. Так, тэрміны *фінансава-манапалістычная група, фінансавая алігархія, транснацыянальныя карпарацыі, дзяржаўна-манапалістычны капіталізм, манетарызм, беспрацоўе, канцэнтрацыя капіталу* і інш. уласцівы для падсістэмы палітэканоміі капіталізму, а да падсістэмы тэрмінаў палітэканоміі сацыялізму можна аднесці наступныя: *сацыялістычнае аграмаджанне вытворчасці, калгас, НЭП, сумесная праца, гаспадарчы разлік, сумесны грамадскі прадукт, народнагаспадарчае планаванне* і інш.

Сацыяльна-класавая ацэнка з’яў і паняццяў з ідэалагічных пазіцый выяўляецца ў існаванні ў аднаго палітэканамічнага тэрміна двух значэнняў, паняццыйны сэнс якіх задаецца тэарэтычнымі формамі пазнання рэчаіснасці. Так, тэрмін *рабочы* ў тэрміналогіі палітэканоміі сацыялізму вызначаецца як ‘працоўны чалавек, што прафесійна займаецца вытворчай працай і належыць да рабочага класа, які з’яўляецца кіруючай сілай дзяржавы і валодае агульнанароднай уласнасцю на сродкі вытворчасці’ (ТСМБ-4). У дачыненні да капіталістычнага грамадства дадзены тэрмін напэўняецца іншым зместам: ‘прадстаўнік эксплуатаемага класа, пазбаўлены сродкаў вытворчасці, пралетарый’ (ТСМБ-4).

Як бачым, у словах, якія выражаюць сацыяльна-класавую ацэнку, у выніку ўздзеяння на іх паняццыйны змест сацыяльных груп і класаў адбываецца як бы раздзяленне семантычнай асновы, калі на яе накладваецца станючая і адмоўная ідэалагічная канатацыя. Калі ж адзін і той жа тэрмін асэнсоўваецца з антаганістычных светапоглядных, ідэалагічных пазіцый, то на гэтай аснове развіваецца розны паняццыйны змест у адной і той жа намінальна-тэрміналагічнай адзінцы. Так, напрыклад, у трактоўцы тэрміна *капітал* даволі выразна выяўляецца ідэалагічная ўстаноўка прадстаўнікоў так званай марксісцкай і буржуазнай палітэканамічнай навукі. Марксісцкая навука вызначае *капітал* як асноўную эканамічную катэгорыю капіталістычнага спосабу вытворчасці, а іменна: ‘капітал – вартасць, якая прыносіць яе ўладальніку-капіталісту прыбавачную вартасць шляхам эксплуатацыі наёмных рабочых’ (ТСМБ-2).

Буржуазная палітэканомія атаясамлівае змест паняцця *капітал* з яго рэчываўнай формай: накопленымі таварамі, грашыма, фактарамі вытворчасці, якія выкарыстоўваюцца для стварэння новага багацця. Капітал уяўляецца “вечнай, натуральнай умовай усякага грамадства” ў процівагу марксісцкаму светапогляду, які трактуе *капітал* як спецыфічны, гістарычна-вызначаны грамадска-вытворчы адносіны паміж класам капіталістаў і класам рабочых і адмаўляе існаванне катэгорыі капіталу ў сацыялістычным грамадстве, заснаваным на грамадскай уласнасці на сродкі вытворчасці.

Прыведзеныя для прыкладу тэрміны маюць дзве розныя па сэнсе дэфініцыі ў межах адной тэорыі (*рабочы*) ці ў межах антаганістычных тэорыяў (*капітал*), у чым выяўляецца так званая з’ява семантычнай бінарнасці.

Такім чынам, ідэалагічная звязанасць палітэканамічнай тэрміналогіі абумоўлівае падзел тэрмінасістэмы палітэканоміі на марксісцкую і буржуазную, кожная з якіх мае ўласную структуру лексічных пластоў. Абедзве тэрмінасістэмы з’яўляюцца састаўнымі часткамі палітэканамічнай тэрміналогіі і выступаюць як адзінства яе процілегласцей. У сваю чаргу марксісцка-ленінская палітычная

эканомія, у якой вылучаліся дзве састаўныя часткі – палітэканомія капіталізму і палітэканомія сацыялізму, – выпрацавала тэрмінасістэму, у складзе якой шматлікія тэрміны ў працэсе функцыянавання набывалі сацыяльна-класавую ацэнку, ідэалагічную афарбаванасць. У выніку гэтага палітэканамічная тэрміналогія, якая ўваходзіць у семантычнае поле “сацыяльныя адносіны”, займае асаблівае месца сярод іншых тэрміналагічных адзінак мовы. Гэта абумоўлена палітызацыяй, ідэалагізацыяй семантычнага аб’ёму значнай часткі тэрміналагічных адзінак, наяўнасцю сацыяльна-класавай ацэнкі ў іх паняццёвым змесце, што знаходзіць адлюстраванне ў бінарных дэфініцыях. Значыць, спецыфічнымі рысамі семантыкі палітэканамічнага тэрміна выступаюць найперш шматузроўнеvasць паняццёвага зместу і ідэалагічная звязанасць.

¹ Соотношение интернационального и национального в общественно-политической терминологии восточнославянских языков. Львов, 1984. С.3.

² Гл.: Большая Советская Энциклопедия. М., 1974. Т.17. С.975–976.

³ Здоровага В. И. Слово тоже есть дело. М., 1977. С.4.

⁴ Слюсарева Н. А. Проблемы лингвистической семантики // Вопросы языкознания. 1975. №5.

C.15.
⁵ Крючкова Т. Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии. М., 1989. С.63.

⁶ Волошинов В. Н. Марксизм и философия языка: Основные проблемы социологического метода в науке о языке. Л., 1929. С.31.

⁷ Туркин В. Н. К изучению социальных терминов // Вопросы языкознания. 1975. №2. С.63.

Г.І.КУЛЕШ

ПЫТАННІ КУЛЬТУРЫ МОВЫ ВА “УЗВЫШШЫ”

Больш за 70 гадоў назад – у маі 1926 г. – група пісьменнікаў і паэтаў (Уладзімір Дубоўка, Кандрат Крапіва, Кузьма Чорны і інш.) выйшла з адзінай да таго часу літаратурна-мастацкай арганізацыі “Маладняк” і ўтварыла згуртаванне “Узвышша”. Выбар назвы быў невыпадковым: новае аб’яднанне паставіла задачу павышэння эстэтычнай якасці мастацкіх твораў. Адною з асноўных умоў вырашэння гэтай задачы бачылася дасканалае авалодванне ўсімі асаблівасцямі, тонкасцямі беларускай мовы як адзінага матэрыялу, з якога пісьменнік будзе свае творы. У той жа час члены згуртавання разумелі неабходнасць павышэння культуры мовы не толькі ў дачыненні да мастацкай літаратуры. Моўная культура ўсведамлялася як найважнейшая частка культуры грамадства.

Як вядома, культура мовы звязваецца перш за ўсё з нарматыўнасцю маўлення, з неабходнасцю прытрымлівацца пэўных літаратурных нормаў. Такія нормы ў 20-я гады, па сутнасці, яшчэ толькі выпрацоўваліся. Вось чаму перыядычнае выданне літаратурна-мастацкага згуртавання часопіс “Узвышша”, які пачаў выходзіць у 1927 г., увёў на сваіх старонках спецыяльны раздзел “Культура мовы” і не толькі змяшчаў моўны аналіз літаратурных твораў, даваў парады адносна словаўжывання, формаўтварэння, пабудовы пэўных сінтаксічных канструкцый, але заклікаў шырокую грамадскасць прыняць актыўны ўдзел у абмеркаванні апублікаваных матэрыялаў.

Найбольш актыўнымі аўтарамі раздзела “Культура мовы” былі Уладзімір Дубоўка, Кузьма Чорны, Язэп Лёсік, Хвядос Шынклер. Асаблівая ўвага звярталася на чысціню мовы твораў тагачасных аўтараў. Так, на прыкладзе верша Ан.Вольнага “Мне і тут без Беларусі цесна”, змешчанага ў газеце “Савецкая Беларусь”, Ул.Дубоўка паказвае, што ў справе ўдасканалення слоўніка беларускай літаратурнай мовы, яго крышталізацыі не ўсё спакойна. Калі аўтар не валодае беларускай мовай, думае па-руску, то ў яго і нараджаюцца “перлы” нахштальт:

І такія смяшныя сляды
Лунных лап па ўцёсах лялі.

Прычыну з’яўлення такіх “лунных лап” у беларускай літаратуры К.Чорны бачыць у тым, што людзі, якія змалку добра ведалі расійскую мову і зусім не ведалі беларускай, замест таго, каб вывучаць яе, падпарадкоўваючыся тагачаснай жыццёвай неабходнасці, пачалі ствараць уласную мову. І паколькі гэтыя стваральнікі не прыкладалі асаблівых намаганняў, каб успрыняць беларускую моўную стыхію, то і мова іх хутчэй нагадвала жаргон¹. Нельга не пагадзіцца з К.Чорным, што пашырэнне такой жаргоннай мовы – вельмі небяспечная з’ява. Існаванне ў беларускай літаратуры твораў, падобных да працытаванага верша, некаторым дае падставы заяўляць аб недасканаласці, нераспрацаванасці беларускай мовы, называць яе дыялектам рускай мовы.

Узвышанцы ставіліся да лексікі як да “асновы і галоўнай каштоўнасці літаратурнай мовы”³. Менавіта таму, відаць, найбольш увагі ў раздзеле “Культура мовы” ўдзелена праблеме словаўжывання.

Дакладнасць словаўжывання можа дасягацца разнастайнымі шляхамі. Адзін з іх – правільнае вызначэнне семантыкі слова. Пры гэтым нярэдка бралася пад увагу і значэнне таго ці іншага слова ў жывой народнай мове. Так, напрыклад, лічылася няправільным ужыванне слова **ўгодкі** замест **гадавіна**, паколькі гэтыя словы, паводле пераканання аўтара артыкула “Карэктывы да слова “ўгодкі”, не з’яўляюцца раўназначнымі⁴. **Угодкі** ў народнай мове ўжывалася толькі як ‘гадавое памінанне па нябожчыку’.

Аўтары раздзела раілі правяраць дакладнасць ужывання таго або іншага слова не толькі народнай гаворкай, але ў пэўных выпадках улічваць і яго семантыку ў іншых блізкіх мовах, напрыклад у стараславянскай, якая ў старажытнасці функцыяніравала побач са старабеларускай і зрабіла пэўны ўплыў на яе. Асабліва гэта датычыла слоў, не апрабаваных моўнай практыкай – наватвораў, якіх, як вядома, у 20-я гады ўзнікала нямагла. Найбольш удалыя з іх прыжыліся ў мове, іншыя ж сталі класічнымі прыкладамі недарэчнага словаўтварэння. Аднак некаторыя, нават і не вельмі ўдалыя, здолелі дажыць да нашых дзён, замацавацца ў сучасных слоўніках, што дае цяпер падставу носбітам беларускай мовы актыўна іх выкарыстоўваць. Часам толькі пры ўдумлівым асэнсаванні і супастаўленні выяўлялася недарэчнасць такіх паспешлівых новаўтварэнняў. Гэта адносіцца, у прыватнасці, да слова **акаляць** і яго вытворнага **акаляючы**. Слова **акаляць**, адзначаецца ў часопісе, узнікла на скорую руку як калька з рускага **окоужать**. Ва ўтварэннях **акаляць**, **акаляючы** аўтар артыкула вылучае корань **-кал-**, а не **-кол-(о)** і аргументуе гэта тым, што корань **-круг-**, які вылучаецца ў рускіх адпаведніках **окоужать**, **окоужающий**, існуе і ў беларускай мове. А вось у царкоўнаславянскай мове, гаворыцца ў артыкуле, “слова **акаляць** ужываецца ў яго сапраўдным сэнсе”. У пацвярджэнне прыводзяцца словы з Псалтыра. У 50-м псалме Давыдавым ёсць выраз “окалях душу мою грехами”, што ў літаратурным перакладзе на сучасную беларускую мову значыць: “запэдкаў душу сваю ў бруд грахоў”. Так вобразна сказана аб нечысціні душы”. Наконт вылучэння кораня ў словах **акаляць**, **акаляючы** можна і паспрачацца, аднак нельга не згадзіцца, што гэтыя тагачасныя наватворы няўдалыя і немілагучныя. А самае галоўнае, як слушна адзначана, што “селянін ніколі іначай не скажа, як **наўкольнія вёскі**, **вакольнія вёскі**”, таму і ў літаратурнай мове раіцца ўжываць гэтыя словы: **наўкольнія**, **вакольнія ўмовы**, **абставіны**. “Пара выкінуць з нашае літаратурнае мовы ўзятыя наспех словы і не акаляць яе брыдкімі выразамі”, – раіць аўтар нататкі.

А вось такі прапанаваны чытачам для абмеркавання наватвор, як **вопратня**, не прыжыўся ў беларускай мове, хоць і ўтварэнне яго было пераканаўча матывавана⁶. У значэнні ‘пакой, дзе распранаюцца і захоўваюць вопратку’, як вядома, выкарыстоўваецца назва **раздзявальня**. Тым не менш цікава і карысна прасачыць “тэхналогію” стварэння наймення, звярнуць увагу на тыя патрабаванні, якія ставіліся да слова, каб яно магло прэтэндаваць на функцыяніраванне ў лексічнай сістэме. На карысць ужывання слова **вопратня** ў параўнанні з адпаведным па семантыцы **раздзявальня** прыводзяцца наступныя аргументы: 1) слова чыста беларускае, а не “наноснае”; 2) мае каранёвую сувязь са словам “вопратка”; 3) звязваецца з разуменнем пакоя, дзе распранаюцца і захоўваюць вопратку, а не толькі распранаюцца. Слова ж **адзенне**, што стала асновай для ўтварэння **раздзявальня**, мае больш шырокі семантычны аб’ём, чым **вопратка** ‘верхняе адзенне’. У гардэробе на часовае захоўванне пакідаюць менавіта верхняе адзенне. Акрамя таго, **раздзявальня** звязана толькі з працэсам (а ў аўтара нататкі выклікае нават адценне прымусу) і не ўключае семантычны кампанент ‘часовае сховішча’.

Да названых трох аргументаў можна дадаць і чацвёрты: **вопратня** ўтворана па пашыранай у беларускай мове словаўтваральнай мадэлі, як і словы **кнігарня**, **вучэльня**, **майстэрня**, **гарбарня**, са значэннем ‘памяшканне, прыстасаванае для пэўных мэт’.

Звярталася ў часопісе ўвага на дарэчнасць ужывання слова ў залежнасці ад моўнай сітуацыі. У прыватнасці, даваліся парады, калі лепш выкарыстоўваць назоўнік **скокі**, а калі **танцы**. Слова **скокі** звязвалася з паняццем механічнага танца, а **танцы** – з патнамімічнага. Адзначалася, што пры ўвядзенні слова ў

літаратурны ўжытак таксама важна ўлічваць і яго словаўтваральныя магчымасці. Як называць выканаўцаў, зрабіўшы вытворнае ад слова *скокі*? Скакун і скакуха (скачка)?⁷

У раздзеле "Культура мовы" выказаны адносіны і да іншамойнай лексікі. Правільнасць словаўжывання, як вядома, прадугледжвае абмежаванае выкарыстанне іншамойных слоў. Аднак пры недахопе ўласнай лексікі, што і назіралася ў 20-я гады, запазычванне было не толькі натуральнай, але і непазбежнай з'явай. Нельга не пагадзіцца з меркаваннем, што не варта, баючыся чужых слоў, перарабляць *землетрасенне* на *земляўздрыг*, паколькі "мова псуецца ды становіцца штучнаю, чужою і малазразумелаю не ад чужых слоў. Яна псуецца чужою граматыкаю – чужою фанетыкаю, марфалогіяю і сінтаксісам"⁸. Асабліва гэта датычыцца такой спецыфічнай часткі лексічнага запasu, як тэрміналогія. Палемізуючы з М.Байковым у сувязі з выказанымі ў артыкуле "Да пытання аб чужаземных словах у нашай мове" меркаваннямі, Ю.Дрэвін піша аб тым, што нельга ўводзіць такія музычныя тэрміны, як *звышок*, *зніжок*, замест даўно вядомых і шырока распаўсюджаных *дыез* і *бемоль*, каб не адгарадзіць беларускую мову ад усяго свету¹⁰.

Разам з тым не варта ўводзіць і замацоўваць ва ўжытку скалькаваныя з іншых моў выразы пры наяўнасці адпаведных спецыфічна беларускіх, – сцвярджае аўтар "Заўвагі пра чужыя словы і звароты" Канстанцін Вашына, у наш час вядомы пад псеўданімам Лукаш Калюга¹¹. К.Вашына піша аб тым, што шырока ўжываны ў перыядычным друку выраз *звярнуць увагу* як адпаведнік рускага *обратить внимание* чужы для беларускай мовы. "У нас кажуць: *ўзяць увагу, мець увагу*", – адзначае аўтар і падмацоўвае свае словы цытатай з вядомага твора Я.Коласа:

А бацька браў блінцам спавагу,
Бо на Антося меў увагу...

Многія аўтары раздзела "Культура мовы" падкрэслівалі неабходнасць выкарыстоўваць мову народную як грунтоўную падставу для развіцця і ўдасканалення літаратурнай мовы, паколькі народ мае надзвычай багаты лексікон. Слушным аргументам скарыстання гэтай крыніцы папаўнення лексічнай сістэмы ў новы перыяд з'яўлялася тое, што народная мова была, па сутнасці, адзіным руплівым захавальнікам даволі вялікай колькасці самабытных старажытных беларускіх слоў і выразаў, страчаных пісьмовай мовай з прычыны гвалтоўнай шматгадовай забароны яе функцыяніравання. У якасці прыкладу прыведзена слова *ратаіства* – вытворнае ад *ратаі* 'араты'¹². Калі пачалося адраджэнне новага беларускага пісьменства, не адразу ўдалося знайсці лексему для перадачы паняцця 'апрацоўка зямлі з мэтай вырошчвання сельскагаспадарчых раслін'. Няведанне ўласнага адпаведніка вымусіла ўвесці ва ўжытак наватвор, што ўзнік, як указваецца ў нататцы, ва ўкраінскай мове ў выніку памарфемнага перакладу рускага слова *земледелие*. Словы нахштальт *земляроб* аўтар нататкі лічыць штучнымі і "лагічна не звязанымі з нашай зямельнай тэрміналогіяй: *земляробства* – ад "зямлю рабіць".

Мэтазгоднасць вяртання забытых беларускіх слоў аўтары раздзела падмацоўвалі тлумачэннем гісторыі іх узнікнення, прыкладамі ўжывання іх у старабеларускіх помніках пісьменства, што пацвярджала натуральнае і арганічнае функцыяніраванне такіх слоў у беларускай лексічнай сістэме. Для называння аднаго з двух бакоў ліста паперы, кнігі, сшытка ў пачатку XX ст. ужывалася слова *страніца*, якое мае яўныя сляды паўднёваславянскага ўплыву (няпоўнагалоссе). Прапануючы аднавіць замест яго даўняе *балона*, аўтар тлумачыць гэтымалогію слова такім чынам. *Балона* – гэта плеўны бок кары і скуры, які прылягае ў першым выпадку да дрэва, у другім – да цела. У часы, калі пісалі на пергаміне, балонны бок выкарыстоўваўся да пісання, таму ў старажытнасці бок пергамінага ліста, на якім пісалі, называлі таксама *балонай*¹³.

Часам у раздзеле друкаваліся артыкулы і нататкі, праблематыка якіх не адносіцца да культуры мовы ў сучасным разуменні гэтага паняцця. Тут закраналіся і такія агульныя тэарэтычныя праблемы мовазнаўства, як паходжанне моў, пытанні рэформы беларускай азбукі, паходжанне некаторых беларускіх слоў і інш.¹⁴ Але гэта былі на той час вельмі актуальныя праблемы, вырашэнне якіх патрабавала ўсебаковага публічнага абмеркавання.

Як вядома, літаратурна-мастацкае згуртаванне "Узвышша" сваю праграму, у тым ліку і ў павышэнні моўнай культуры, поўнасцю рэалізаваць не здолела.

Пачынаючы ўжо з 1930 г. у часопісе з'яўлялася ўсё менш артыкулаў па культуры мовы, а ў 1931 г. раздзел "Культура мовы" ўвогуле знік. Па вядомых прычынах многія навукова абгрунтаваны прапановы аўтараў раздзела не былі рэалізаваныя: з канца 30-х гадоў развіццё беларускай літаратурнай мовы было скіравана ў бок нівеліроўкі яе асаблівасцей. Тым не менш згуртаванне зрабіла значны ўплыў на ўдасканаленне беларускай літаратурнай мовы. Актуальнасць многіх змешчаных у часопісе артыкулаў не страчана і сёння. Акрамя таго, ад узвышанцаў мы атрымалі вопыт усебакова асэнсаванага, узважанага падыходу да ўвядзення ў літаратурны ўжытак літаральна кожнага слова, выразу, прыклад клапатлівых адносін да захавання самабытнасці, непаўторнасці, чысціні роднай мовы як неацэннай нацыянальнай каштоўнасці.

- ¹ Дубоўка Ул. Пра нашу літаратурную мову. (Думкі і нататкі) // Узвышша. 1927. №2.
- ² Чорны К. Небеларуская мова ў беларускай літаратуры // Узвышша. 1928. №5.
- ³ Дубоўка Ул. Нататкі для сяброў // Узвышша. 1929. №5.
- ⁴ Адамовіч А. Карэктывы да слова "ўгодкі" // Узвышша. 1929. №3.
- ⁵ І. Б. Аб слове "акаляць" // Узвышша. 1928. №2.
- ⁶ С. З. Пра беларускія словы – вопратня, замыканне і высоны // Узвышша. 1928. №1.
- ⁷ Дубоўка Ул. Нататкі для сяброў // Узвышша. 1929. №5.
- ⁸ Лёсік Яз. Граматычныя нататкі // Узвышша. 1927. №5.
- ⁹ Байкоў М. Да пытання аб чужаземных словах у нашай мове // Польшча. 1927. №4.
- ¹⁰ Дрэйн Ю. Шануйце мову // Узвышша. 1928. №1.
- ¹¹ Вашына К. Заўвага пра чужыя словы і звароты // Узвышша. 1928. №1.
- ¹² В. Л. Карэктывы да слоў "земляробства" і "хлеббаробства" // Узвышша. 1927. №5.
- ¹³ Л. Аб слове "страніца" // Узвышша. 1927. №5.
- ¹⁴ Дубоўка Ул. Праект літар да згукаў "дэ" і "дж" // Узвышша. 1928. №4; Ён жа. Лацінка ці кірыліца (Да праекту рэформы беларускага алфавіту // Узвышша. 1929. №4; Кусік'ян К. Яфетычная тэорыя // Узвышша. 1929. №4; Коген М. Этымалагічныя эцоды // Узвышша. 1929. №3,8.

І.І.САВІЦКАЯ

ЛЕКСІКАГРАФІЧНАЯ ПРАЦА ГАЎРЫЛЫ І МАКСІМА ГАРЭЦКІХ І МОЎНАЯ СІТУАЦЫЯ НА БЕЛАРУСІ Ў 20-Я ГАДЫ*

20-я гады XX стагоддзя можна назваць вызначальнымі для станаўлення і ўнармавання беларускай літаратурнай мовы. Гэта перыяд актыўнай работы па вывучэнні лексічных багаццяў народных гаворак, даследаванні шляхоў папаўнення ўсіх функцыянальных стыляў, што абумоўлена набыццём беларускай мовай статусу дзяржаўнай, прызнаннем за ёй самага шырокага спектру сацыяльных функцый. Да гэтага часу, на працягу XIX і пачатку XX стагоддзяў, беларуская лексіка характарызавалася абмежаванасцю слоўнікавага складу (разгалінаваны пласт бытавой і слабая распрацаванасць абстрактнай лексікі і навуковай тэрміналогіі), полінаменнасцю (ужыванне некалькіх назваў аднаго прадмета ці з'явы), наяўнасцю вукатэрытарыяльных дыялектызмаў, варыянтнасцю ў напісанні. На парадок дня паўстала задача "...выпрацаваць і кантактава замацаваць адзіны і ўстойлівы, абавязковы для ўсіх правапіс і граматыку беларускай мовы, удасканаліць і ўзбагаціць выяўленчыя сродкі беларускай літаратурнай мовы, падняць яе культуру, зрабіць яе больш гнуткай і выразнай"

Пасля стварэння БССР на беларускай мове пісаліся не толькі мастацкія творы, але і вялося службовае справаводства, праводзіліся заняткі ў выхаваных і навукальных установах розных тыпаў. Развіваючыся, беларуская мова актыўна папаўнялася новымі пластамі лексікі, выпрацоўвала патрэбныя сродкі намінацыі. У літаратурнай мове адбываўся працэс своеасаблівага апрабавання і замацавання новых, найбольш прымальных норм. Усё гэта адбывалася ў кантэксце агульнага ўздыму нацыянальнай свядомасці, павышэння цікавасці народа да сваёй культуры і мовы, абуджэння пачуцця нацыянальнай годнасці. Справа культурнага і дзяржаўнага будаўніцтва патрабавала актыўнага развіцця лексічнага складу і граматычнага ладу, арфаграфічных норм і новых функцыянальных стыляў беларускай мовы, без якіх яна не магла паспяхова спраўляцца з ускладненымі на яе ў сувязі з палітыкай нацыянальна-культурнага адраджэння сацыяльнымі функцыямі. Таму стварэнне нацыянальнай тэрміналогіі і абстрактнай лексікі, здольнай абслугоўваць усе важнейшыя сферы жыцця рэспублікі, становілася гістарычнай неабходнасцю.

* Артыкул змяшчае аналіз беларускай лексікі, зафіксаванай у "Маскоўска-беларускім слоўніку" братаў Г. і М. Гарэцкіх, у кантэксце моўнай сітуацыі пасля стварэння БССР.

З гэтай мэтай у пачатку 20-х гадоў быў выпрацаваны асноўны метадалагічны прынцып утварэння беларускай тэрміналогіі, згодна з якім аснову для словатворчасці павінны складаць здабыткі жывой народнай мовы. Калі ж неабходных тэрмінаў у народнай мове няма, то неабходна ўтвараць неалагізмы або браць гатовыя іншамоўныя словы і надаваць ім тэрміналагічнае значэнне. Аналіз тагачаснай моўнай сітуацыі даў С.Станкевічу падставу сцвярджаць: "Новая беларуская літаратурная мова, што пачалася ў XIX ст. у выніку беларускага нацыянальнага адраджэння... фарміравалася й ўзбагачалася на базе беларускай народнай мовы, чэрпала зь яе ўсе патрэбныя ёй словы й выразы, а таксама, як бывае нармальна ў развіцці кожнае мовы, тварыла для новых паняццяў патрэбныя нэалагізмы згодна з законамі беларускае мовы"¹².

Гэтыя прынцыпы знайшлі адлюстраванне ў лексікаграфічнай працы братоў Гаўрылы і Максіма Гарэцкіх. Яшчэ ў 1914 г. Максім Гарэцкі, які актыўна цікавіўся праблемамі фарміравання беларускай мовы, увасобіў асноўны метадалагічны прынцып тагачаснай тэрмінатворчасці ў вядомых словах: "Калі ёсць дзе ў кутках Беларусі слова на вышэйшае ("отвлеченное") паняцце... ці добры тэхнічны тэрмін і т.д., каторых няхай сабе яшчэ і не ведаюць усе беларусы, дык іх варта ўвясці ў нашу літаратурную мову, чымся пазычыць у суседаў. А калі для аднаго якога паняцця ў нас ёсць два ці некалькі слоў, але ў адным кутку Беларусі гавораць адно слова, а ў другім другое, то я раіў бы ўжываць такое, каторае, можна думаць, вядома большай частцы беларусаў. Так патроху ў нас выкуецца аднародная мова, мова літаратурная..."¹³

У 1918 г. у Смаленску выйшаў "Руска-беларускі слоўнік" Г. і М.Гарэцкіх. Гэта быў першы перакладны слоўнік у паслякастрычніцкім беларускім мовазнаўстве, таму ён быў малы па аб'ёме і з пункту гледжання сучаснай лексікаграфіі меў шмат недахопаў. Аднак вельмі хутка, у 1920 г., гэты слоўнік выйшаў у Вільні другім выданнем пад назвай "Маскоўска-беларускі слоўнік". Другое выданне адрознівалася ад першага не толькі больш прадуманым адборам і павелічэннем рэестравай часткі, але і больш высокім майстэрствам перакладу, падборам часцей ужывальных і дакладных беларускіх эквівалентаў. У прадмове да другога выдання аўтары зазначаюць, што ў слоўнік не ўключаны словы, якія "ў сваіх асновах зусім ці надта падобныя ў абедзвюх мовах і што маюць розніцу толькі ў склонах ці ў спражэннях. Ня зьмешчаны ў ім таксама словы для абстракцыйных разуменьняў, узятых ў маскоўскую літэратуру з агульнаэўропэйскага ўжывання, бо найчасцей яны ёсць і ў беларускай мове, толькі вымаўляюцца на свой лад"¹⁴.

Нельга не адзначыць, што, як і ў першым выданні, да многіх рускіх слоў у якасці беларускіх эквівалентаў прыведзены цэлыя сінанімічныя рады, часта з наўнаасцю дыялектызмаў: *аист* – бусел, буўцян; *впрочем* – урэшце, адылі, ану; *корыто* – карыта, камяга; *лапоток* – лапцік, кавярзенчык; *лягушка* – жаба, люгашка; *мельница* – млын, пруд, вятрак; *облегчение* – паліячэнне, палёгка, палатвенне, адхлань; *овин* – асець, еўня, гумно; *препятствие* – завада, перашкода; *ручей* – ручай, цурок; *целиком* – суздром, цалком. Такое актыўнае ўжыванне разнастайных дыялектызмаў разам з агульнанароднымі словамі ў слоўніках Гарэцкіх і іншых лексікографаў таго часу развівала варыянтнасць і сінаніміку беларускай літаратурнай мовы, павялічвала яе лексічны рэзерв і стылістычныя магчымасці.

Праца над дакладнасцю і зразумеласцю літаратурнай мовы для самых шырокіх мас з'яўлялася галоўнай мэтай пісьменнікаў і моваведаў 20-х гадоў, якія ўсведамлялі значэнне адзінай літаратурнай мовы ў працэсе сацыяльнага і дзяржаўнага будаўніцтва. Відавочна, што літаратурная мова тады знаходзіцца ў найбольш спрыяльных умовах для свайго развіцця, калі яна з'яўляецца блізкай для самага шырокага кола носьбітаў. "Шырокія культурныя масы, карыстаючыся той ці іншай літаратурнай (дзяржаўнай) мовай, яўляюцца, такім чынам, тым кантралюючым асяродкам, прыслухоўваючыся да якога, больш правільна і жыццёва будуюць свой стыль і паэты, літаратары, вучоныя"¹⁵.

Арыентацыя на народную моўную аснову знайшла адлюстраванне ў слоўніку братоў Гарэцкіх у выглядзе наватвораў тыпу *громоотвод* – пярунавод, пяруннік; *загробный* – тагосветны; *источник* – крыніца, вадацеч; *кровотечение* – крывіточа; *кругозор* – кругавід, вакаём; *объятия* – абоймы, абшчэпліванне; *одночлен* – аднасустаўнік; *приличие* – прыліка, прызвучасць.

Шырока распаўсюджаная ў 20-я гады ў беларускім мовазнаўстве пурыстычныя тэндэнцыі, прынамсі, уласцівыя любой мове ў перыяд бурнага росту, абу-

мовілі наяўнасць у слоўніку беларускіх перакладных эквівалентаў да інтэрнацыянальных слоў. Такі падыход у тагачаснай лексікаграфіі быў жыццёва неабходным, па-першае, каб распрацаваць сістэму беларускай абстрактнай лексікі, і па-другое, каб узяць аўтарытэт беларускай мовы ў вачах яе носьбітаў і іншаземцаў, адкрыўшы ў ёй здольнасць ствараць новыя лексічныя адзінкі ўласнымі сродкамі. Практыка перакладу інтэрнацыянальных слоў – карысная і здаровая практыка, таму што "...ачышчэнне мовы ад іншаземных элементаў дае магчымасць пранікнуць у крыніцы сваёй роднай мовы і ў іх знайсці матэрыял для тэрміналагічнай творчасці. Зразумела, і гэтак вельмі законнаму і мэтазгоднаму захапленню ёсць свае межы, пераходзіць за якія было б найўна і смешна"⁶. Пераканацца ў слушнасці гэтай заўвагі дазваляюць прыклады з слоўніка братаў Гарэцкіх: *галюцинацыя* – зданнё; *кондитерская* – цукерня; *контрабас* – басэцля; *кредит* – павер; *маятник* – махала; *меланхолия* – маркота; *призма* – брыла; *прогрессивный* – паступовы; *сюрприз* – неспадзяванка; *эпидемия* – пошасць. Такія словы, як ужо існуючыя ў мове, так і створаныя па структурна-семантычных мадэлях, не замацаваных папярэднія і наступнай моўнай практыкай народа, не мелі поспеху. Многія штучныя наватворы былі адхілены моўнай практыкай і заменены словамі іншаземнага паходжання.

Наогул, нягледзячы на складанасць моўнай сітуацыі і згаданыя пырыстычныя тэндэнцыі 20–30-х гадоў у рэспубліцы, слоўнік беларускай мовы значна папоўніўся запазычанай лексікай як бытавога, так і тэрміналагічнага характару. Яна выкарыстоўвалася для абазначэння многіх новых паняццяў навукі з улікам вопыту выпрацоўкі тэрміналагічных сістэм у іншых мовах. Адсюль і наяўнасць у слоўніку братаў Гарэцкіх рускія словы, перакладзеных як беларускімі, так і іншамоўнымі словамі, з якіх відавочна вынікае імкненне да адметнасці лексічных сродкаў беларускай мовы ў параўнанні з рускай: *вещество* – матэрыя, субстанцыя; *заступнік* – пратэктар; *изречение* – сэнтэнцыя; *мокрота* – флегма, кархавінне; *нетерпимость* – неталерантнасць; *отставка* – адстаўка, дымісія; *подлинник* – аўтэтык; *председатель* – прэзас, старшыня.

Значную частку складаюць сінанімічныя радшы, у якіх ролю перакладных адпаведнікаў іграюць не толькі беларускія і еўрапейскія, але і іншыя славянскія (рускія і польскія) словы: *азбука* – абэцэда, азбука, лемантар; *апатия* – апатыя, апешаласць, нячуласць; *варенье* – варэнне, канфітуры; *завивать* – завіваць, фрызаваць; *образец* – прыклад, абраз, почыт, кштальт; *скатерть* – абрус, настольнік, сарвэта; *супружество* – малжонства, супружства.

Актыўнае ўвядзенне ў слоўнік беларускай мовы запазычанай лексікі можна растлумачыць недастатковай вывучанасцю і ўпарадкаванасцю беларускай словаўтваральнай сістэмы, што не дазваляла выкарыстаць усе магчымыя сродкі і спосабы ўтварэння новых слоў. Таму ў 20-я гады бачылася мэтазгодным звяртацца да тэрміналагічных здабыткаў рускай мовы, маючай больш даўнюю і распрацаваную сістэму словатворчасці, а таксама мовы народа, блізкага па паходжанні і тагачаснай палітычнай арыентацыі. Па гэтай прычыне ў слоўніку братаў Гарэцкіх часта сустракаюцца русізмы з беларускай фанетычнай афарбоўкай: *грёза* – летуценне, грёза (так у арыгінале – І.С.); *отчёт* – абрахунак, справаздача, адчот; *прекословие* – пракаслюнасць; *словарь* – слоўнік, славар; *стакан* – шклянка, стакан.

Многія словы аўтары слоўніка палічылі мэтазгодным перакласці апісальна. Гэта словы, якія абазначаюць з'явы, прадметы і абстрактныя паняцці, што былі шырока распаўсюджаны ў рускай мове, але не ўспрымаліся аўтарамі ў беларускім аднаслоўным выражэнні: *завидеть* – угледзець далёку; *клад* – захаваны скарб; *лабаз* – магазын з мукою; *мороженое* – салодкі лёд; *неуловимый* – якога ня можна злавіць; *подвиг* – высокі ўчынак; *топливо* – матар'ял для апалу. Некаторыя рускія словы браты Гарэцкія падаюць праз а) раскрыццё семантыкі слова з дапамогай беларускага фразеалагічнага эквіваленту: *умолять* – упрашаць на прамілы бог; б) пераклад шляхам семантычнага калькавання з рускай мовы: *двоеточие* – два пункты; в) пераклад некаторых інтэрнацыянальных слоў: *дебют* – першы выступ; *одеколон* – кельнская вада.

Нарэшце, у слоўніку 1920 г. шмат слоў, пераклад якіх, на сучасны погляд, пададзены недакладна: *живопись* – малярства; *искусство* – мастацтва, штукарства; *камера* – камера, ізба; *камертон* – камертон, дыяпазон; *полушарие* – паўклубок, паўкуля; *обыск* – ператроска, равізія; *подсвечник* – ліхтар.

Як бачым, выбар марфалагічных і лексічных сродкаў для стварэння беларускай абстрактнай лексікі ў 20-я гады тлумачыцца тагачаснай моўнай сітуацыяй

на Беларусі, якая была абумоўлена і непасрэдна выцякала з рэальнай сацыяльна-палітычнай абстаноўкі.

Прынцып выкарыстання ў словатворчасці магчымасцей беларускай мовы, фарміравання слоўніка на аснове ўласнабеларускай моўнай глебы ў 20-я гады быў жыццёва неабходным і з'явіўся адным з вызначальных фактараў палітыкі нацыянальна-культурнага адраджэння. Такіх поглядаў прытрымліваліся і іншыя лексіграфы-сучаснікі братоў Гарэцкіх: М.Байкоў, С.Некрасэвіч, В.Ластоўскі, М.Каспяровіч і інш. Хоць перакладныя і тэрміналагічныя слоўнікі 20-х гадоў былі малыя па аб'ёме і недастаткова дасканалыя ў лексікаграфічных адносінах, з іх дапамогай у моўную практыку ўводзіліся новыя словы, выклікаліся ажыўленыя спрэчкі аб мэтазгоднасці замацавання ў мове тых ці іншых тэрмінаў, актывізавалася работа па выяўленні новых лексічных сродкаў.

Аднак паступова беларуская словатворчасць, атрымаўшы арыентацыю на рускую мову, пачала развівацца ў іншым накірунку. Пацвяджэннем гэтаму з'яўляюцца шматлікія факты лексічных і словаўтваральных русізмаў, зафіксаваных у сучасных слоўніках беларускай мовы. Спадчына 20-х гадоў, арыентаваная на нацыянальную самабытнасць, на доўгі час была забыта. Як адзначаў С.Станкевіч, "гэты кірунак развіцця беларускай літаратурнай мовы трываў да пачатку 30-х гадоў, калі ў сувязі з русіфікацыйным палітычным курсам у СССР ён быў раптоўна спынены. Пачынаючы ад гэтага часу, асноўнай крыніцай і базай далейшага развіцця беларускае літаратурнае мовы сталася... вылучна расейская мова".

¹ Шакун Л. М. Станаўленне і развіццё беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1959. С.19.

² Станкевіч С. Русіфікацыя беларускае мовы ў БССР. Мн., 1994. С.72.

³ Гарэцкі М. Творы. Мн., 1990. С.196.

⁴ Гарэцкія Г. і М. Маскоўска-беларускі слоўнік. Выд. 2. Вільня, 1920. Прадмова да 2-га выд. С.IV.

⁵ Воўк-Левановіч О. В. Лекцыі па гісторыі беларускай мовы. Мн., 1994. С.13.

⁶ Пичета В. И. Белорусский язык как фактор национально-культурный. Мн., 1991. С.12.

⁷ Станкевіч С. Русіфікацыя беларускае мовы ў БССР. С.72.

Н.У.ЧАЙКА

ЭЛІПСІС І СІНТАКСІЧНЫ НУЛЬ

Праблема эліпсіса ў мовазнаўстве з'яўляецца надзвычай важнай і актуальнай. Выклікае спрэчкі пытанне аб мадэлі эліптычнага сказа, яго структуры, колькасці саставаў і граматычнай семантыцы, кваліфікацыі незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі.

Пропуск дзеяслова ў эліптычным сказе дае падставы некаторым даследчыкам атаясамліваць паняцці эліпсіс і сінтаксічны нуль ці тлумачыць з'яву эліпсіса тэрмінам сінтаксічны нуль. Існуюць самыя розныя, часам палярныя думкі адносна дадзенай праблемы. Адно даследчыкі (Л.С.Бархудароў, Г.Г.Інфантава, Г.А.Хабургаеў, Е.М.Галкіна-Федарук, Я.М.Шыраеў, Ш.Балі, М.Я.Блох, І.Ф.Вардуль, Н.В.Огнева) лічаць эліпсіс і сінтаксічны нуль тоеснымі з'явамі. Другія (Е.А.Сядзельнікаў, З.Я.Тураева, Я.Г.Бірэнтаў) размяжоўваюць дадзеныя паняцці. Трэція (А.П.Скавароднікаў і інш.) лічаць эліпсіс сінкрэтычнай з'явай, якая ўключае ў сябе і элемент лексічнага нулявання і сінтаксічнага эліпсавання.

Прыхільнікі тэорыі тоеснасці нуля і эліпсіса асноўным аргументам на карысць сваіх довадаў выстаўляюць палажэнне аб тым, што "дзеяслоў у эліптычным сказе не толькі не адсутнічае, а і валодае ўсімі прыметамі дзеяслоўнага выказніка: акрамя асобы і ліку, якія выражаюцца формай дзейніка, ён мае лад, валодае пераходнасцю, а значыць, выражае катэгорыю залежнага стану; сказ можа быць развіты другімі членамі, і, нарэшце, ён можа быць адным з аднародных дзеяслоўных выказнікаў. Кантэкст і аднародныя выказнікі абумоўліваюць відавое значэнне дзеяслоўнага выказніка, які аналізуецца. Усе азначаныя катэгорыі сведчаць аб тым, што ў прыведзеных прыкладах перад намі дзеяслоўны выказнік, выражаны нулявым дзеясловам руху". Аналагічнае меркаванне выказвае Л.С.Бархудароў: "Пры дапамозе трансфармацыі ўтвараецца з'ява эліпсіса ці сцірання, сутнасць якой заключаецца ў замене эліптычнага варыянта якога-небудзь слова нулявым варыянтам таго ж слова. Гэтай аперацыяй можа падвядзецца любое слова, як знамянальнае, так і службовае". Некаторыя палажэнні гэтых тэорыяў з'яўляюцца слушнымі. Нельга не пагадзіцца з тым, што эліптычны сказ з'яўляецца двухсастаўным і наяўнасць выказніка ўстанаўліваецца пры да-

памозе названых граматычных значэнняў. Але выклікае сумненні атаясамліванне даследчыкамі паняццяў эліпсіс і сінтаксічны нуль. Спачатку паспрабуем высветліць, што ўяўляюць сабой гэтыя з'явы ў шырокім тэарэтычным плане.

Сінтаксічны нуль характарызуецца як пропуск адзінкі, якая з'яўляецца носбітам граматычных значэнняў (часу, асобы, ліку), і ўзнаўляецца сродкамі сістэмы мовы (парадыгматычна) па аналогіі з канструкцыямі, якія маюць нулявы элемент. Нуль на любым узроўні мовы можа сігналізаваць аб пэўнай граматычнай форме толькі тады, калі ён выступае як член пэўнай парадыгмы. Нуль тым і адрозніваецца ад эліпсіса, што апушчаны элемент з'яўляецца адзінкай моўнай сістэмы. Эліпсіс жа характарызуецца як пропуск адзінкі ў маўленчым утварэнні, якая ўзнаўляецца з кантэксту (сінтагматычна).

Знешняе падабенства з'яў дае падставы некаторым даследчыкам (З.Я.Тураевай, Я.Г.Бірэнбауму) увесці такія паняцці, як **парадыгма-нуль** і **сінтагма-нуль**. Парадыгма-нуль азначаецца як неўжыванне моўнага элемента, які канстытуіруецца сістэмай мовы. А сінтагма-нуль – гэта неўжыванне элемента, калі ён зразумелы з моўнай сітуацыі. Сярод сінтагма-нулёў даследчыкі выдзяляюць маўленчыя (яны сустракаюцца ў сказах з кантэкстуальным і сітуацыйным эліпсам) і моўныя (сказы з унутрысінтагматычным эліпсам). Парадыгма-нулі падзяляюцца на натуральныя (сказы з прапушчаным дзеясловам-звязкай) і ненатуральныя (няпэўна-асабовыя і безасабовыя сказы). Відавочна, што пры такім азначэнні паняцце эліпсіс і сінтаксічны нуль супадаюць, і ў гэтым выпадку можна было б ужываць тэрмін “сінтагма-нуль” замест тэрміна “эліпсіс”. Але, на наш погляд, тэрмін “сінтаксічны нуль” не можа адлюстроўваць з'явы з пропускам лексічна значымага элемента. Паняцце нуля прыйшло ў сінтаксіс з марфалогіі, дзе абазначала пропуск граматычна значага элемента. Значыць, паняцце нуля на марфалагічным узроўні павінна быць адэкватным паняццю нуля на сінтаксічным узроўні. Калі мы будзем сцвярджаць, што сінтаксічнае нуляванне падразумявае лексічна значымы элемент, то паняцці марфалагічнага і сінтаксічнага нуля не будуць адэкватнымі. Таму было б немэтазгодным тлумачыць з'яву пропуску лексічна значымага кампанента тэрмінам сінтаксічны нуль. Для абазначэння гэтай з'явы ёсць тэрмін – **эліпсіс**, які поўнасцю ёй адпавядае.

Ды і выклікае сумненні сцвярджанне З.Я.Тураевай аб тым, што эліпсіс з'яўляецца моўным сінтагма-нулём. “У мове замацаваліся два варыянты адной мадэлі: экспліцытны і скарочаны, эліпсіс адстаяўся ў мове ў выглядзе другой адной мадэлі”. Значыць, калі эліптычны сказ мае самастойную мадэль, то наяўнасць дзеяслова ў ім адмаўляецца. Але тады ўзнікае пытанне: на якой падставе мы надаем сказу значэнне перамяшчэння ці фізічнага дзеяння? Названыя значэнні перадаюцца толькі пры дапамозе дзеяслова. Ды і аналіз граматычнай семантыкі пацвярджае адваротнае. Эліптычны сказ можа мець значэнне аднаго з трох часоў:

прошлага: *Як з хваробы я ачнуўся, Дзе ляжаць? Адказы год! У Маскву мяне на курсы Камандзіраў – і на фронт (П.Броўка). Я звязаў вяшчмяшок – і на станцыю (В.Быкаў). Лісця ўзняўся віхор, і кастрычнік – на двор (П.Броўка);*

цяперашняга: *З больніцы ўсе ад'язджаюць дамоў, А Лена на працу – у суседні калгас... А думы ў горы Зноў і зноў... (П.Броўка);*

будучага: *Скончым школу – і за працу, Не прапусцім нават дня (П.Броўка). Вось пераначуем, а зўтра ранічкай усіх параненых у тыл (В.Быкаў).*

Наяўнасць эліпсаванага дзеяслова дае магчымасць мадыфікаваць паведамляемае ў аспекце рэальнасць / ірэальнасць. Эліптычны сказ можа мець значэнне аднаго з трох ладоў:

абвеснага: *Зараз памераем ціск. А потым укольчык. Я з усяе сілы на званок. Уладзімір Андрэвіч, к вам настаўніца, Лідзія Сямёнаўна (А.Макаёнак);*

умоўнага: *Мне галоўнае – каб у партызаны. Бо мне ўжо дома неяк. Клаву лепш бы ў вёску якую. Да бабы (В.Быкаў). Ці нельга б пацішэй трохі, і папрыстойней (І.Мележ);*

ці загаднага: *Сушчэння, ты мяне ў Зубраўку, – скрыгаючы ад болю зубамі сказаў Бураў. Клава, – у асеці! – гукнуў ён радзістыцы. А ты за мной. Па маіх слядах трымай. Тут нямаго ўжо, сказаў зводдаль Рыбак (В.Быкаў).*

Эліпсаваны дзеяслоў таксама можа набываць значэнне незакончанага трывання. *Даўно не бачыліся, Сцепанідка, Куды ж ты, як маешся? (В.Быкаў)* ці **закончанага:** *Немцы блізка падпусцяць, асвецяць ракетамі – і з кулямётнай*

(В.Быкаў). Пералічаныя дзеяслоўныя катэгорыі праяўляюцца ў сказах пры дапамозе кантэксту: паралелізму структур складанага сінтаксічнага цэлага або частак складанага сказа, паралелізму аднародных эліпсаванага і неэліпсаванага дзеясловаў, членаў групы эліпсаванага выказніка – акалічнасцей і дапаўненняў. Кароткі аналіз граматычнай семантыкі эліптычнага сказа дае падставы зрабіць выснову аб дзеяслоўным характары эліптычных сказаў, аб іх двухсастаўнасці. Катэгорыі мадальнасці і часу з'яўляюцца дзеяслоўнымі і прэдыкатыўнымі, і без дзеяслова існаванне іх было б немагчымым у сілу анталагічнай асаблівасці мовы (пазаслоўная рэалія дзеяння перадаецца ў мове дзеясловам). Калі б мадэль эліптычнага сказа была бездзеяслоўнай, то катэгорыі часу і ладу не мелі б выражэння.

Як прэдыкатыўнасць, так і агульная семантыка эліпсаванага элемента ў поўным аб'ёме праяўляюцца толькі ў тэксце. Напрыклад: *Я – за печку. Халодная. Бачу – немцы. Я – за печку*. Відавочна, што розныя па семантыцы сказы могуць супадаць у эліптычных варыянтах, ды і сэнс іх амаль заўсёды патрабуе ўдакладнення. Больш правільным было б сцвярджаць, што эліптычны варыянт замацаваўся хутчэй не ў мове, а ў пэўнай моўнай сітуацыі, якая паўтараецца.

Калі параўнаць эліптычныя сказы са сказамі з сінтаксічным нулём, то можна ўбачыць адрозненне ў плане папаўнення элементаў. У *паветры саломы і снегу* (В.Быкаў). *За лугам – магільнік, хмызняк і багна* (З.Бядуля). *Ля буфета ў зале транзітных пасажыраў – чарга* (В.Быкаў). *Свет быў вялікі: за дзеравянаю канцавою вуліцаю – мураваны грымучы горад, а з другога боку вуліцы – ціхае і неабдымнае поле* (К.Чорны). *Мой бацька – настаўнік*.

Па-першае, сказы не патрабуюць удакладнення з кантэксту, змест іх выразны. Па-другое, варыятыўнасць семантыкі сказаў з сінтаксічным нулём абмежаваная. Ды і ўвод дзеяслова-звязкі ці дзеяслова з быццёвым значэннем быў бы немагчымым. Ужыванне такога роду дзеясловаў з'яўляецца нетыповым для славянскіх моў. Гэтая аперацыя парушыла б натуральнасць мовы і ўнесла б значныя змены ў структуру сказа. Сказы з сінтаксічным нулём замацаваліся ў моўнай сістэме, маюць сваю уласную мадэль (у адрозненне ад эліптычных). Таму неправамерным было б ставіць у адзін рад такія сказы, як:

1. *Вазьму свету на плечы, ды ў белы свет. Куды душа павядзе* (І.Мележ).
2. *За беражком – чыстая вада. Глыбіня* (І.Мележ).
3. *Мой бацька – настаўнік*.

Некаторыя даследчыкі (Е.М.Галкіна-Федарук і інш.) кваліфікуюць іх як сказы з нулявым паўназначным дзеясловам, з нулявым быццёвым дзеясловам і з нулявым дзеясловам-звязкай. Такое меркаванне, на наш погляд, пазбаўлена логікі. Даныя сказы нельга ставіць у адзін рад таму, што апушчаныя элементы ўзнаўляюцца ў іх па-рознаму. У першым выпадку кантэкст спрыяе ўзнаўленню апушчанага дзеяслова: яго лексічнаму і граматычнаму значэнням. Семантыка апушчанага элемента адпавядае дзеяслову руху, а граматычныя значэнні яго адпавядаюць форме будучага часу, рэальнай мадальнасці (абвеснага ладу) і закончанага трывання. А неўжыванне дзеяслова з быццёвым значэннем (другі прыклад) і дзеяслова-звязкі (трэці прыклад) абумоўлена сістэмай мовы, таму сказы патрэбы ў кантэксце не маюць. Значыць, і кваліфікаваць падобныя з'явы неабходна адпаведным чынам: першы сказ з'яўляецца эліптычным, другі – з нулявым быццёвым дзеясловам, трэці – з нулявым дзеясловам-звязкай. Як бачна, дадзеныя сказы не маюць паміж сабой нічога агульнага і з'яўляюцца рознымі лінгвістычнымі з'явамі.

Аналіз з'яў эліпіса і сінтаксічнага нуля ў звышфразавых адзінствах (паведамленнях) таксама пацвярджае іх адрозненне. Але перш чым прыступіць да аналізу моўнага матэрыялу, неабходна дакладна вызначыць, што ўяўляе сабой звышфразовае адзінства ў плане сінтагматыкі і парадыгматыкі.

Мова, як вядома, гэта сістэма, якая мае пэўныя падсістэмы (узроўні), кожная з якіх характарызуецца структурнасцю адносна аднародных адзінак і наборам правіл, якія рэгулююць іх выкарыстанне. Выдзяляюць чатыры анталагічныя моўныя ўзроўні: фанемны, марфемны, лексічны і сінтаксічны. Поруц з асноўнымі анталагічнымі існуюць і ўзроўні арганізацыі звязнага тэксту. Сказы ў такім тэксце маюць здольнасць утвараць паведамленне (структурна яно характарызуецца як звышфразовае адзінства). Звышфразовае адзінства з'яўляецца маўленчай адзінкай, якая складаецца са сказаў альбо іх аналагаў. Але асобны ўзровень звышфразавыя адзінствы ў мове не ўтвараюць, таму іх прынята называць адзінкамі суперсінтаксічнага яруса. Маюцца на ўвазе не столькі прынцыпы

арганізацыі сказаў у складанае сінтаксічнае цэлае, колькі іх функцыянальныя асаблівасці. Фраземы здольныя ўступаць толькі ў сінтагматычныя адносіны з кампанентамі, з якіх складаюцца, і паміж сабой, калі ўтвараюць паведамленне. Звышфразавыя адзінствы (паведамленні) – гэта ўтварэнні тэксту, а не сістэмы мовы, і таму гаварыць аб парадыгме звышфразавых адзінстваў мы не маем права. Звышфразавыя адзінствы з’яўляюцца не ўзроўнем мовы (іх толькі чатыры), а ўзроўнем арганізацыі тэксту (суперсінтаксічным функцыянальным ярусам).

Перш чым перайсці канкрэтна да аналізу з’яў эліпсіса і сінтаксічнага нуля ў паведамленнях, неабходна вызначыць, чым абумоўлены іх змест і структура. Калі структура сказа залежыць ад факта-дэсінгата, то структура паведамлення (звышфразавога адзінства) з’яўляецца цэласнай і ўяўляе сабой суму семантычных значэнняў элементаў (фразем). І калі эліпсіс у сказах мы разумеем як перадачу пэўнай інфармацыі спосабам неўжывання яго члена, то на суперсінтаксічным ярусе (у звышфразавых адзінствах) гэта можна абазначыць як спосаб перадачы звышфразавых адзінстваў без выкарыстання асобных фразем (як іх членаў). Напрыклад:

– Ганну Чарнушку бачыла сягоння...

– Тутака?

– Не-а. Дома, каля калодзея (І.Мележ)

– Васіль, – ціха кажа яна, як бы перасіпваючы сябе. – Ты мяне любіш?

– А як жа... (І.Мележ).

– Былі сярод іх знаёмыя? А пазналі вы каго-небудзь?

– Не! – закруціў галавой Грыбок (І.Мележ)

У дадзеных паведамленнях фраземы *Не-а*, *А як жа*, *Не* перадаюць такую ж інфармацыю, як і паўнацэнныя сказы. Гэта тлумачыцца тым, што паведамленне (як і сказ) з’яўляецца структурным. Таму наяўнасць адных фразем прадвызначае і наяўнасць іншых (як і ў сказе на аснове валентнасці). Фразема *Не-а* яўляе поўнае адмаўленне папярэдняй рэплікі. І поўны варыянт яе, такім чынам, выглядаў бы так: “Не-а. Я не бачыла Ганну Чарнушку тутака”. Далей ідзе ўдакладненне дадзенай фраземы пры дапамозе парцэляванай канструкцыі *дома, каля калодзея*, якая функцыянальна супадае з акалічнасцю месца. Далей, калі зрабіць кампанентны аналіз гэтай фраземы, то можна ўбачыць, што акалічнасць *дома, каля калодзея* прадвызначае наяўнасць у сказе прэдыкатывага члена. Кантэкст канкрэтызуе гэты член, ім з’яўляецца *бачыла*. У сваю чаргу (на аснове прамой валентнасці), выказнік *бачыла* патрабуе аб’екта, якім з’яўляецца дапаўненне *Ганну Чарнушку*. Значэнне кожнага апушчанага члена і фраземы ў цэлым канкрэтызуе тэкст. Такім чынам, фразема *Не-а* як частка паведамлення ў плане зместу (перадаваемай ім інфармацыі) з’яўляецца ідэнтычнай поўнаму варыянту фраземы.

Відавочным з’яўляецца той факт, што значэнне эліпсаванай фраземы праяўляецца толькі ў кантэксце, сінтагматычна. Значыць, змест фраземы можа перадавацца спосабам яе неўжывання, пры гэтым сэнс паведамлення не мяняецца. А гэта, у сваю чаргу, дае нам падставы сцвярджаць, што эліпсіс выяўляецца і на суперсінтаксічным ярусе, чаго нельга сказаць пра сінтаксічны нуль.

Элементы паведамлення (фраземы) у адрозненне ад членаў сказа не маюць здольнасці ўступаць у парадыгматычныя адносіны з элементамі свайго ўзроўню. Гэта тлумачыцца тым, што структура і змест паведамлення фарміруюцца ў канкрэтным тэксце, а ў моўнай сістэме няма адпаведных схем звышфразавых адзінстваў. Фраземы могуць уступаць толькі ў сінтагматычныя ўзаемаадносіны. Аб гэтым яскрава сведчыць характар сувязі паміж кампанентамі паведамлення (паралельная, ланцужковая) і валентнасця магчымасці экспліцытна выражанай фраземы. А сінтаксічны нуль, вядома, характарызуецца як пропуск элемента моўнай сістэмы, які з’яўляецца носьбітам граматычных значэнняў. І, адпаведна, узаўяўляецца нулявы кампанент парадыгматычна (сістэмай мовы), па аналогіі з падобнымі канструкцыямі. Адсутнасць парадыгматычных адносін паміж кампанентамі паведамлення (фраземамі) прадвызначае адсутнасць у іх прэдыкатыўнасці, у адрозненне ад сказа.

Сказанае дае падставы сцвярджаць аб немагчымасці існавання сінтаксічнага нуля на суперсінтаксічным ярусе. Нуль з’яўляецца характэрным для марфалагічнага і сінтаксічнага ўзроўня мовы, а эліпсіс – для сінтаксічнага ўзроўню: для двух яго ярусаў – сінтаксічнага і суперсінтаксічнага (паведамленне).

Аналіз з’яў эліпсіса ў звышфразавых адзінствах яшчэ раз пацвярджае, што эліпсіс і сінтаксічны нуль з’яўляюцца рознымі лінгвістычнымі з’явамі, і што

эліпіс з'яўляецца тэкставым утварэннем. Паняцці эліпіс і сінтаксічны нуль знаходзяцца ў відавых адносінах да родавага паняцця незамешчаная сінтаксічная пазіцыя. Адрозненне дадзеных паняццяў дае магчымасць сістэмна кваліфікаваць сказы з незамешчанымі сінтаксічнымі пазіцыямі, а таксама размяжоўваць утварэнні моўнай сістэмы і тэксту.

¹ Хабургаев Г. А. // Изв. Воронежского гос. пед. ин-та. Воронеж, 1962. Т.45. С.50.

² Бархударов Л. С. Структура простого предложения современного английского языка. М., 1966. С.180.

³ Тураева З. Я., Биренбаум Я. Г. // Коммуникативно и структурно обусловленные модификации единиц языка. Л., 1986. С.125.

А.Г.БАЛЫЇНА

ЛЕКСІЧНАЕ МАДЭЛЯВАННЕ СЛОЎНІКАВАГА СКЛАДУ БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОЎ

Лінгвістычная тыпалогія займаецца вывучэннем агульных і спецыфічных рыс, якія звычайна характарызуюць роднасныя мовы. Тыпалагічныя даследаванні праводзяцца ў вобласці і фаналагічных, і марфалагічных, і сінтаксічных, і лексічных сістэм.

Складанасць лексічнай тыпалогіі ствараецца адкрытасцю і зменлівасцю намінацыі ў вялікім аб'ёме матэрыялу. Для тыпалагічнай класіфікацыі лексікі выкарыстоўваюцца розныя крытэрыі. Напрыклад, параўнанне пэўных лексічных групавак двух або больш моў можа адбывацца ў гістарычным плане. Так, А.М.Трубачоў распрацаваў тыпалогію тэрмінаў роднасці ўсіх славянскіх моў з этымалагічнага пункту гледжання.

Другі магчымы шлях лексічнай тыпалогіі – устанавленне адносін паміж тымі або іншымі намінацыямі без дыяхранічнай перспектывы, з мэтай выяўлення іх агульнага падабенства або адрознення. Тут можна вызначыць два кірункі: першы – супастаўляльная тыпалогія лексікі няроднасных моў, другі – супастаўляльная тыпалогія лексікі блізкароднасных моў.

Да першага кірунку належаць, напрыклад, працы У.Р.Гака, У.Д.Аракіна² і інш. Асаблівую цікавасць прадстаўляе супастаўляльная тыпалогія лексікі такіх роднасных моў, "дзе блізкасць плана выражэння дазваляе выявіць некаторыя дадатковыя асаблівасці ўласна лексічнага характару"³. Найбольш важным пры гэтым з'яўляецца параўнанне семантычных падсістэм рознага аб'ёму, якія даследаваны ў працах А.М.Трубачова, М.І.Талстога, Г.П.Клепікавай⁴ і інш.

Яшчэ адзін падыход да лексічнай тыпалогіі прапанаваны А.Я.Супруном⁵. На аснове распрацаванага аўтарам паняцця "тып лексікона" выкладаецца праграма комплекснага тыпалагічнага аналізу лексікі славянскіх моў, вызначаюцца асноўныя напрамкі супастаўлення лексікі. А.Я.Супрун выдзяляе 11 тыпалагічных крытэрыяў, якія маюць і колькасны, і якасны характар.

Працы, дзе б разглядаліся ўсе лексемы тых або іншых моў, нам невядомыя. Мы паспрабавалі з дапамогай спецыяльна распрацаваных лексічных мадэлей⁶ супаставіць слоўнікавы склад двух усходнеславянскіх моў – рускай і беларускай.

Мадэляванне, як лічыць І.І.Рэўзін, уяўляе сабой спрашчэнне. Аднак гэта не азначае, што выкарыстоўваюцца толькі простыя мадэлі. Метад мадэлявання можа аказацца карысным для вывучэння блізкароднасных моў, "...таму што тут многія крытэрыі, звязаныя са структурай слова, прыводзяць да абмежаванай колькасці паказчыкаў".

Пад лексічнай мадэллю мы разумеем такія ўстойлівыя адносіны паміж словамі розных моў, якія грунтуюцца на ўліку як плана выражэння, так і плана зместу гэтых слоў.

У выдзяленні мадэлей ёсць розныя ўзроўні абстракцыі. З пункту гледжання знешніх фармальных прымет суадносных лексічных адпаведнікаў рускай і беларускай моў можна выдзеліць тры блокі мадэлей: першы блок – простама слову адной мовы адпавядае простае слова другой мовы, выключэннем з'яўляецца толькі мадэль, дзе слову адной мовы адпавядае словазлучэнне або апісальны абарот другой мовы; другі блок – слову адной мовы адпавядаюць некалькі сінанімічных слоў другой мовы; трэці блок – складанаму слову адной мовы адпавядае складанае слова другой мовы.

Усяго ў межах гэтых блокаў сканструявана 17 мадэлей: першы блок уключае 11 мадэлей; другі блок – тры мадэлі; трэці блок – таксама тры мадэлі.

Разгледзім мадэлі, якія ўваходзяць у першы блок:

1-я мадэль. Формы і значэнні лексем супадаюць або вельмі блізкія: *жбан* (рус.) – *збан* (бел.); *наёмный* (рус.) – *наёмны* (бел.).

2-я мадэль. Значэнні слоў супадаюць, але ў формах слоў ёсць афіксальныя адрозненні: суфіксальныя (адна падмадэль) або прэфіксальныя (другая падмадэль): *комический* (рус.) – *камічны* (бел.); *переулок* (рус.) – *завулак* (бел.); *веко* (рус.) – *павека* (бел.).

3-я мадэль. Словы маюць аднолькавае значэнне, абазначаюць адзін і той жа прадмет, працэс, паняцце, але маюць розную ўнутраную форму: *водка* (рус.) – *гарэлка* (бел.); *чахотка* (рус.) – *сухоты* (бел.).

4-я мадэль. Словы маюць аднолькавае значэнне, але адрозніваюцца неаднолькавай знешняй нематываванай формай: *аист* (рус.) – *бусел* (бел.); *ярмарка* (рус.) – *кірмаш* (бел.).

5-я мадэль. Афіксальныя ўтварэнні ад нематываваных слоў (ад мадэлі №4): *амбарчик* (рус.) – *свіронак* (бел.); *звешний* (рус.) – *тутэйшы* (бел.).

6-я мадэль. Словы маюць аднолькавыя значэнні, але форма слова ў адной мове матываваная, у другой – нематываваная: *ад* (рус.) – *пекла* (бел.); *цифра* (рус.) – *лічба* (бел.).

7-я мадэль. Афіксальныя ўтварэнні ад мадэлі №6: *северный* (рус.) – *паўночны* (бел.); *июльский* (рус.) – *ліпеньскі* (бел.).

8-я мадэль. Назвы маюць аднолькавыя значэнні, але ў адной мове перадаюцца пры дапамозе формы аднаго слова, у другой – праз словазлучэнне (адна падмадэль) або апісальны абарот (другая падмадэль): *опечатка* (рус.) – *памылка друку* (бел.); *падающая звезда* (рус.) – *знічка* (бел.).

9-я мадэль. Значэнні і формы лексем супадаюць, але маюцца граматычныя адрозненні ў родзе (адна падмадэль) або ў ліку (другая падмадэль): рус. *яблоко* (ніякі род) – бел. *яблык* (муж.род); рус. *дверь* (адз.лік) – бел. *дзверы* (множ.лік).

10-я мадэль. Форма слоў супадае або падобная, але значэнне ў адной мове шырэйшае, чым у другой: *наставник* (рус.) – *настаўнік* (бел.); *шаль* (рус.) – *шал* (бел.).

11-я мадэль. Словы супадаюць па сваёй знешняй форме, але маюць неаднолькавыя значэнні, інакш кажучы, суадносяцца з рознымі прадметамі, працэсамі, з’явамі: *няделя* (бел.) – *неделя* (рус.); *диван* (бел.) – *диван* (рус.).

Разгледзім мадэлі, якія ўваходзяць у другі блок:

12-я мадэль. Слову адной мовы адпавядаюць некалькі слоў другой мовы, прычым адно з іх супадае са словам уваходнай мовы: *печник* (рус.) – *пячнік*, *муляр* (бел.); *мелко* (рус.) – *мелка*, *дробна* (бел.).

13-я мадэль. Слову адной мовы адпавядаюць некалькі слоў другой мовы. Яны адрозніваюцца неаднолькавай знешняй нематываванай формай: *почва* (рус.) – *глеба*, *грунт* (бел.); *грезить* (рус.) – *мроіць*, *марыць* (бел.).

14-я мадэль. Афіксальныя ўтварэнні ад слоў, якія ўваходзяць у мадэль №13: *наврать* (рус.) – *нахлусіць*, *налгаць* (бел.); *надменный* (рус.) – *фанабэрысты*, *ганарысты*, *напышлівы* (бел.).

Разгледзім мадэлі, якія ўваходзяць у трэці блок:

15-я мадэль. Складаныя словы, першыя часткі якіх супадаюць, а другія – адрозніваюцца: *народнохозяйственный* (рус.) – *народнагаспадарчы* (бел.); *кинопередвижка* (рус.) – *кінаперасоўка* (бел.).

16-я мадэль. Складаныя словы, першыя часткі якіх адрозніваюцца, а другія – супадаюць або амаль супадаюць: *винторезный* (рус.) – *шрубарэзны* (бел.); *вездеход* (рус.) – *усюдыход* (бел.).

17-я мадэль. Складаныя словы, першыя часткі якіх супадаюць, а другія маюць афіксальныя адрозненні: *двухгодичный* (рус.) – *двухгадовы* (бел.); *добродушие* (рус.) – *дабрадушнасць* (бел.).

Выкарыстоўваючы апісаньня тыпалагічныя мадэлі, мы разгледзелі лексіконы рускай і беларускай моў. У якасці крыніцы ўзялі “Руска-беларускі слоўнік” С.М.Грабчыкава, які змяшчае каля 16 тысяч слоў. Шляхам суцэльнага супастаўлення ўсе лексемы былі размеркаваны па 17 пералічаных мадэлях.

Збліжаюць лексіконы рускай і беларускай моў 1-я і 2-я мадэлі, якія разам складаюць каля 44% усіх лексем, змешчаных у слоўніку, што складае амаль палову ўсяго лексічнага матэрыялу.

1-я мадэль. Тут ёсць як словы тоесныя цалкам, так і словы, якія маюць рэгулярныя фанетычныя, графічныя або марфалагічныя адпаведнасці. Напрыклад, рус. *и* адпавядае бел. *і*; рус. *т* – бел. *т, ц*; рускія канчаткі прыметнікаў *-ый, -ой, -ий* – беларускім канчаткам *-ы, -і*. Напаўняльнасць мадэлі – 3230 слоў. Удзельная вага – 20,2%. Гэта другая па частаце мадэль: *бал* (рус.) – *баль* (бел.); *острый* (рус.) – *востры* (бел.).

2-я мадэль. Агульная колькасць слоў – 3813, або 23,9% (гэта самая прадуктыўная мадэль). Неабходна адзначыць таксама, што суфіксальныя адрозненні сустракаюцца часцей за прэфіксальныя: *взвыть* (рус.) – *завыць* (бел.); *дядин* (рус.) – *дзядзькаў* (бел.).

Аддаляюць лексіконы, якія ўваходзяць у слоўнік, наступныя мадэлі:

3-я мадэль. (1064 факты, што складае 6,7%): *балагур* (рус.) – *гаварун* (бел.); *чистоган* (рус.) – *гатоўка* (бел.).

4-я мадэль. Напаўняльнасць – 614 слоў. Удзельная вага – 3,9%: *зонт* (рус.) – *парасон* (бел.); *ива* (рус.) – *вярба* (бел.).

5-я мадэль. Агульная колькасць слоў – 1441, што складае 9,0%: *глазной* (рус.) – *вочны* (бел.); *аистенок* (рус.) – *бусляня* (бел.).

6-я мадэль. Напаўняльнасць – 507 слоў. Удзельная вага – 3,2%: *январь* (рус.) – *студзень* (бел.); *тетрадь* (рус.) – *сшытак* (бел.). У большасці выпадкаў нематываванае слова характэрна для рускай мовы. Часта яно з'яўляецца запазычаннем.

7-я мадэль. (443 факты, што складае 2,8%): *августовский* (рус.) – *жнівеньскі* (бел.); *мартовский* (рус.) – *сакавіцкі* (бел.).

8-я мадэль. Агульная колькасць слоў – 457, што складае 2,9%: *анютины глазки* (рус.) – *браткі* (бел.); *парное молоко* (рус.) – *сырадой* (бел.) Апісальныя абароты сустракаюцца рэдка. У большасці выпадкаў беларускаму слову адпавядае рускае словазлучэнне.

Спецыфічныя цяжкасці пры вывучэнні рускай і беларускай моў ствараюць словы, якія ўваходзяць у наступныя мадэлі:

9-я мадэль. (246 фактаў, што складае 1,5%): рус. *крупа* (адз.лік) – бел. *крупы* (множ.лік); рус. *щавель* (муж.род) – бел. *шчаўе* (ніякі род). Несупадзенні ў родзе сустракаюцца значна часцей, чым несупадзенні ў ліку.

10-я мадэль. Напаўняльнасць – 161 слова. Удзельная вага – 1,0%: рус. *щи* (из капусты) – бел. *капустя*; *масло* (рус.) – (коровье) *масла*, (растительное) *алей* (бел.). Гэта мадэль займае па ўжывальнасці перадапошняе месца.

11-я мадэль. (33 словы, што складае 0,2%): *чирей* (рус.) – *скула* (бел.); *скула* (рус.) – *скула* (бел.). Па ўжывальнасці гэта самая малаколькасная мадэль.

У другі і трэці блокі ўваходзяць мадэлі, што і збліжаюць лексіконы, і аддаляюць іх. Збліжаюць лексіконы 12-я і 17-я мадэлі. Аддаляюць – 13-я, 14-я, 15-я, 16-я мадэлі.

№ мадэлі	Колькасць фактаў	Працэнты
1	3230	20,2
2	3813	23,9
3	1064	6,7
4	614	3,9
5	1441	9,0
6	507	3,2
7	443	2,8
8	457	2,9
9	246	1,5
10	161	1,0
11	33	0,2
12	1422	8,9
13	429	2,7
14	1149	7,2
15	427	2,7
16	261	1,6
17	237	1,5
Усяго	15934	100

Па выніках праведзеных даследаванняў можна зрабіць наступныя вывады. Да мадэлей, якія збліжаюць лексіконы, адносяцца 1-я, 2-я, 12-я, 17-я мадэлі. На іх прыходзіцца 54,5% усяго прадстаўленага ў перакладным слоўніку матэрыялу.

Да мадэлей, якія аддаляюць лексіконы, адносяцца 3–8, 13–16-я. Іх удзельная вага – 42,7% слоў.

Спецыфічныя цяжкасці пры вывучэнні рускай і беларускай моў ствараюць словы, якія ўваходзяць у мадэлі 9–11-ю. Гэта 2,7% усіх слоў. Трэба адзначыць, што гэтыя мадэлі хутчэй збліжаюць лексіконы, чым аддаляюць іх.

Руская і беларуская мовы вельмі блізкі сваім слоўніковым складам: больш паловы ўсіх слоў супадаюць ці амаль супадаюць па форме і значэнні або маюць афіксальныя адрозненні.

Такім чынам, метады пабудовы мадэлей, які шырока выкарыстоўваецца пры вывучэнні фанетыкі, марфалогіі і сінтаксісу, можа ўжывацца і на лексічным узроўні, бо менавіта тут выяўляюцца найбольш істотныя падабенствы і адрозненні моў.

¹ Гл.: Трубачев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. М., 1959.

² Гл.: Гак В. Г. Сопоставительная лексикология. М., 1977; Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков. М., 1979.

³ Гл.: Супрун А. Е. // Методы изучения лексики. Мн., 1975. С. 164.

⁴ Гл.: Трубачев О. Н. Ремесленная терминология в славянских языках. М., 1966; Толстой Н. И. Славянская географическая терминология. Семасиологические эподы. М., 1969; Клепикова Г. П. Славянская пастушеская терминология. М., 1974.

⁵ Гл.: Супрун А. Е. Лексическая типология славянских языков. Мн., 1983.

⁶ Гл.: Плотников Б. А. О форме и содержании в языке. Мн., 1989. С. 195 і наст.

⁷ Ревзин И. И. Метод моделирования и типология славянских языков. М., 1967. С. 30.

⁸ Гл.: Грабчиков С. М. Русско-белорусский словарь. Мн., 1985.

І.І.ЖЫПІНСКАЯ

СІСТЭМА КОЛЕРААБАЗНАЧЭННЯЎ У БЕЛАРУСКІХ І РУСКІХ ЗАМОВАХ

Карціна свету, адлюстраваная ў рытуальных, архаічных па сваёй прыродзе замоўных тэкстах, узнікае на падставе фундаментальных катэгорый звычайнай свядомасці – чалавек, месца (прастора), час, якія выступаюць у выглядзе складанага, шматграннага і адзінага комплексу, у сувязі і ўзаемадзеянні яго элементаў. У свядомасці чалавека адбываецца выразны падзел акаляючай прасторы, часу і чалавечага калектыву на “сваё”, добрае (са станючым значэннем для чалавека) і на “чужое”, благое (з адмоўным значэннем). Пад “сваім” і “добрам” разумеюцца: хата, двор, вёска, неба, рай, дзень, раніца, вясна, сонца; поўдзень, усход; хрысціянін, хрысціянскія багі і святыя і г.д.; а пад “чужым” і “благім” – комплекс вады (возера, сажалка, балота, мора, бераг мора і г.д.), лес, гара, поле; поўнач, захад, апраметная; вечар, ноч, поўнач, зіма, месяц; нехрысці, нячыстая сіла, мёртвыя і г.д.

Такі падзел навакольнага свету замацоўваецца колеравымі характарыстыкамі, якія даюцца суб’ектам (чалавекам) замовы прадметам, з’явам прыроды і г.д. У замоўных тэкстах колераабазначэнні выступаюць у якасці дадатковых класіфікатараў прасторы, часу і сацыяльных адносін у калектыве. Усё самае каштоўнае і значнае чалавек адзначае колерам, адрозніваючы такім чынам навакольныя прадметы, людзей, звышнатуральных істот і г.д.

Сістэма колеравых абазначэнняў, якая вылучаецца ў мове замоўных тэкстаў, параўнальна невялікая. У даследуемым матэрыяле сустракаецца менш за два дзесяткі колераабазначэнняў. Адрозніваюцца:

асноўныя колеры: белы, чырвоны, сіні, зялёны, жоўты, чорны;

некаторыя адценні: залаты, сярэбраны, папяровы, барвовы, вараны;

змешаныя колеры: рыжы, рабы, руды, шызы, бурны, бронны, шэры.

Усе названыя колераабазначэнні ў замоўных тэкстах часцей за ўсё выступаюць у выглядзе бінарных карэляцый, якія з’яўляюцца ў большасці выпадкаў больш дробнымі рэалізацыямі цэнтральнай для гэтай групы апазіцыі **светлы–цёмны**. У замовах вылучаюцца наступныя карэляцыі, прымеркаваныя да колеру: *белы–чорны, чырвоны–чорны, чырвоны–белы, сіні–чорны, зялёны–жоўты, чырвоны–жоўты, залаты–чорны(шэры), сярэбраны–чорны(шэры), белы–шэры, чырвоны–сіні, белы–жоўты, сіні–жоўты, зялёны–сіні, залаты–сярэбраны*.

Колераабазначэнні выконваюць у замовах дапаможную ролю, гэта значыць, што яны характарызуюць несутнасны (вонкавы) бок аб’екта сказа. У сувязі з гэтым цікавым уяўляецца той факт, што ўсё, што спалучаецца са **светлым** (белым, залатым, сінім, сярэбраным), валодае станоўчым значэннем і апісваецца суб’ектам як “сваё” (выключэнні нешматлікія), а ўсё, што звязваецца з **цёмным** (чорным, жоўтым, які выступае ў замовах у сувязі з **цёмным**, *шэрым*), – адмоўным значэннем, характарызуецца як “чужое” (Параўн. напрыклад, белы колер у сувязі з днём, жыццём; чырвоны ў сувязі з хрысціянскімі багамі, святымі, а таксама ключамі, замкамі, якія зачыняюць хату, хваробу, чалавека; чорны – у сувязі з ноччу, смерцю, апраметнай, морам; шэры – у сувязі з арлом, воўкам; жоўты звязаны з адсыланнем хвароб на жоўтыя пяскі і г.д.). Цікавымі з’яўляюцца колераабазначэнні *чырвоны, сіні, зялёны*, якія могуць выступаць у замовах у якасці то першага члена супрацьпастаўлення **светлы–цёмны**, то другога, што значыць, яны абазначаюць то станючыя, “свае” для суб’екта прадметы, то адмоўныя і “чужыя”.

Усе колераабазначэнні, якія сустрэліся нам у даследаваных замоўных тэкстах, для зручнасці магчыма аб’яднаць у наступныя групы:

1. Група означэнняў белага колеру, якая пададзена колераабзначэннямі: белы, папяровы, сярэбраны, броні, шызы.

Белы колер і яго адценні ў замовах выступаюць як колер добра, вылячэння, поспеху, перамогі над злымі сіламі, як колер ачышчэння, далучэння да свету добрых багоў; разам з чырвоным яны абазначаюць жыццё, шчасце; белы колер таксама можа выступаць і як міфалагічны эквівалент дзённага святла, якое ўспрымаецца людзьмі як дабро. Параўн., напрыклад: *...Перад імі стаіць... белая бяроза, усяму свету прыгожа; з-пад тые бярозы працякала крыніца... І ету вадзіцу-царыцу ўсі праваслаўныя хрысьціяне бралі, у Госпада Бога міласці ўпрашалі...* (Зм.* , 107), *...на рацэ на Ірдані... сядзіць дзедзька, беленькі... пушчаець ён свой душочак на ўвесь белы святочак ад таго шалякі...* (Зм., 433), *...Дуйте и винтите по всему свету белому и по всему люду крещеному...* (РЗ*, 206), *...на белом камне Олатыре сидит белая птица... белыми крыльями отмахивала призоры и наговоры...* (РЗ, 192), *Господи, благослови на сегодняшний белый день...* (РЗ, 187).

Белы ці сярэбраны колеры выступаюць таксама ў замоўных тэкстах як прымета верхніх, звышнатуральных сфер, святасці, хрысціянства, боскасці. Параўн.: *...Идём мы на Белую Русь белую косць крышыць...; ...забудзьце дарогу на святую Русь...*(Зм.,859), *...стоит Божий остров, на том острове лежит бел горюч камень Алатыр, а на камені святой пророк Илья с небесными ангелами...* (РЗ, 194). Белы ці сярэбраны колеры таксама сігналізуюць у большасці замоўных тэкстаў аб з'яўленні асобы, што мае дачыненне да анельскага чыну, ліку святых, якія звычайна апрануты ў белае ці сярэбранае адзенне і ездзяць на белым, шызым ці броным кані, а таксама маюць пры сабе сярэбраныя і залатыя прадметы, напрыклад: *...на белым камяні стаіць прастол; на прастоле Сус Хрыстос сядзіць, залатою трасьціною апіраецца і срэбраным мечам намяраецца на дзядоў-чараўнікоў...* (Зм., 9).

Цікава ўжыванне ў замоўных тэкстах белага колеру як складаючага стандарт чалавечай прыгажосці; у прыгожага чалавека заўсёды белы твар, белыя рукі, белае або "папяровае" цела, белая косць. Параўн., *...Накладзіце на мяне белэ цело, румянэ лічэнько і красоту, каб я була ясна-красна, як у цэркві свечы...* (Зм., 1319), *...стану своим белым бумажным телом... в лицо его белое, в брови черные, в уста сахарные, во всю его красоту молодецкую...* (РЗ, 227). У многіх замоўных тэкстах сустракаецца пачатковая формула тыпу: *"устану я раненька, умыюся беленька..."* (Зм., 1291), якая, можна лічыць, звязана з белым колерам як сімвалам прыгажосці і ачышчэння.

У вельмі рэдкіх выпадках белы і сярэбраны колеры характарызуюць пасрэднакаў паміж суб'ектам (чалавекам) замоўны і нячыстая сілай у "чорных" замовах. Параўн.: *...Попрошу я белого кречета: слетал бы он в чисто поле, в синее море... попросил бы он окаянную силу...* (РЗ, 228). Аднак такое ўжыванне гэтых колераў сустракаецца вельмі рэдка, звычайна колераабзначэнні названай групы ў замоўных тэкстах звязваюцца з тым, што характарызуецца суб'ектам як "сваё" са станючым значэннем, тым самым канкрэтызуючыся ў першых членах апазіцыі: *жыццё—смерць, дабро—зло, свой—чужы, дзень—ноч, хрысціянін—нехрысць, верх—ніз, неба—зямля, неба—апраметная, добры—благі.*

2. Група означэнняў чырвонага колеру, якая пададзена наступнымі каляровымі характарыстыкамі: чырвоны, залаты, рыжы, рабы, руды, барвовы і буры.

Чырвоны і залаты колеры могуць праяўляцца ў замоўных тэкстах у тых жа кантэкстах, што белы і сярэбраны, сімвалізуючы такія найважнейшыя для чалавека паняцці, як жыццё, сіла, энергія, святасць, боскасць, улада. Чырвоны і залаты – гэта колеры цароў (нават цароў нячыстай сілы, цароў сярод жывёл), таксама хрысціянскіх і язычаскіх багоў, святых. Параўн., напрыклад: *...упрашаю, святое Юр'е, выхадзі са сваімі замкамі, залатымі ключамі...* (Зм., 128), *...Под красным солнышком – окянн-море... стоит Божия церковь, в этой апостольской церкви, на золотом стуле, сидит Матерь Божия...* (РЗ, 186), *...Ты, змей лютый, золотая голова...* (РЗ, 153).

З чырвоным, залатым і барвовым колерамі ў замоўных тэкстах суб'ект звязвае святло, сонца, дзень, усход, раніцу, агонь (у станючым значэнні), лета, дзень, славу, здароўе, ваду, дзяўчыну, каханне: *...у той каморы сядзіць красная*

* Зм. – Замовы, РЗ – Русские заговоры.

дзявіца. *Краснае каханне, закрыў наша паданне!* (Зм., 145), *...Таска краснай зары даждыдаецца...* *Як дню без краснага солнышка не буваць...* (Зм., 1298), *...пойду... в восточную сторону под красное солнце...* (РЗ, 61), *Ехаў Касцянін на красным кані ў красным жупрані, у красных чаботах, у красных нагавіцах і ў краснай шапцы. – Куды едзеш? – Я еду агонь заліваці...* (Зм., 26).

Але чырвоны колер можа выступаць у замовах як колер крыві (чыстай і нячыстай), як колер начной, вечаровай зары, колер агню (у адмоўным кантэксце), можа звязвацца з хваробамі, што гаворыць аб яго дачыненні да другіх членаў супрацьпастаўленняў *жыццё–смерць, шчасце–няшчасце, добры–благі, дзень–ноч, рання–вечар, хрысціянін–нехрысць*. Параўн.: *...скула-скуліца, красная дзявіца, выгаварую я цябе...*(Зм., 712), *...з польмы выбегала сатана...* (Зм., 1281), *...Як астанавілася сэрца ў пакойніка, астанавіся кроў...* (Зм., 495), *...Кровь-яровица, красная девица...* (РЗ, 63).

Такім чынам, чырвоны колер у замоўных тэкстах можна разглядаць як амбівалентны. Адценні чырвонага колеру, якія маюць у сваёй аснове чырвоны: *буры, рыжы, рабы, руды*, выкарыстоўваюцца, як правіла, для назвы масцей жыўёл. Колераабзначэнне *чырвоны* ў некаторых замовах можа таксама ўжывацца (аналагічна беламаму) у значэнні “прыгожы”, напрыклад: *...казался краснее красного солнца, светлее светлого месяца...*(РЗ, 224), *...каб я була ясна-красна...* (Зм., 1319).

3. Група абзначэнняў чорнага колеру, якая складаецца з трох колераабзначэнняў: *чорны, шэры і вараны* (масць жыўёл).

Чорны і шэры колеры ў замоўных тэкстах звязваюцца з цёмрай, цёмнай ночы, магілай, апраметнай, смерцю, зімой, горам, хваробамі – гэта значыць з усім тым, што атаясамліваецца чалавекам з “благім” і “чужым” для яго.

У замовах чорным і шэрым колерамі апісваюцца ўвасабленні ляснога злога пачатку: *мядзведзь, крумкач, воўк, змяя*. Параўн., напрыклад: *...чорны воран... нясі туды, дзе вецер не вее, дзе сонца не грэе...* (Зм., 684), *...і замаўляю сваю скаціну... ад серага ваўка і чорнага мядзведзя...* (Зм., 162), *...а ў том кусці чорнае руно, а ў том руні чорная гадзіня Адарэнадзіня...* (Зм., 368), *...в Черном море есть серой зверь...* (РЗ, 280).

Чорны і шэры – гэта колер ночы, нячыстай сілы, ведзьмакоў, а таксама ўсяго “чужога”, што знаходзіцца за межамі локуса “сваёй” прасторы (лясы, палі, моры, горы і г.д.). Параўн.: *...Каб ведзьма не хадзіла, чорнай сцежкі не таптала...* (Зм., 89), *...чорна гора забярэце...* (Зм., 1247). *Разыйдзіцеся вы, валасьні, па чорнай зямлі, па цёмным ляску ... у чырвону сасну...* (Зм., 747), *...Як проці цёмнай ночы ўвесь мір сцішыцца...* (Зм., 610), *...и снесите в черные грязи...* (РЗ, 187), *...навстречу бегут семь духов: все злые, все черные, все нелюдимые...* (РЗ, 180), *...от черного глаза, от худого глаза...* (РЗ, 124), *...В чистом поле есть сер камень; грызите, грыжи, серый камень...* (РЗ, 101).

Цікавым уяўляецца ўжыванне ў замовах чорнага колеру для станюўча абзначаных прадметаў, як правіла, для абзначэння колеру адзення манахаў, свяшчэннаслужыцеляў: *...ішоў Сус Хрыстос, Пётра-Паўла, святы Лля... будзем жа мы пакрываць чорнай рызаю...* (Зм., 1063). Аднак такое ўжыванне чорнага колеру сустракаецца рэдка. Чорны колер таксама выкарыстоўваецца ў замовах пры сацыяльнай характарыстыцы людзей, прычым толькі пры апісанні людзей, якія не належаць класу суб’екта. Параўн.: *Ехалі паны, чорныя жупаны, красныя каўняры, чорны карэты...* (Зм., 731), *Ехаў цыган на чорным кане ў чорным жупане, чорнай нагайкаю каня паганяе...* (Зм., 1004).

Часам адмоўнае для чалавека значэнне мора ў тэкстах падкрэсліваецца эпітэтам “чорны”, а станюўчае – “сіні”. Параўн., напрыклад: *...В темном лесе есть Черное море, в Черном море есть [плавает] Черт да Чертуха, Водяной да Водянуха...* (РЗ, 250), *...на сінім моры, тры дзявіцы... болі выганяйце... К Чорнаму мору пушчай рожу чорную, сінюю...* (Зм., 717).

Колераабзначэнне *вараны* выкарыстоўваецца для ўдакладнення масці жыўёл, таму яно выступае ў замовах як нейтральнае.

Такім чынам, чорны і шэры колеры цесна звязаны з другімі членамі супрацьпастаўленняў, якія характарызуюцца суб’ектам, як блягія “чужыя” для яго: *дзень–ноч, добры–благі, свой–чужы, хрысціянін–нехрысць, усход–заход (сувязь з сонцам), хата(двор)–лес(поле, мора, гара...), унутраны–вонкавы, верх–ніз, зямля–апраметная, рання–вечар*.

4. Група абзначэнняў сіняга колеру складаецца з аднаго прыметніка – *сіні*.

Сіні колер выкарыстоўваецца ў замоўных тэкстах для апісання неба, вады (мора, рэк, азёр), агню. Параўн.: ...в синем море – синий камень. На синем камне сидит Пресвята Мать Богородица... (РЗ, 6), ...ходзіць ён... па сіняму мору... раскладаець сіні (а)ганёчак... (Зм., 433).

Сувязь сіняга колеру з небам гаворыць аб магчымасці яго кантакту з першымі членамі супрацьпастаўленняў *хрысціянін–нехрысць, свой–чужы*.

Сіні колер, які выступае як эпітэт вады (у прыватнасці – мора), – амбівалентны, таму што сіняе мора ці вада, рака могуць выступаць у замоўных тэкстах са станоўчым і з адмоўным значэннем. Параўн.: ...у синего моря Окиана лежит Огненный змей. Срягается и снарягается он зажигать горы... (РЗ, 209), ...в восточной стороне есть синее море Окиян; на Окияне – море святой Божий остров... стоит святая церковь... сидит Матерь Божия... (РЗ, 60), ...Залатника ўгавараю, на сіня мора адпраўляю... (Зм., 782).

У некаторых замовах хваробе прыпісваецца сіні колер; а таксама хвароба, наговор, вядзьмарства і г.д. могуць ссылацца на “сінія лозы”: ...Ідзі ты (скула)... за сінія лозы... дзе людзі не ходзяць... (Зм., 671), ...помач ад рожы давай: ад рожы-ражавіцы, ад краснай краснавіцы, ад сіняй сінявіцы... (Зм., 714), ...под плитой синей есть щука синяя, у щуки синей есть зубы железные... поедает та щука и пожирает 12 ноктей у коня... (РЗ, 288).

Такім чынам, сіні колер, з аднаго боку, можа звязвацца з першымі членамі супрацьпастаўленняў *свой–чужы, добры–благі, хрысціянін–нехрысць, верх–ніз, неба–зямля, неба–апраметная, вада(мора)–суша(зямля)*, а з другога боку, з другімі членамі пералічаных супрацьпастаўленняў і апазіцый: *унутраны–вонкавы, хата(двор)–поле(вада,лес...)*.

5. Група азначэнняў жоўтага колеру пададзена малаўжывальным колераабазначэннем – *жоўты*. Гэты колер у замоўных тэкстах звязваецца з пяском, але ў адных выпадках жоўты пясок выступае нейтральна ў адносінах да суб'екта замоў, а ў іншых – суб'ект ссылае на “жоўтыя пяскі” ўсё благое і “чужое” для сябе. Параўн.: ...Скула-скуляніца... ідзі на зялёны дубравы, на жоўтыя краскі... (Зм., 699), ...Обмывают эти реки... круты берега, и желты пески... (РЗ, 17), ...быть тебе... за желтыми песками... (РЗ, 16).

Жоўты колер можа быць звязаны і з апісаннем хваробы, зрэшты як і большасць другіх колераабазначэнняў: ...поможи мне, Господи, ...золотуху выговорить, пересудную... желтую-желтавицу, синюю-синявицу... (РЗ, 15), ...кінь жоўтую квятку, гэта ёсць жоўтая рожа... (Зм., 727).

Такім чынам, жоўты колер можа быць у замовах нейтральным у адносінах да суб'екта (чалавека) ці звязвацца з другімі членамі супрацьпастаўленняў: *свой–чужы, унутраны–вонкавы, добры–благі, хата(двор)–лес(поле, мора і г.д.)*.

6. Група азначэнняў зялёнага колеру, якая таксама складаецца з аднаго малаўжывальнага ў замоўных тэкстах колераабазначэння – *зялёны*. Зялёны колер (аналагічна жоўтаму) можа адносіцца да расліннасці, а таксама выкарыстоўвацца для абазначэння хвароб і месца адсылкі. Параўн., напрыклад: *Ішоў Гасподзь Ісус Хрыстос у зялёныя лугі гуляць, усякіх разных траў, цвятоў сарываць...* (Зм., 380), ...прымі рожу зялёную... (Зм., 717), ...подите вы, черви, на запад солнца, на зеленую дуброву... (РЗ, 263).

Зялёны колер часта звязваецца з дрэвам, размешчаным на моры, якое ўваходзіць у рад наступных шкодных для суб'екта прадметаў: месяц, камень на моры, рак, воўк, мядзведзь, нячыстыя звышнатуральныя істоты і г.д. Параўн.: ...было на свеці тры царыкі: первы царык – зялёны дуб у полі, другі царык – белы камень на моры, трэці царык – шырокі месяц на небе... (Зм., 597), *На сінім моры стаіць дуб зялёны, на тым дубі... трыдзевяць гадзюк...* (Зм., 378). З зялёным дубам у замовах кантактуюць змеі, гадзюкі, чорны крумкач і г.д.: *На сінім моры, на зялёным стаіць дуб... сядзіць чоран воран без касцей...* (Зм., 231), *На моры... стаіць іва зеленая (варыянт: явар)... там живець змяя Шкурапая-Праскавея...* (Зм., 325).

З прыведзеных прыкладаў відаць, што зялёны колер у замоўных тэкстах звязваецца, як правіла, з другімі членамі супрацьпастаўленняў *свой–чужы, добры–благі, хрысціянін–нехрысць, суша–мора, унутраны–вонкавы, хата(двор)–лес(поле, мора і г.д.)* ці выступае як нейтральны.

Такім чынам, даследаваныя намі тэксты беларускіх і рускіх замоў у аспекце колераабазначэнняў дазваляюць зрабіць выснову, што колер меў важную ролю ў міфалагічных уяўленнях людзей аб навакольным асяроддзі, што вельмі акту-

альна пры рэканструкцыі і аналізе старажытнай мадэлі свету ўсходнеславянскага народу.

¹ Гл.: Жылінская І. А. Прастора і час у беларускіх замовах // Весн. Беларус. ун-та. Сер.4. 1995. №3, С.9.

² Замовы. Мн., 1992; Русские заговоры. М., 1993.

А.М.РУДЭНКА

ШЛЯХІ ФАРМІРАВАННЯ КАГНІТЫўНАЙ ЛЕКСІКІ ў БЕЛАРУСКАЙ І АНГЛІЙСКАЙ МОВАХ

Параўнальнае вывучэнне беларускай і англійскай кагнітыўнай лексікі паказвае значную іншамоўную прысутнасць у названай семантычнай сферы. Для беларускай мовы гэта рускі і польскі ўплыў, а для англійскай – французскі і лацінскі. Няма неабходнасці паўтараць, якімі фактарамі гістарычнага развіцця абумоўлены такія ўплыў, цікава толькі тое, што карціна пранікнення іншамоўнай лексікі ў абедзвюх мовах падобная. У дадзеным артыкуле гэты тэзіс даказваецца на матэрыяле дзеясловаў. І ў беларускай, і ў англійскай мовах ментальныя абазначэнні фарміраваліся наступным чынам: 1) незапазычаныя першапачатковыя абазначэнні кагнітыўных працэсаў і станаў; 2) незапазычаныя пераносныя абазначэнні; 3) абазначэнні, запазычаныя з пераноснай інтэлектуальнай семантыкай; 4) абазначэнні, запазычаныя з семантыкай канкрэтнага фізічнага дзеяння ці стану, якія развілі пераносныя значэнні ў прымаючай мове; 5) абазначэнні, запазычаныя з абодвума значэннямі: прамым і пераносным.

Любая ЛСГ кагнітыўнай сферы ў беларускай ці англійскай мовах дае магчымасць назіраць усе названыя спосабы фарміравання гэтай сферы ў колькасных суадносінах, блізкіх да суадносін у лексіконе ўвогуле. Мы паказваем на дзеясловах са значэннем 'рабіць заключэнне' і 'сумнявацца'. Спосаб прыходу слова ў групу, у адпаведнасці з прыведзенай класіфікацыяй, адзначаецца ў квадратных дужках.

У беларускай мове семантэма 'заклучаць' абазначаецца лексемамі *выводзіць* [2], *дэдуцыраваць* [3], *заклучаць* [3], *рашаць* [2], *судзіць* [2]. Бел. *судзіць*, якое ўваходзіць у дадзены сінанімічны рад, можа ўжывацца як з ускосным аб'ектам (*судзіць аб кім-, чым-небудзь, пра каго-, што-небудзь*), так і без дапаўнення: *Я хацеў бы, каб ты зусім бесстаронна судзіла пра мае ўчынкi* (Зарэцкі). Гэты дзеяслоў абазначае таксама 'разглядаць што-н. у судовым парадку' і ў гэтым значэнні можа мець пры сабе прамы аб'ект (часцей *судзіць каго-н.*): *Праз некалькі дзён Ляксея судзілі* (Ермаловіч). З прыведзенага спісу дзеясловаў ён мае найбольш старажытнае паходжанне: праслав. **sęditi* 'сумесна абдумаць' < і.е. **som-* (прэфікс са значэннем сумеснасці) + **dhē-* 'рабіць', 'дзець'.

Бел. *рашаць* – агульнаўсходнеславянскае слова, яго семантычнае развіццё змянялася ў некалькі этапаў: 'рашыць' ← 'дазволіць, адпусціць' ← 'развязаць' (менавіта ў такім значэнні дзеяслоў ужываўся ў старабеларускай мове).

Дзеяслоў *выводзіць* ужываецца ў беларускай мове больш рэдка, чым *рашаць*, што звязана з актыўным ужываннем яго ў прамым значэнні. У значэнні 'рабіць вывад, заключэнне' ён можа мець пры сабе прамы аб'ект: *выводзіць формулу*. А ў старабеларускай мове дадзенае слова ўжывалася з семантыкай 'даказаць, выявіць' (*правду правдою вывеіти* – Апакр.166). Гэта значэнне, у сваю чаргу, развілося як пераноснае на базе прамога 'вывесці адкуль-н.'

Два з беларускіх слоў дадзенага раздзела паводле паходжання з'яўляюцца запазычаннямі ХХ ст. з рускай мовы: *заклучаць* і *дэдуцыраваць*. Бел. *заклучаць* азначае 'прыходзіць да заключэння (вываду)', 'рабіць заключэнне (вывад)' толькі з даданым дапаўняльным: *Доктар заклучыў, што ў Андрэя стэнакардыя, і адрозна накіраваў у палату* (Кандрусевіч). Па свайму значэнню *заклучаць* больш вузкае, чым *рашаць*, яно абазначае толькі апошні этап у паслядоўнасці прыняцця рашэння: 'вызначаць' → 'рашаць' → 'рабіць вывад, заключаць'. Рус. *заклучать* з'явілася як словаўтваральная калька адпаведнага германскага (ням. *schliessen*) ці раманскага (лац. *concludere*) слова. Дзеяслоў *дэдуцыраваць* у беларускай мове ўжываецца выключна ў кніжным стылі, пераважна ў тэкстах па логіцы, філасофіі і пад. Менавіта ягоным спецыфічным ужываннем абумоўлена тое, што ён, як правіла, не мае пры сабе аб'екта. Рус. *дедуцировать*

было запазычана праз раманскія мовы з лац. *dēdūcere* і мае паходжанне, аналагічнае паходжанню англ. *deduce*.

У англійскай мове тое ж значэнне 'рабіць заключэнне, вывад' перадаецца дзеясловамі *conclude* [3], *deduce* [5], *gather* [2], *infer* [3], *judge* [3]. *Gather* – уласна германскае слова, яго прамое значэнне – 'збіраць', на базе якога развілося метафарычнае, што тут разглядаецца. У пераносным значэнні слова падразумявае больш рэфлексію, уласна працэс выпрацоўкі вываду, чым яго канчатковае сцвярджэнне (*thereby he may gather the ground of your ill will* – Shak.).

Большая частка англійскіх лексем дадзенага раздзела лацінскага паходжаня. Слова *conclude* у логіцы абазначае 'рабіць вывад, які з'яўляецца неабходным вынікам папярэдніх пасылак, калі гэтыя пасылкі ёсць члены сілагізму ці серыі зробленых раней вывадаў, фарміруючых непарыўную прычынна-выніковую паслядоўнасць'. У штодзённым ужыванні *conclude* рэдка захоўвае значэнне лагічнай неабходнасці вываду (*do not conclude that all state activities will be state monopolies* – Shaw). Англ. *conclude* 'заканчваць' ← 'закрываць, рабіць вывад' запазычана з лац. *conclūdere*, дзеепрыметніка ад *conclūsus* 'закрываць', 'заканчваць'. Лац. *conclūsus* < *con-(cum-)* 'разам' + *claudere* 'закрываць, захлопнуць' роднаснае англ. *clause*. Нарошчванне пераносна-абстрактнай семантыкі мела месца яшчэ ў лацінскай мове: 'закрываць' → 'заканчваць' → 'заканчваць якое-н. інтэлектуальнае дзеянне, рабіць заключэнне', аб гэтым сведчыць наяўнасць нямецкай калькі *schliessen*. Аднак у гісторыі англійскай мовы *conclude* часцей за ўсё сустракаецца менавіта ў значэнні 'заканчваць': *And shortly to concluden al his wo* (Chaucer). Дзеяслоў *deduce* узыходзіць да лацінскага *dēdūcere* 'выводзіць' < *de-* 'уніз' + *dūcere* 'весці', роднаснага англ. *duke*. Ён быў запазычаны і ў прамым, і ў пераносным значэнні (*I will deduce the business from the beginning* – Howell; *ye deduce your conclusion very surelye* – T. More). У логіцы слова мае значэнне 'рабіць вывад на падставе агульнага прынцыпу', г. зн. праводзіць дэдукцыю, у супрацьлегласць індукцыі. *Deduction* – *induction* – гэта супрацьпастаўленне, істотнае для логікі, практычна страчана ў штодзённым ужыванні, таму *deduce* у нелагічных кантэкстах можа абазначаць як вывад, дасягнуты шляхам розумазаклучэння ад агульнага да прыватнага, так і наадварот: *the last entry was in pencil, three weeks previous as to date, and had been written by someone with a very unsteady hand. I deduced from this that the management was not over particular* (Chandler).

Яшчэ дзве лексемы – *infer* і *judge* – запазычаны з лацінскай мовы пры пасрэдніцтве французскай. Англ. *infer* у агульнаўжывальным лексіконе часта перадае семантыку недакладнасці доказаў і набліжаецца да *surmise* 'меркаваць, выказваць здагадкі'. У логіцы, аднак, *infer* не мае адцення слабасці ці сілы вываду: *The reasoning is... stronger than some more modern inferences of science* (Henry Adams). Лексема *infer* узыходзіць да ср.-франц. *inferer* 'рабіць заключэнне, падразумяваць' і сустракаецца ў працах Т. Мора. Французскі дзеяслоў запазычаны з лац. *inferre* 'прынасіць', 'рабіць заключэнне'. Лац. *inferre* < *in + ferre* 'прынасіць' роднаснае англ. *bear* 'насіць'. Дзеяслоў *judge* – блізка эквівалент *conclude*, аднак ён нясе дадатковае значэнне шчыльнай праверкі доказаў, вывадаў, іх крытычнае тэсціраванне (*an economist should form an independent judgment* – Russell). Слова *judge* як назоўнік 'суддзя' ужывалася ў сярэднеанглійскай мове (*iuge*), дзе было запазычана з французскага *juge* 'судзь'. Франц. *juge* < лац. *iūdicem*, аказатыву ад *iūdex* 'суддзя'. Складаная аснова *iū-dic-* 'той, хто ведае закон' < *iū-s-* 'закон' і *dic-āre* 'выяўляць, рабіць вядомым'. Лац. *dic-āre* 'адзначаць' мае той жа карань, што і *indicāre* (пар. англ. *indicate*) – *dic-*, які з'яўляецца слабай формай *deik-* – караня з абагульняючым значэннем 'паказваць'.

Антанімамі да разгледжаных беларускіх дзеясловаў з'яўляюцца словы *вагацца* [4], *муляцца* [2], *мяцца* [2], *сумнявацца* [1], *хістацца* [2] 'быць у нерашучасці, у няўпэненасці, раздумваць'. Дзеяслоў *сумнявацца* – адзіны, які ўзыходзіць да індаеўрапейскага караня з першапачатковым інтэлектуальным значэннем **men-*.

Словы *мяцца* і *муляцца* ўжываюцца пераважна ў размоўнай сферы: *Стасю не дужа хочацца карабкацца па крутых схілах. Ён муляецца, аднекаваецца, але ўсё не ідзе* (Асіпенка); *Хлопец топчацца і мнэцца, а нарзіце прызнаецца* (Колас). Яны з'яўляюцца пераноснымі абазначэннямі; іх значэнне ўзыходзіць да

семантыкі эмацыянальнага дыскамфорту і, далей, да фізічнага (мяцца) і фізіялагічнага (муляцца) стану.

Дзеясловы *хістацца* і *вагацца* з'яўляюцца стылістычна нейтральнымі сінонімамі *сумнявацца* і ўзаемазамяняюцца практычна ва ўсіх кантэкстах: *Так, пакуль прыедзе бацька, усё будзе ўжо зроблена, і яму не будзе магчымасці ні думаць, ні сумнявацца, ні хістацца* (Краўчанка). [Георгій], *відаць, вагаўся – хацелася ўбачыць бацьку, асабліва цяпер, калі ён стаяў побач, за дзвярыма, калі быў чуваць яго голас* (Мележ). Блізкасць іх семантыкі абумоўлена, відаць, падабенствам паходжання: абодва дзеясловы ўтвораны семантычным пераносам ад абазначэння хістання, вагання, *вагацца* – крыху раней, яшчэ ў старабеларускай мове, на базе запазычання з польскай мовы, а *хістацца* – у навейшы перыяд развіцця мовы.

Англійскія адпаведнікі разгледжаных дзеясловаў сумнення – гэта *doubt* [3], *falter* [2], *hesitate* [3], *vacillate* [4], *waver* [2]. Усе англійскія абазначэнні семантыкі 'вагацца' утвораны тым жа спосабам семантычнай дэрывацыі: 'быць абмежаваным у руху', 'вагацца, хістацца (паміж двума пунктамі)'. Дзеяслоў *falter* падразумявае ваганні пры выбары мэты ці дзеяння, прычым гэтыя ваганні праяўляюцца ў трымценні голасу (*with voice that did not falter though the heart was towed* – Wordsworth), і ў гэтым значэнні сустракаецца яшчэ ў сярэднеанглійскай мове – *falteren, faltren* (*They limes faltren ay* – Chaucer). Больш ранняе значэнне слова – 'спатыкацца, рухацца няўпэўненай хадой' (*His leggs hath faltred* – Eliot). Слова ўтворана ад асновы *falt-* пры дапамозе частотнага суфікса *-er*, і яго далейшым этымалагія няясная. Магчыма, яно звязана з ісландскім зваротным дзеясловам *faltra-sk* 'быць звязаным, скаваным у руху'. *Waver* (ср.-англ. *waueren* (= *waveren*), дэрыват са значэннем мнагакратнасці ад *wave*, і зараз захоўвае прамое значэнне 'вагацца, рухацца хвалепадобна'. Слова мае скандынаўскае паходжанне, роднасна нарв. *vavra* 'узмахваць крыламі, трапятаць', ісл. *vafra* 'рухацца хвалепадобна'.

Англ. *vacillation* (*No remainders of doubt, no vacillation* – Hall) запазычана з французскай мовы ў прамым значэнні 'ваганне, хістанне, узмахванне'. Французскае слова ўзыходзіць да лац. *uacillātionem*, акузатыву ад *uacillātio* 'ваганне, хістанне' < *uacillātus*, дзеепрыметніку ад *uacillāre* 'вагацца, хістацца' < прыметн. *uacillus* < *uac-* < *waq-* 'схіляцца, вагацца'. Сам жа дзеяслоў *vacillate* – больш позняе ўтварэнне з уласна англійскім пераносным значэннем – падразумявае доўгія ваганні як вынік чыёй-н. няздольнасці дасягнуць канчатковага рашэння, доўгае ўнутранае ўзважанне за і супраць, а таксама змены ў тым, што датычыць поглядаў, схільнасцей і пад.: *I have vacillated when I should have insisted; temporized when I should have taken definite action* (Marsh).

У групе ёсць два запазычаныя з пераносным значэннем. Англ. *hesitate*, найбольш агульнае абазначэнне нерашучасці, звычайна падразумявае нейкае знешняе праяўленне няўпэўненасці (паўзу і г.д.) перад выбарам (*I have for many months hesitated about the property of allowing... any part of my narrative to come before the public eye* – De Quincey) і ўзыходзіць да франц. *hesiter* 'сумнявацца'. Яно зафіксавана ў пісьмовых помніках яшчэ ў 1627 г. (*hoesitāte*). Франц. *hesiter* < лац. *hoesitātus*, дзеепрыметніку ад *hoesitāre* 'трывала замацоўваць' < *hoesum* – супіну ад 'замацоўваць, затрымліваць'. Лексема *doubt* крыху адрозніваецца паводле свайго паходжання ад папярэдніх, аднак сутнасць матывацыі тая ж – ваганне паміж двума пунктамі. *Doubt* < ср.-англ. *duten, douter* < ст.-франц. *duter, douter* (> франц. *douter*) < лац. *dubitāre* 'быць няўпэўненым у сваім пункце гледжання, сумнявацца' ← 'выбіраць з двух рэчаў' < *duo* 'два'. *b* у англ. *doubt* з'явілася пазней дзякуючы этымалагічнаму прынцыпу арфаграфіі ў адпаведнасці з лац. *dubitāre*. Аналагічнае семантычнае развіццё мае, напрыклад, ням. *Zweifel* 'сумненне' < *zwei* 'два'. Лексема можа ўжывацца як з прамым аб'ектам, так і з ускосным (*My lord, you have never yer doubted my word* – Mrs. Radcliffe; *Who never doubted of the final triumph of freedom and the law* – Green), ці без аб'екта (*Hee that never doubted, scarce ever well-believed* – Beattie, 1768). Дзеяслоў можа далучаць даданы дапаўняльны сказ са злучнікамі *whether, if, that*, часта с *but, but that*, прычым галоўная частка часта перадае адмаўленне ці пытанне: *Schiller doubted that a poetic measure could be formed capable of Goethe's plan* (Taylor). Як устарэлыя трактуюцца слоўнікамі кантэксты, у якіх *doubt* далучае інфінітыў: *Mr. Locke had no doubted to assert, that you may see a spirit in open*

daylight (Fielding). Часам разглядаемае слова мае дадатковую сему 'падазраваць': *I doubt, that Thackeray did not write the Latin epitaph* (Trollope).

Разгледжаныя вышэй англійскія і беларускія абазначэнні семантыкі 'вагацца, сумнявацца' паказваюць, што семантычны перанос 'вагацца' → 'сумнявацца' з'яўляецца вельмі прадуктыўным (пар. рус. *колебаться*). Увогуле праведзенае супастаўленне гаворыць пра тое, што абазначэнні ментальных працэсаў і станаў часцей за ўсё ўтвораны шляхам метафарычных пераносаў на базе слоў роднай мовы. Такія абазначэнні ў беларускай і англійскай мовах актыўна папаўняюцца за кошт запазычанняў, прычым лексема, як правіла, ці запазычваецца з інфармацыйнай семантыкай, ці развівае яе ўжо ў прымаючай мове. Другое адбываецца больш рэдка, калі пачынаюць дзейнічаць агульныя законы развіцця семантыкі мовы як вынік агульных заканамернасцей мыслення. У адпаведнасці з законамі развіцця мыслення рэдкімі з'яўляюцца першапачатковыя абазначэнні ментальных працэсаў і станаў. Рэдкія таксама і словы, запазычаныя і ў прамым, і ў пераносным значэнні; паводле агульнага закону, лексема запазычваецца з больш вузкім значэннем, чым у мове-крыніцы.

В.Л.ЛЕАНОВІЧ

БІКАМПАЕНЕНТНЫЯ АДСУБСТАНТЫЎНЫЯ СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫЯ ГНЁЗДЫ Ў СУЧАСНАЙ РУСКАЙ МОВЕ

Словаўтваральнае гняздо (СГ) як сукупнасць аднакарэнных слоў, упарадкаваных адносінамі матываванасці, даволі актыўна вывучаецца ў сучаснай дэрываталогіі. У даследаваннях А.М.Ціханова, З.М.Валоцкай, Л.П.Клабуковай, Т.С.Ярулінай, Г.А.Бачкаровай, А.Г.Лыкавай вызначаецца месца СГ у сістэме словаўтварэння, яго структурна-семантычныя асаблівасці, апісваюцца канкрэтныя СГ альбо гнёзды некаторых лексіка-семантычных груп, даследуюцца словаўтваральныя ланцужкі і парадыгмы, выяўляецца роля СГ у сістэмнай арганізацыі лексікі, праводзіцца аналіз заканамернасцей яго развіцця.

У нашым артыкуле разглядаюцца бікампанентныя адсубстантыўныя СГ¹, якія выклікаюць цікавасць з боку вызначэння іх месца ў сістэме СГ, фактараў, што ўплываюць на дэрывацыйныя магчымасці базавых слоў, і ў плане пабудовы іх тыпалогіі.

Зачынаюцца СГ як мінімальныя структуры, якія зводзяцца да словаўтваральнай пары, адносяцца да гнёзд малой глыбіні, аб'ёму і складанасці і маюць нізкі словаўтваральны патэнцыял (СП).

У дэрываталогіі пад СП разумеюць адзінку вымярэння словаўтваральных магчымасцей слова, якія на ўзроўні СГ вызначаюць па агульнай колькасці лексем у гняздзе (яго аб'ём), максімальнай колькасці ступеней дэрывацыі (яго глыбіня) і колькасці кадэрыватаў першай ступені (яго шырыня). Высокі альбо нізкі СП залежыць ад комплексу экстра- і інтралінгвістычных фактараў. Апошнія носяць сістэмны характар і абумоўліваюцца рознымі ўласцівасцямі матывавальнага слова: семіялагічнымі, граматычнымі, сінтаксічнымі, структурнымі, этымалагічнымі, стылістычнымі, якія забяспечваюць своеасаблівасць яго словаўтваральных сувязей². Прааналізуем некаторыя ўласцівасці матывавальных назоўнікаў, уключаных у склад бікампанентных СГ³.

Па структуры ўсе нематываваныя субстантывы члянiмiя (бiлiнгвiзм, бубен/ец, по/слов/ица) альбо нечлянiмiя (аргус, скулс, сюита і iнш.). Па семантыцы яны падраздзяляюцца на дзве групы: асабовыя і неасабовыя. Тэматычная класiфiкацыя матывавальных слоў набывае такi выгляд⁴: назвы асобы (ороч, парс), станаў, працэсаў, iх вынiкаў і аб'ектаў (ностальгiя, сплiн), раслiн і iх згуртаванняў (пион, вика), рэчываў, матэрыялаў, мiнералаў, металаў (пропан, гагат), жывёл і iх згуртаванняў (жираф, пинчер), механiзмаў, устرويстваў і iх дэталей (радар, реостат), устаноў, памяшканняў, збудаванняў (рига, раус), прадметаў хатняга ўжитку (швабра, обруч), тканiн, футраў (плис, тик), плыняў, кiрункаў, навуковых метадаў, паняццяў (этиология, диатермия), сродкаў перамяшчэння (Форд, дроги), прадуктаў харчавання, страў, напiткаў (плов, сое), геаграфiчнага ландшафту (дюны, трог), месца (сквер, ринг), адзення, прадметаў туалету (френч, свитер), уласцiвасцей, адносiн (моветон, эвфуизм), вiдаў спорту, спортiнвентару (ферзь, самбо), посуду, пасудзiн (колба, жбан), часавых адрэзкаў (триместр, ноябрь), мiфiчных iстот (сильф, див), музычных iнструментаў (кимвал, бубен), галаўных убораў (пилотка,

циліндр), зброі (кортик, маузер), свят, звычайяў (байрам, карнавал), танцаў (гопак, танго), грашовых адзінак (франк, доллар), мэблі (кушетка, этажерка), абутку (кеды, пінеткі), вятроў (фен, буран), моў (банту, хінді). Матывавальныя словы з'яўляюцца адна- і мнагазначнымі. Апошнія (іх у спісе 410) сумяшчаюць розныя значэнні: расліны і мінералу (гיאцынт), асобы і расліны (сморчок), жывёлы і асобы (каланча), прасторы і часу (промежуток) і г.д.

Зазначаныя назоўнікі маюць пэўныя стылістычныя характарыстыкі. Яны адносяцца да актыўнай альбо пасіўнай лексікі, не маюць пэўных абмежаванняў ва ўжыванні (пенал, сквер, мята) альбо выкарыстоўваюцца абмежавана (дыялектызмы, прафесіяналізмы і тэрміны: юха, позем; шліх, амвон, крица), належаць да лексікі міжстылявой (роща, рынок), кніжнай (фолио, кадастр), размоўнай (тапка, шавка), прастамоўнай (сортир, краля).

У этымалагічным аспекце большасць дадзеных назоўнікаў адносіцца да запазычанай лексікі. Уласна рускія ўтварэнні нешматлікія (струг, яга, влах і некаторыя іншыя).

Дадзеная значная інфармацыя дазваляе параўнаць фармальную і семантычную прыроду матывавальных слоў і ўбачыць пэўныя адрозненні паміж імі; канстатаваць падобнасць словаўтваральных магчымасцей базавых слоў і растлумачыць іх нізкі СГ, паназіраўшы над заканамернымі сувязямі паміж словапараджаючай актыўнасцю назоўніка і яго ўласцівасцямі (у нашым выпадку нізкая словаўтваральная актыўнасць матыватары абумоўлена іх монасемічнасцю, тэрміналагічнасцю, стылістычнай маркіраванасцю, запазычанасцю), прадбачыць характар дэрывацыйных адносін паміж членамі СГ.

Матываванае і матывавальнае словы ў СГ карэліруюць пэўным чынам. У дадзеных бікампанентных гнёздах усе матываваныя і матывавальныя словы магчыма падраздзяліць на чатыры тыпы словаўтваральных структур, альбо часцінамоўных мадэлей аднавалентна гемагеннага ці гетэрагеннага характару: назоўнік – прыметнік, назоўнік – назоўнік, назоўнік – дзеяслоў, назоўнік – прыслоўе. У квантытатывных адносінах гэтыя групы размяркоўваюцца наступным чынам: 1635 – 683 – 31 – 10. Разгледзім кожную з іх.

У субстантыўна-атрыбутывным тыпе назоўнік выступае ў якасці базы для ўтварэння адносных прыметнікаў. Яны маюць шырокае недыферэнцыраванае значэнне атрыбутывных адносін да прадмета. Гэта значэнне з'яўляецца інварыянтным і выступае ў выглядзе іх агульнага словаўтваральнага значэння (СЗ), якое можа быць рэалізавана ў складзе канкрэтнага словазлучэння праз асобныя СЗ прыметніка. Пры гэтым семантыка матываванага слова апіраецца на семантыку матывавальнага слова і можа быць прадказана на яе аснове. Пры ўтварэнні ад'ектываў у якасці матыватары выкарыстоўваюцца назоўнікі з канкрэтнымі рэчывымі ці абстрактнымі значэннямі (назвы асоб, жывёл, раслін, рэчываў, прадметаў, з'яў, працэсаў і ўласцівасцей). Вось тыповыя рэалізацыі агульнага СЗ: "прызначаны для таго, што называе матыватар" (тент – тентовый навес), "зроблены з таго..." (эвклаз – эвклавое кольцо), "ажыццёўлены пры дапамозе таго..." (чекмарь – чекмарный кирпич), "вызваны тым..." (корь – коревая сыпь), "які вызывае тое..." (эритема – эритемное действие), "які змяшчае тое..." (нитрат – нитратная соль), "уласцівы таму..." (obelisk –obeliskовая стройность), "падобны таму..." (эллинг – эллинговая крыша), "які здабываецца з таго..." (резеда – резедовое масло), "які складаецца з таго..." (оолит – оолитовая руда), "які з'яўляецца тым..." (смерч – смерчевой столб), "звязаны з тым..." (шельф – шельфовый лед).

Пад уплывам кантэксту некаторыя з такіх ад'ектываў здольны набываць якасна-характарыстычнае значэнне, напрыклад: **архаічэскі** – "старажытны", **растэпны** – "няўмелы", **замухрышты** – "нязграбны" і г.д.

Акрамя прамых і пераносных значэнняў, адсубстантыўныя прыметнікі могуць мець таксама тэрміналагічныя значэнні ў састаўных найменнях (падевый мед /пчал./, палеоценовый отдел /геал./, топовый огонь /марск./ і г.д.). Многія з такіх прыметнікаў уваходзяць у СГ тэрміналагічнай сістэмы мовы. Яны ўтвараюцца рознымі спосабамі, у тым ліку суфіксальным (куний, рапной, юнацкий), прэфіксальна-суфіксальным (беспризнаковый, подзастрешный, подщиколотный), а таксама спосабам складання і складання з суфіксацыяй (хинди-русский, трехнефный, дланевидный), і актыўна функцыяніруюць у тэрміналогіі і публіцыстыцы, прафесійнай, размоўнай і паэтычнай мовах.

Субстантыўна-субстантыўны тып ўяўляе асаблівую цікавасць у плане семантыкі і структуры, таму што назоўнік у ім выступае і як крыніца, і як вынік словаўтваральных працэсаў. У гэтым блоку ў якасці матывавальных слоў выступаюць субстантывы наступных семантычных груп: адушаўлёныя са значэннем асобы і не асобы (**шкет, соратник, цапля, ярка**) і неадушаўлёныя са значэннем рэчыва, актыўна і неактыўна дзеючага прадмета (**буза, серпий, фанза, завируха**). Гэтыя семантычныя групыкі матывавальных слоў пэўным чынам карэліруюць з семантычнай класіфікацыяй матываваных назоўнікаў, якія аб'ядноўваюцца ў наступныя класы: назвы асобы (**эссеист, маркиза**), жывёл (**туникаты, козявочка**), раслін (**серпуха, кон'югаты**), рэчываў і матэрыялаў, мінералаў (**азурит, жад**), прыбораў, прылад (**ареометр, сулейка**), кірункаў, сістэм, дысцыплін, сфер, нахілаў, дзеянняў, заняткаў (**дэндизм, серваж, штан, бурсит**).

Паміж матываванымі і матывавальнымі назоўнікамі ўстанаўліваюцца пэўныя віды семантычных сувязей: а) лексічнае значэнне матывавальнага слова вызначае змест матываванага слова (**аудиометрия** "вымярэнне вастрыні слыху" – **аудиометр** "прыбор для аўдыяметрыі"); б) лексічнае значэнне матывавальнага слова абумоўлівае значэнні матываванага слова (**штан** "іспанскі цыган" – **штанка** "1) іспанская цыганка, 2) нацыянальны танец іспанскіх цыган"); в) адно з лексічных значэнняў матывавальнага слова матывіруе значэнне матываванага слова (**кальсоны** "1) ніжнія мужчынскія штаны, 2) жаночыя панталоны" – **кальсончики** "памяншальна-ласкальнае да кальсоны 2"); г) лексічныя значэнні матывавальнага слова матывіруюць значэнне матываванага слова (**неофит** "1) нованакіраваны ў якую-небудзь рэлігію, 2) новы прыхільнік якога-небудзь вучэння" – **неофитка** "жаночае да неафіт"); д) лексічныя значэнні матывавальнага слова матывіруюць значэнні матываванага слова (**рубрика** "1) заглавак раздзела твора, артыкула, часопіса, 2) раздзел у друкаваным творы" – **рубрикация** "1) размеркаванне па рубрыках, 2) сістэма загалюкаў кнігі"). Аналіз тыпаў судаднесенасці паміж матываваным і матывавальнымі словамі паказвае, што лексічныя значэнні матываванага слова абумоўліваюцца лексічнымі значэннямі матывавальнага слова поўнасцю альбо часткова.

У матываваных назоўніках прадстаўлены тры тыпы С3: прадметна-характарыстычнае, мадыфікацыйнае і злучальнае. Прадметна-характарыстычнае значэнне – гэта агульнае значэнне "носьбіта прадметнай прыметы", якое рэалізуецца па-рознаму ў розных словаўтваральных тыпах, канкрэтызуецца ў пэўных межах як вынік прыналежнасці матываваных слоў да адпаведнага прадметна-тэматычнага класа (значэнне асобы, жывёлы, расліны і г.д.). Назоўнікі з такім значэннем аб'ядноўваюцца ў дэрывацыйныя тыпы, утвораныя спосабамі: суфіксальным (**буздн, цирюльник**), прэфіксальным (**неудовольствие, закомара**), прэфіксальна-суфіксальным (**накопильник, инцистирование**), складанасуфіксальным (**хоругвеносец, рудомет**). Дэрываты з мадыфікацыйным С3 – гэта назоўнікі, якія ўтварыліся прэфіксальным альбо суфіксальным спосабамі і маюць значэнне жаночасці (**маркиза, окулистка**), нясталасці (**филиненок, гнученок**), падабенства (**эпициклоида, ариллоиды**), падпарадкаванасці (**поднаречие**), адсутнасці альбо процілегласці (**деэскалация, анти-апекс**), паўторнасці (**ревалоризация**), а таксама зборнае і суб'ектыўна-ацэнная (**дерезняк; скверик, локончик, клячонка, сонмище**) значэнні. У нашым матэрыяле злучальнае С3 прадстаўлена ў складаных словах (**сернобык, венепункция, велорикша, телерадиола**) і абрэвіятурах (**чепе, плавсредства**).

Неабходна адзначыць, што многія ўтварэнні зазначаных груп належаць да непрадуктыўных словаўтваральных тыпаў, функцыяніраванне якіх абмяжоўваецца спецыяльнай тэрміналогіяй, мовай прафесійнай альбо размоўнай.

Кампаненты субстантыўна-дзеяслоўнага тыпу ўтвараюць пэўную сістэму, у якой прадстаўлены назоўнікі і дэрываты-дзеясловы, матываваныя канкрэтнымі імёнамі (**рефери, чекуша, тулумбас**) і абстрактнымі (**туше, пари, шах**). Дзеясловы маюць агульнае значэнне дзеяння, накіраванага на прадмет, з'яву (**толмачить** "быць тлумачом", **шаховать** "аб'яўляць шах", **тропотать** "бегчы тропатам") і перадаюць яго пры дапамозе наступных спосабаў словаўтварэння: суфіксальнага (**трелить, лясничать, чекушить**), прэфіксальна-постфіксальнага (**томошиться**), прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальнага (**скапутиться**).

Структурна-семантычныя адносіны кампанентаў субстантыўна-прыслоўнага (назоўнікаў і прыслоўяў) блока характарызуюцца аднатыпнасцю. Утвораныя імі

СГ уладаюць аднолькавым наборам дэрыватаў, С3 і сродкаў іх перадачы. Прыслоўі абазначаюць прымету па яе адносінах да прадмета, з'явы, названых матыватарам (**копром** "кучай" – **копр** "вялікая куча", **фуксом** "нечакана" – **фукс** "нечаканая ўдача"), і ўтвараюцца суфіксальнымі спосабам (акрамя **вдрезбзги**), пры дапамозе афікса **-ом** (акрамя **фигушки**).

Падвядзем некаторыя вынікі. СГ паказваюць сістэмнае ўпарадкаванне словаўтварэння. Бікампанентныя гнёзды займаюць у гэтай сістэме асаблівае месца, таму што з'яўляюцца вынікамі словаўтваральных працэсаў, закончаных на ўтварэнні словаўтваральнай пары, але пад уплывам экстра- альбо інтралінгвістычных фактараў могуць у далейшым развівацца і змяняць сваю фармальна-семантычную структуру.

Сістэмаўтваральных асаблівасці СГ праяўляюцца ва ўзнаўленні і паўтаральнасці дэрывацыйных адносін паміж яго членамі, у агульнасці іх структурных і семантычных сувязей. У дадзеных бікампанентных СГ падобнасць у структуры вызначаецца аднесенасцю зыходных слоў да адной часціны мовы, іх аднолькавай фармальнай складанасцю і праяўляецца ў роўнай колькасці кампанентаў гнязда, адной і той жа іх паслядоўнасці, у наяўнасці агульных словаўтваральных тыпаў, спосабаў утварэння (вядучая роля належыць суфіксацыі), фармантаў, матывавальных баз. Семантычная агульнасць з'яўляецца вынікам уздзеяння на словаўтварэнне лексікі і вызначаецца семантыкай матывавальнага слова, якая забяспечвае існаванне СГ і актуалізуецца ў матываваным слове поўнасцю або часткова. Яна праяўляецца ў наяўнасці ідэнтычных семантычных пазіцый (у залежнасці ад складу семантычных кампанентаў базавага слова), у рэалізацыі тоесных С3 (у словах, якія належаць да адной лексіка-семантычнай групы), у падобнасці значэнняў матываваных слоў (абумоўленай падобнасцю значэнняў матывавальных слоў), у існаванні агульных дэрывацыйна-семантычных блокаў матываваных слоў (дэрыватаў са значэннямі працэсуальным, прадметным і прыметы) з адпаведных сфер ужывання.

Фармальна-семантычная агульнасць сведчыць аб наяўнасці адпаведных заканамернасцей утварэння, аб'яднання і арганізацыі слоў у СГ, якія выяўляюць, з аднаго боку, аднатыпнасць, паралелізм, а з другога, – разнастайнасць, індывідуальнасць іх унутры- і міжгнёздавых сувязей.

¹ СГ выбраны са "Словообразовательного словаря русского языка" А.Н.Тихонова (М., 1990). Састаў гнёзд вывераны і аткарэктываны ў адпаведнасці з данымі "Сводного словаря современной русской лексики" (М., 1991) і сучасных тлумачальных слоўнікаў; прааналізавана 2359 гнёзд.

² Гл.: Тихонов А. Н. // Вопросы русского и общего языкознания: Сб. науч. тр. Ташкент, 1978; Альтман И. В. // Проблемы структурной лингвистики 1979. М., 1981; Земская Е. А. // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. науч. ст. Ташкент, 1982; Зуева М. Ю. // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: Тез. докл. респ. конф., 26–28 мая 1982 г. Гродно, 1982. Ч. 1; Иванова И. С. // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. М., 1987; Боброва Г. А. // Деривация и номинация в русском языке: Межуровневое и внутриуровневое взаимодействие. Омск, 1990; Калиущенко В. Д. Типология отыменных глаголов. Донецк, 1994.

³ Усе характарыстыкі слоў даюцца па існуючых слоўніках рускай мовы.

⁴ Лексіка-семантычныя групы нематываваных назоўнікаў пералічваюцца ў парадку іх убывання.

Т.І.СКИВЕЧ

ДА ГІСТОРЫІ ФАРМІРАВАННЯ РУСКАЙ ЗААЛАГІЧНАЙ НАМЕНКЛАТУРЫ

Успрыманне людзьмі свету жывой прыроды адлюстравалася ў развіцці і змене тэрміналагічных сістэм, якія ствараліся на працягу многіх стагоддзяў.

Даследчыкамі даказана, што ў любой мове існуюць стрыжнявыя лексічныя групы, якія на працягу стагоддзяў захоўваюць свой склад і змяняюцца вельмі нязначна. Вытокі паходжання такіх лексем трэба шукаць у прамове. Лексічная група найменшаў дзікіх жывёл адносіцца да адной з такіх груп. Значная частка заалагічных тэрмінаў узыходзіць да праславянскай эпохі фарміравання мовы.

Але паколькі лексіка непасрэдна адлюстроўвае ўсе працэсы сацыяльнай намінацыі і цесна звязана з грамадскімі падзеямі, якія абумоўлены моўнымі кантактамі і культурнымі ўзаемадзеяннямі розных моўных супольнасцей, то яна заўсёды падвяргаецца змяненням. Пагэтаму ў працэсе фарміравання заалагічнай наменклатуры пашыралася, па-першае, за кошт утварэння новых слоў на падставе тых словаўтваральных фармантаў, якія ўжо існавалі ў мове, і, па-другое, за кошт запазычанняў з іншых моў.

Працэс фарміравання лексіка-семантычнай групы заалагічных тэрмінаў адбываўся на працягу тысячагоддзяў, пачынаючы ад праславянскага перыяду да сучаснага стану дадзенай тэматычнай групы. Значная частка заалагічнай на-

менклатуры ўзыходзіць да праславянскай эпохі фарміравання мовы (22,5% агульнай колькасці аналізуемых лексем). Прычым большасць з іх – словы славянскага паходжання, якія сведчаць аб тым, што старажытныя славяне праяўлялі вялікую цікавасць да навакольнага асяроддзя. Цікавасць гэтая была выклікана некалькімі прычынамі, звязанымі з сацыяльнымі працэсамі, якія адбываліся ў грамадстве. Па-першае, значэнне жывёл у гаспадарчай дзейнасці чалавека было вельмі вялікім, паколькі яны з'яўляліся аб'ектам палявання, а з развіццём жывёлаводства і аб'ектам развядзення. Па-другое, вялікую ролю адыгрывалі рэлігійныя культы звяроў, якія паходзілі з індаеўрапейскай моўнай супольнасці. Жывёлы ўключаліся ў розныя культывыя і рытуальныя дзеянні, бо лічыліся прыналежнасцю багоў. Так, воўк сімвалізаваў адзінства і усёведанне. Калі чалавек апранаў воўчыю шкуру, гэта азначала, што ён набываў магічную сілу і надзяляўся дарам усёведання. Мядзведзь быў сімвалам урадлівасці і мужыцнскага пачатку, а леопард, як і леў, з'яўляўся сімвалам жаночага пачатку.

Нельга не адзначыць і прысутнасць эстэтычных патрэб старажытных славян, а таксама праяўленне ўласцівай усім людзям натуральнай цікаўнасці пры назіранні за жывёльным светам.

Найменні, якія ўзыходзяць да праславянскага лексічнага фонду, не аднолькавыя па свайму паходжанню: найбольш старажытныя – найменні індаеўрапейскія, далей – балтаславянскія, пазней з'явіліся назвы ўласна праславянскага паходжання. Акрамя гэтага, у мове таксама з'явілася і невялікая колькасць найменняў, запазычаных з іншых моў.

Аналіз найменняў дзікіх жывёл, узыходзячых да праславянскага лексічнага фонду, у рускай мове дазваляе вызначыць, што старажытным славянам былі вядомы амаль усе жывёлы на тэрыторыі іх рассялення. Гэта такія рускія найменні, як *бобр, вепрь, волк, выдра, ёж, лиса, лань, олень, лось, мышь, тур, веверица, заяц, крот, куна, полчок, серна, зубр, ласка, медведь, рысь, слон, суслик, соболь, хомяк, хорь* і іншыя. Усяго 41 найменне. Гэты факт дае падставу для сцвярджэння, што лексічная група заалагічных тэрмінаў у асноўным складалася ў эпоху існавання праславянскай моўнай супольнасці. У далейшым гэтыя найменні паслужылі базай для фарміравання і станаўлення заалагічнай наменклатуры не толькі рускай, але і іншых славянскіх моў.

У асобных найменнях адбылося звужэнне значэння ў сучаснай рускай мове: састарэлыя назвы або зусім выйшлі з ужывання, або захаваліся ў асобных дыялектах і сталі абазначаць толькі пэўны від жывёл: *веверица, кашута, язвец, лежага, трепясток, опица (опыня)*.

Большасць найменняў, узыходзячых да праславянскага лексічнага фонду, у працэсе развіцця дадзенай тэматычнай групы і відавочна адрознення жывёл сталі абазначаць сямействы і роды ў класіфікацыі жывёльнага свету (14 сямействаў, 11 родаў).

Старажытнаруская мова фарміравалася на базе ўнаследавамай ад праславянскай эпохі лексічнай сістэмы з дадаткам старажытнарускіх новаўтварэнняў, адначасова папаўнялася яна і за кошт запазычанняў. Найменні, узыходзячыя да старажытнарускай мовы, пераважна з'яўляюцца прыналежнасцю слоўнікавага фонду рускіх, беларусаў і ўкраінцаў.

Старажытнарускі перыяд у фарміраванні заалагічнай тэрміналогіі не выдзяляецца такой колькасцю лексем, як праславянскі (8% агульнай колькасці аналізуемых лексем); гэта сведчыць аб тым, што жывёлы, распаўсюджаныя на тэрыторыі рассялення славян, ужо атрымалі сваю намінацыю, а экзатычныя не сталі дастаткова вядомымі. Аднак у гэты перыяд павялічваецца ўдзельная вага запазычанняў, што гаворыць, па-першае, аб пашырэнні кантактаў з іншымі народамі і, па-другое, аб развіцці пісьменства.

Акрамя таго, усходнеславянскія найменні жывёл – гэта ў большасці назвы відаў, што сведчыць аб пачатку працэсу відавочна адрознення жывёл у межах аднаго сямейства або рода.

Гэтыя працэсы асабліва бурна сталі праходзіць у перыяд, калі ішло канчатковае фарміраванне рускай нацыі і адбываліся буйныя змяненні ў развіцці рускай культуры. У гэты час мова перажывала глыбокія і важныя працэсы семантычнага паглыблення, у выніку чаго стваралася шмат новых рускіх слоў, сярод якіх значнае месца займалі арыгінальныя пераклады замежных слоў пры дапамозе рускіх словаўтваральных элементаў. Руская мова гэтага часу ўключыла ў сваю лексічную сістэму і шмат іншамоўных запазычанняў, часта семантычна іх відазмяняючы.

Уласна рускія найменні з'яўляюцца найбольш значнай часткаю апісваемай лексічнай групы – 69,5% ад усёй колькасці разглядваемых лексем. Гэта найменні спрадвечна рускага паходжання і найменні, запазычаныя з іншых моў. Спрадвечна руская заалагічная тэрміналогія фарміравалася ўжо на аснове законаў рускай мовы і ўяўляе сабой розныя словаўтваральныя спосабы: суфіксальны, складанасуфіксальны, інтэрфіксальны і іншыя. Усе яны з'яўляюцца дэрыўатамі ад спрадвечна рускай лексікі. У гэты перыяд значна павялічваецца колькасць запазычаных лексем, пераважная большасць якіх прыйшла ў рускую мову кніжным шляхам, у сувязі з фарміраваннем рускай заалагічнай тэрміналогіі. Як правіла, запазычваліся найменні жывёл, невядомых рускай заафаўне (*лума, орангутанг, талпір, скунс* і інш.), або рэдкія (*енот, ілька, кашалот* і інш.).

Асноўную масу складаюць запазычаныя з цюркскіх, французскай, англійскай і нямецкай моў, што гаворыць аб пашырэнні міжнародных сувязей Расіі як на Запад, так і на Усход. Прычым заходнееўрапейскія мовы ў большасці выпадкаў не з'яўляюцца першакрыніцамі дадзеных слоў, а толькі праваднікамі наймення з мовы-крыніцы ў рускую мову.

Такім чынам, прасачыўшы працэс фарміравання лексічнай групы заалагічных тэрмінаў у рускай мове ад праславянскага перыяду да сучаснага стану дадзенай тэматычнай групы, можна зрабіць наступныя вывады.

1. Руская заалагічная наменклатура ўяўляе сабой тэматычную групу, якая склалася гістарычна і ўключае ў сябе розныя па паходжанню найменні: узыходзячыя да праславянскага лексічнага фонду, да лексікі старажытнарускай мовы, уласна рускія найменні, якія ўтрымліваюць назвы жывёл, утвораныя са спрадвечна рускай лексікі і запазычаныя.

2. У рускіх найменнях жывёл ад праславянскай эпохі да ўласна рускага перыяду прасочваецца тэндэнцыя ў наступным абазначэнні: сямейства – род – від.

Назвы, якія ўзыходзяць да лексікі праславянскай мовы, паслужылі базай для фарміравання лексіка-семантычнай групы найменняў дзікіх жывёл і сталі ўжывацца для абазначэння сямействаў і родаў. У старажытнарускай перыяд фарміравання дадзенай тэматычнай групы пачаўся працэс відавога адрознення жывёл, пагэтану ў складзе лексікі гэтага перыяду знайшлі адлюстраванне як найменні для абазначэння сямействаў і родаў, так і найменні, якія абазначаюць віды.

Ва ўласна рускі перыяд працэс відавога адрознення адбываўся асабліва актыўна. Таму лексіка дадзенага перыяду ў асноўным выкарыстоўваецца для абазначэння відаў жывёл у межах аднаго сямейства або рода.

3. Найменні, узыходзячыя да праславянскага лексічнага фонду, паслужылі базай для фарміравання рускай заалагічнай наменклатуры і ў сучаснай заалогіі ў асноўным з'яўляюцца назвамі сямействаў і родаў.

4. У даследуемай лексічнай групе найменняў дзікіх жывёл значнае месца займаюць запазычаныя, найбольшая колькасць якіх з'явілася ў мове ва ўласна рускі перыяд, што сведчыць аб пашырэнні міжнародных сувязей і ўстанавленні асабістых і афіцыйных кантактаў. Значная частка запазычаных прыйшла ў рускую мову кніжным шляхам з замежнай навуковай літаратуры пры фарміраванні рускай тэрміналагічнай наменклатуры.

Такім чынам, лексіка-семантычная група найменняў дзікіх жывёл, якая намі разглядаецца, утрымлівае розныя па свайму паходжанню і выкарыстанню кампаненты: найменні, атрыманыя ў спадчыну з праславянскай і старажытнарускай моў; устарэлыя найменні, якія выйшлі з ужывання; назвы літаратурныя, агульнаўжывальныя і дыялектныя (невялікая частка); найменні тэрміналагічныя, якія ўжываюцца толькі ў спецыяльнай заалагічнай літаратуры.

¹ Гл.: Гамкрелідзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Тбилиси, 1984. Т.2.

² Гл.: Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. М.; Л., 1962. С.278.

³ Гл.: Сорокин Ю. С. // Материалы исследования по лексике русского языка XVIII в. М., Л., 1965. С.7.

А.А.АКУЛЕНКА

ПРАЯЎЛЕННЕ РУСКА-БЕЛАРУСКАЙ МОЎНАЙ АГУЛЬНАСЦІ У НАЙМЕННЯХ ГАЛАЎНЫХ УБОРАЎ

(на матэрыяле астраўных рускіх гаворак
Жлобінскага раёна Гомельскай вобласці)

Найбольш вялікую групу сярод найменняў галаўных убораў, зафіксаваных у жлобінскіх астраўных рускіх гаворках, прадстаўляе лексіка, агульная для рускай

і беларускай моў. Прычым пераважную большасць слоў гэтай групы складаюць запазычанні з заходнееўрапейскіх і цюркскіх моў.

Агульнай для рускай і беларускай моў з'яўляецца назва галаўнога ўбора, пераважна цёплага, мяккага (ССРЛЯ, ТСБМ), – *шапка*. Калі ў наш час у гарадах гэтым прадметам адзення карыстаюцца ў роўнай меры і мужчыны, і жанчыны, то для жыхароў даследуемых вёсак *шапка* – пераважна прадмет мужчынскага ўбрання: Тойць, што на гольву нядяваі, мы абычнь завём так мушкью шапку. Вунь нъ гвазде шапкъ дедьвъ висит (Б.)¹.

Даныя Этымалагічнага слоўніка рускай мовы М.Фасмера сведчаць аб запазычанні лексемы *шапка* праз верхненямецкае *scharpel* са старафранцузскага *chapel*, *chape* з лацінскага *sarra*.

У жлобінскіх рускіх гаворках адзначана відавая назва шапкі – *кубанка*: Батькъ ус'о кубанку нядяваў (Зар.). Па ўсёй верагоднасці, значэнне наймення *кубанка* ў даследуемых гаворках супадае са значэннем дадзенага назоўніка ў рускай і беларускай літаратурных мовах: 'шапка з футравым аकोлышам і плоскім верхам (ад назвы р.Кубань на Паўночным Каўказе' (ССРЛЯ, ТСБМ).

Прыналежнасцю дыялектнай лексікі з'яўляецца слова *валёнка*, якое абазначае ў жлобінскіх рускіх гаворках мужскую шарсцяную шапку, у перасяленчых гаворках Веткі – валяную шапку (Ветка), а ў арлоўскіх, калужскіх і смаленскіх гаворках – валяную, лямцавую, суконную шапку, капялюш (СРНГ). Дадзеная лексема мае больш шырокае распаўсюджанне на беларускай тэрыторыі: з семантыкай 'валяная шапка' і 'цёплая хустка' яна вядома мінска-маладзечанскім (Жыдовіч), магільёўскім (Магільёўшчына), паўночна-заходнім (Паўночны захад Беларусі), гродзенскім (Сцяшковіч) дыялектам.

Найменне *шаль*, якое ўжываецца ў рускай мове для назвы вялікай тканай ці вязанай хусткі (ССРЛЯ), у мове рускіх перасяленцаў выступае ў тым жа значэнні: Шаль – этъ гьлавноі убр. Насілі шали внакітку (А.). М.Фасмер указваў на запазычанне гэтага наймення з новаперсідскага *šāl* праз французскае *schâle*, нямецкае *Schal* ці англійскае *shawl*. Беларускае слова *шаль* адрозніваецца формай мужчынскага роду ў адзіночным ліку і больш вялікім семантычным аб'ёмам: акрамя ўказанага значэння (агульнага з рускай мовай), яно называе шалік: выраб з тканіны або шарсцяных нітак для захутвання шыі (БРС).

У даследуемых гаворках словы *башлык* і *капюшон* з'яўляюцца раўназначнымі: Башлык – нъ гьлаву адыецць, къпюшон, купляиць с курткьми (А.). Башлык – этъ как къпюшон. Надёл плащ з бьшлыкѡм (Ск.). Ф старьиъ врем'ъ бьшлыкѡф нѣ былъ, а тапѣрь шйѡт. Куртки шйѡт з бьшлыкѡм. Сыну купи́ли таку́ю куртку, так он башлык и ни насил (Сол.).

Паводле даных ССРЛЯ, башлыкѡм называецца род верхняга галаўнога ўбора у выглядзе суконнага востраканечнага калпака, які закрывае ўсю галаву да плеч. Складальнікі ТСБМ лічаць гэтую рэалію разнавіднасцю капюшона: "Башлык, а.м. Суконны востраканечны капюшон з доўгімі канцамі, які надзяваецца на шапку".

Найменні *башлык* і *капюшон* увайшлі ў склад рускай літаратурнай мовы ў розныя часы: першае запазычана з татарскай мовы не пазней XVI ст., другое – з французскай мовы ў XVIII ст. (ЭСРЯ).

Такім чынам, можна меркаваць, што ў сучасных жлобінскіх гаворках слова *башлык* страціла першапачатковае значэнне і набыло іншае: 'адкідны галаўны ўбор, прымацаваны ззаду да каўняра верхняй адзёжыны; капюшон'.

Для назвы галаўнога ўбора нявесты рускія перасяленцы ўжываюць два словы іншамоўнага паходжання: арабскае *фата* і французскае *вуаль* (Фасмер), а таксама варыянт апошняга – *валь*: Нявѣсту на свадьбу ряділи у самьиъ лучшьиъ. Яе абрижа́ли в бѣльиъ пла́т'т' с фато́й, а на но́ги самьиъ лучшьиъ туфилки́ или батиньчки (Б.). Вуаль – как замуш идѡт. Ёсць вуаль, фата (А.). Як паказвае ілюстрацыйны матэрыял, найменне *вуаль* у гаворках выступае эквівалентам слова *фата*.

Паяўленне ў гаворках назоўніка *валь* можна растлумачыць, відаць, тым, што рускай мове не ўласціва спалучэнне дзвюх галосных у межах марфемы: Нявѣстъ нъ гьлаву адыѡт цвятѣи і бѣлую валь (Ск.). Валь – этъ ль-старикѡфски валь. Ктѡ скажъ и фата́. Алиш большъ фсѣ валь. Тапѣрь жъ нядяваѡт карѡткую (валь), а раньшъ фсѣ длинную (Ск.). Лексема *валь* адзначана ў пскоўскіх (Пскоў) і мінскіх (Мяцельская) дыялектах.

Найменне *вязанка* (і яго варыянт *вязанка*, *вязѣнка*) у жлобінскіх рускіх гаворках мнагазначна. Яно служыць назвай розных вязаных з шэрсці вырабаў:

панчоx, рукавіц, кофт, хустак, карунак: Вя́зэньк, вязэньк – чулки вяжут, вяжут рукавіцы, кружэвь, пирца́тки с нитьк (Б.). Вяза́ньк – сьмадэльны́й ко́хтэ вя́зэньк (Зар.). Зимой я вя́зэньку нэ гьлаве нашэ (Зар.). Пскоўскі абласны слоўнік сведчыць аб наяўнасці ў гэтай лексэме значэньня 'вязаныя хатнія туфлі, тапачкі'. У ССРЛЯ слова *вязанка* з семантыкай 'вязаны шарсцяны прадмет' (жакет, світэр і да т.п.), 'вязаная рукавіца' – аднесена да прастамоўных. У ТСБМ гэта найменне прыводзіцца ў значэньні 'вязаная рэч (кофта, світэр і пад.) з паметай "разм.". Як абазначэньне хусткі лексема *вязанка* вядома на Пскоўшчыне (Пскоў), Лоеўшчыне (Янкова), Віцебшчыне (Каспяровіч).

Як вынік суседства дзвюх моў і цесных кантактаў рускіх і беларусаў у сумежных гаворках назіраецца пранікнэньне слоў рускай мовы ў беларускую і наадварот. Тыповым прыкладам такога ўзаемнага ўплыву з'яўляецца пара *платок–хустка*: Фсэ былі адэты красивь – бабы ф платка́х, а дэфки ф шалькьх (Б.). Мнэ дачка пьдариль цвятістую хустку, так я яё на празьніки ньдываю (Б.). Лексэмы *хуста*, *хустка* прадстаўлены ў слоўніку У.І.Даля са спасылкай на паўднёвыя і заходнія гаворкі; слова *платок* адзначана ў беларускіх гаворках Лоеўшчыны (Янкова), Магілёўшчыны (Бялькевіч), Віцебшчыны (Каспяровіч).

У астраўных гаворках рускіх перасягнэццаў зафіксавана бязафікснае *плат*, якое ССРЛЯ кваліфікуе як устарэлае і паэтычнае: Плат купіли новьий з блэсткьми, гаворим: блискучий плат. Как умрёт чилавёк, так плат чёрный адяю́т (Сол.). У.І.Даль прыводзіць *плат*, *платок*, не ўказваючы месца.

Манера нашэння хусткі, канцы якой завязваюцца на патыліцы, у маўленні жлобінскіх старавераў атрымала назву *бабочка*: Ба́бчкь – платок пад ба́бччку, кагда канцы назат завязаны. У нас мьладыи платок пад ба́бччку завязывьют (Б.). Ба́бчкь – ё́тэ ка́дэ плато́к зза́ди завязваи́цэ. Зьвиза́ль плато́к ба́бчкьй – стару́хи гьварят (Ск.). Такім жа чынам завязваюць хустку беларускія жанчыны ў вёсках Лоеўскага раёна (Янкова). Найменне *бабочка* існуе і ў рускіх гаворках Веткі, аднак тут яно абазначае іншую манеру нашэння хусткі: яе канцы завязваюцца бантам на макушцы (Ветка).

У халодную пару года жанчыны-стараверкі надзявалі пад хустку *чапэц* – лёгкі галаўны ўбор у выглядзе зробленай з матэрыі ці вязанай шапачкі: Чапэ́ц – ё́тэ то́жэ гьлавно́й убо́р. Яво́ адява́ли пат плат, ё́тэ для типла́ зимой (А.). Ба́бы ра́ньшэ на́сили пат плат чапэ́ц (А.). Чапэ́ц – ё́сьть така́й ша́пкэ прос́тэ кру́гльй, с мьтирья́лу или вяза́ньк. Чапэ́ц стару́хи на́сили ра́ньшэ, тьяпёр уже́ ни но́сят (Б.) Дёўки чапцы́ ни на́сили (Ск.). Па даным ССРЛЯ, *чапэц* – лёгкі жаночы галаўны ўбор, звычайна ў выглядзе капара, які насілі ў XVIII–XIX стст. (Параўн. раўназначнае беларускае *чапэц* – ТСБМ.)

Калі *хустка* была абавязковым галаўным уборам замужніх жанчын, то *касінкі* насілі пераважна дзяўчыны: Платкі дэвушк у нас нэзыва́ют касы́нкь (Б.). Рускае найменне *косы́нка* РБС перакладае радам слоў: *хусці́нка*, *хустка*, *касы́нка*.

Назва дэтэлі дзявочай прычоскі ў выглядзе стужкі, якая ўплецена ў касу, – *коснік* – ёсць у мове рускіх, украінцаў, беларусаў. Л.А.Маўчанавя гаворыць аб тым, што адрозненні ў прычосках і галаўных уборах дзяўчын і замужніх жанчын захоўваліся да пачатку XX ст. Дзяўчыны паўсюдна запляталі валасы ў косы. Беларускі запляталі валасы ў адну касу, як гэта было шырока вядома ў рускіх, ці ў дзве, як у украінак. Ва ўсіх усходніх славян косы плялі большай часткай у тры пасмы, уплятаючы ў канцы рознакаляровыя стужкі – *каснікі*, палоскі яркай тканіны ці шнур².

СРНГ указвае на мнагазначнасць слова *коснік* і яго распаўсюджанасць у паўночнарускіх, паўднёварускіх і сярэднярускіх гаворках. У ТСБМ лексема *каснік* прыводзіцца без памет. Рускае жлобінскае *коснік* мае значэньне, не ўказанае ў слоўніках: 'дзявочы галаўны ўбор у выглядзе стужкі, якая павязваецца на галаву': Дэвічыи павья́ски нэзыва́ют ко́сники (Б.).

Беларускімі адпаведнікамі рускіх літаратурных *шарф*, *шарфיק* з'яўляюцца *шаль*, *шалік* (РБС): Ша́лик – закру́чивьтэ вакру́к шэи, шарф (Ск.). В дярэвни ни пряду́т тияпёр, а в го́рды лю́ди пряду́т и дельту́ ша́пки, шарфи́ки (А.). Уключэньне пералічаных слоў у групу найменняў галаўных убораў, вядома ж, патрабуе пэўнай агаворкі. Па азначэньні, дадзенаму ў ССРЛЯ, *шарф* – зроблены з матэрыі або вязаны выраб у выглядзе доўгай паласы, які надзяваецца на шыю, на галаву ці на плечы; *шарфיק* – маленькі ці лёгкі шалік. У рускую мову назоўнік

шарф увайшоў з нямецкага Schärpe 'шалік', якое паходзіць ад французскага echarpe 'павязка на руцэ'. Мовай-пасрэдніцай паміж нямецкай і рускай выступіла польская мова (Фасмер).

Сярод назваў галаўных убораў выдзяляюцца словы, створаныя суфіксальным спосабам ад утваральных асноў, шырока вядомых рускай і беларускай мовам. Да іх адносіцца *атлэ́ска* і *картузо́к*.

Лексема *атлэ́ска*, вытворная ад *атлэ́с*, мае невялікі арэал распаўсюджвання. У значэнні 'хустка з атласу' яна прадстаўлена ў СРНГ са спасылкай на пензенскія гаворкі; гэтым жа словам у гаворцы Аляксандраўкі называюць і іншыя прадметы, шытыя з той жа тканіны: Мнэ мой сын з Мінску такую красавію атласку прывёс, как надэну нь г'лаву, так блицыт (А.). Атлэ́скъ – ко́фтьчкъ, два рукавы и п'гвыицы (А.). У рускіх гаворках Веткі найменне *атлэ́ска* абазначае шаўковую хустку (Ветка). М.Фасмер указвае на запазычанне слова *атлэ́с* з арабскай мовы (atlas 'гладкі').

Словам *картузо́к*, памяншальна-ласкальным ад *карту́з*, рускія перасяленцы называюць дзіцячую фуражку, а таксама казырок у мужчынскіх галаўных уборах: Ма́льчыки насили на г'лаву картузо́к (К.). Лётъм ша́пчкки насили с карту́скѡм, къзырёк нъзыва́ицъ (Ск.). У першым значэнні лексема *картузо́к* адзначана ў валагодскіх гаворках (СРНГ). Другое не прадстаўлена ў выкарыстаных слоўніках.

Па звестках Этымалагічнага слоўніка рускай мовы А.Р.Праабражэнскага, *картуз* уведзены ў рускіх сялян нямецкімі каланістамі Паволжа, а слова *карту́з* нідэрландскага паходжання (з галандскага *cardoes*). Беларускія лексікаграфічныя крыніцы не зафіксавалі суфіксальнае ўтварэнне *картузо́к*. Пры агульнасці для рускай і беларускай моў лексемы *карту́з* найменне *картузо́к* адносіцца толькі да рускай дыялектнай лексікі.

Назва шчытка ў галаўным уборы, які выступае над ілбом, – *казыро́к* (ТСБМ) – уваходзіць у склад як беларускай, так і рускай мовы (параўн. рус. *козырёк* – ССРЛЯ).

Жлобінскі назоўнік *козы́рь* 'казырок' адрозніваецца ад архангельскага, наўга-родскага, валагодскага *козы́рь* (СРНГ) толькі націскам: Зьламіл ша́пку – ёть ёсли яна́ бальша́йъ, дак казы́рь п'днима́ют и ша́пку нь адно́ ўхъ ста́вют (Сол.). У іншых лексікаграфічных крыніцах дадзеная назва не зафіксавана.

У нядаўнім мінулым жанчыны рускіх вёсак Жлобінскага раёна насілі *какошнікі*: Давнёй мы насили платки, какошники. Какошник сашіём с матирьялу, шнурѡчкъм затынім так, штѡбы валѡс ня бѡль виднѡ (Ск.).

У ССРЛЯ лексема *какошник* прадстаўлена ў значэнні 'старадаўні паўночна-рускі жаночы галаўны ўбор у выглядзе ўпрыгожанага і расшытага паўкруглага шчытка над ілбом'. Гэта слова ўвайшло ў ТСБМ, прычым складальнікі слоўніка ўказваюць на рускі характар дадзенай рэаліі і яе наймення. Этнографы, у прыватнасці Г.С.Маслава, адзначаюць у сваіх даследаваннях, што *какошник* насілі замужнія жанчыны, прычым багатыя, і надзявалі яго ў асабліва ўрачыстых выпадках – на вяселле ці ў свята³. М.Фасмер указвае, што слова *какошник* з'яўляецца вытворным ад *како́шь* ("курыца" і "певень") і названа так па падабенству з грэбнем на галаве птушкі.

Рускія астраўныя гаворкі, якія доўгі час знаходзіліся ў іншамойным асяроддзі, не маглі не адчуць уплыву беларускай мовы. Так, у маўленне рускіх перасяленцаў пранікаюць беларускія назвы галаўных убораў, але ў працэсе запазычання гэтыя лексемы часта змяняюць сваё значэнне: беларускія найменні пераносзяцца на іншыя прадметы адзення. Прыкладам можа служыць слова *шалі́к* 'выраб з тканіны або шарсцяных нітак для захутвання шыі' (ТСБМ). Разам з указаным значэннем у жлобінскіх рускіх гаворках яно набыло іншае: 'вялікая прыгожая хустка', якое не адзначана ў выкарыстаных слоўніках: Ётъ вот вы шарфѡ выжыти, ётъ у нас ша́лик нъзыва́ицъ (Б.). Ша́лик – жэнскѡй шаль с кра́сьчными узѡрьми. У цѡркву хадѡли, ша́лик адивѡли (Сол.).

Некаторыя словы, запазычаныя з беларускай мовы, атрымалі ў даследуемых гаворках новае значэнне ў выніку метанімічнага пераносу. Так, назву тканіны з набіўным узорам (ТСБМ) *набіва́нка* рускія перасяленцы перанеслі на назву мужчынскай шапкі: Нъбива́нки – ётъ ша́пки ра́ньшь дѡльши мушскѡйъ. Свѡрху из мѡтирьяль нѡтки то́лстѡйъ вытѡгъвали и укля́дывали (Сол.). У значэнні 'шапка з букліраванай тканіны' назоўнік *набіва́нка* зафіксаваны ў рускіх гаворках Веткі, дзе ён выступае і як абазначэнне штучнай футры і хусткі з намаляваным на адным баку тканіны ўзорам (Ветка).

У рускіх гаворках Жлобінскага раёна адзначаны таксама словы, пра запазычанасць якіх з беларускай мовы можна толькі меркаваць. Да гэтай групы адносяцца раўназначныя *гáрус* і *гáруска*, якія называюць жаночую хустку з шэрсці: *Гáрус* – платок шырстыны, жолты, цвiты пь краям. *Гáрус* рáнышь па прáзьнікьм насыли (Б.) А вот зимой гáруску нашú, да. Тяплó в ней óчинь (Сол.). Першая лексема прадстаўляе сабой вынік метанімічнага пераносу з назвы матэрыялу на прадмет, зроблены з яго. Слова *гáрус* было запазычана з польскага *haras* у XVI ст. (Фасмер). У кнізе “Даўнія запазычаныя беларускай мовы” А.М.Булыка гаворыць аб паходжанні гэтай лексемы з нямецкага *Haras*⁴. У сваёй манаграфіі, якая выйшла пазней, А.М.Булыка ўдакладняе этымалогію слова *гáрус*, узводзячы яго да французскага *Argas* (назва горада)⁵. Мовамі-пасрэднікамі названы (у першай рабоце) старапольская, чэшская, а ў больш позняй – старапольская, нямецкая мовы. А.М.Булыка адзначае, што такі шлях запазычання быў характэрны для вялікай групы старабеларускай бытавой лексікі, таму што асноўная частка тканін і ўбораў італьянскай, французскай, англійскай, галандскай, нямецкай вытворчасці імпартавалася ў Вялікае княства Літоўскае (у склад якога ўваходзіла Беларусь) праз Польшчу⁶.

Даныя слоўнікаў дазваляюць зрабіць вывад аб больш раннім бытаванні слова *гáрус* у беларускай мове і пазнейшым распаўсюджанні яго ў рускай. Слоўнік рускай мовы XI–XVII стст. сведчыць аб ужыванні гэтай лексемы ў помніках 1567 і 1674 г. Гістарычны слоўнік беларускай мовы называе датай першай фіксацыі назоўніка *гáрус* 1510 г. (у помніку “Книга судных дел”).

Суфіксальнае ўтварэнне *гáруска*, якое служыць для найменша хусткі з гаруса, адзначана ў гаворках Лоеўскага раёна Гомельскай вобласці (Янкова). У тым жа значэнні зафіксаваны лексемы *гáрусайка* і *гарысóўка* ў беларускіх гаворках Гродзеншчыны (Сцяшковіч), Гомельшчыны (Гомельшчына), Лоеўшчыны (Янкова). Назоўнікі *гáрус* і *гáруска* вядомы рускім гаворкам Веткі як абазначэнне хустак розных відаў (Ветка). У іншых рускіх лексікаграфічных матэрыялах слова *гáруска* не знойдзена, што дазваляе дапусціць запазычанне яго рускімі перасяленцамі ў беларусаў.

¹ Прыклады прадстаўлены ў форме, запісанай зборальнікамі. Скарачаныя назвы даследаваных вёсак: А. (Аляксандраўка), Б. (Баршмоўка), Зар. (Зарэчча), К. (Кругі), Ск. (Скарына), Сол. (Салочін).

² Гл.: Молчанова Л. А. Матэрыяльная культура беларусоў. Мн., 1968. С. 165.

³ Гл.: Маслова Г. С. // Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956. С. 551.

⁴ Булыка А. М. Даўнія запазычаныя беларускай мовы. Мн., 1972. С. 80.

⁵ Ён жа. Лексічныя запазычаныя ў беларускай мове XIV–XVIII стст. Мн., 1980. С. 73.

⁶ Там жа. С. 105.

Скарачэнні

БРС – Беларуская-рускі слоўнік: У 2 т. Мн., 1988–1989; **Бялькевіч** – Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. Мн., 1970; **Ветка** – Манаенкова А.Ф. Словарь русских говоров Белоруссии: Ветковские говоры. Мн., 1989; **Гомельшчына** – Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны // Беларуская мова. Мн., 1976–1982; **Жыдовіч** – Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак / Пад рэд. М.А.Жыдовіч. Мн., 1970–1977; **Каспяровіч** – Каспяровіч М.І. Віцебскі краёвы слоўнік. Віцебск, 1925; **Магілёўшчына** – Матэрыялы да абласнага слоўніка Магілёўшчыны. Мн., 1981; **Мяцельская** – Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі: У 2 т. / Пад рэд. Е.С.Мяцельскай. Мн., 1990. Т. 1; **Паўночны захад Беларусі** – Слоўнік беларускіх гаворак Паўночна-Заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5 т. Мн., 1979–1984; **Пскоў** – Псковский областной словарь с историческими данными. Л., 1967–1990; **РБС** – Русско-белорусский словарь: В 3 т. Мн., 1993; **СРНГ** – Словарь русских народных говоров. М., Л., 1965–1992; **ССРЛЯ** – Словарь современного русского литературного языка. М., Л., 1950–1965; **Сцяшковіч** – Сцяшковіч Т.Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці. Мн., 1983; **ТСБМ** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1977–1983; **Фасмер** – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1986–1987; **ЭСРЯ** – Этимологический словарь русского языка / Под ред. Н.М.Шанского. М., 1972; **Янкова** – Янкова Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны. Мн., 1982.

Т.В.ВЕРНІКОЎСКАЯ

ДА ПАНЯЦЦЯ АДРАСАТНАЙ СІТУАЦЫІ (на матэрыяле польскай і іншых славянскіх моў)

Адрасатная сітуацыя (АС) як адна з тыповых сітуацый мовы – семантыка-сіntaxічная з’ява, таму для паняцця АС важна вызначыць яе асноўныя семантычныя і syntaxічныя якасці. Абапіраючыся на прыметы катэгорыяльнай сітуацыі, якія апісаны А.У.Бандаркам¹, можна даць наступнае азначэнне АС. Адрасатная сітуацыя – гэта прадстаўленая ў выказванні тыповая сітуацыя, у якой апісваецца дзеянне, прызначанае для кагосьці (радзей для чагосьці). Дадзеная семантычная прымета найбольш поўна працягвае сябе ў сказах з інфарматыўным і данатыўным (ад лац. *donare* “дарыць”) дзеяннем, якое адлюстроўвае

асноўныя віды зносін чалавека з чалавекам; у аснове такіх сказаў знаходзяцца дзеясловы маўлення і "давання". АС як з'ява глыбіннага сінтаксісу адзіная для ўсіх славянскіх моў, хаця ў кожнай з іх яна мае свае асаблівасці рэалізацыі. Выкарыстоўванне АС у польскай мове можна праілюстраваць наступнымі прыкладамі: *Was wyprawiają stąd, aby wasze posiłek miejsce, aby wam serca króla odebrać!* (J.I.Kraszewski); *Wziąłem od niej książki i oddałem redakcyjnemu chłopcu* (B.Prus); *W pierwszych rozmowach Karol opowiadał mu jeszcze to i owo o Adeli* (Z.Nalkowska); *Kościuk odezwał się doń po imieniu, nie po nazwisku, jak to był o zwyciężem kolegów* (J.Parandowski).

Для агульнага значэння АС – адрасатнасці (накіраванасці дзеяння, прызначанасці яго для кагосьці) – бліжэйшымі суседзямі ў семантыцы будуць значэнні лакатыўнасці і прыналежнасці, якія не толькі маюць у чымсьці агульную з адрасатнасцю перыферыю, але і аказваюць значны ўплыў на само ядро адрасатнага значэння. Так, напрыклад, сема накіраванасці дзеяння з'яўляецца часткай і адрасатнага, і лакатыўнага значэння, а сярод семантычных прымет такіх удзельнікаў сітуацыі, як адрасат і лакатыў, ёсць агульная сема канчатковага пункту. Блізкасць адрасатнага і лакатыўнага значэнняў асабліва актуальная для польскай мовы, якая ў XVII–XVIII стст. паступова губляе асноўны для славянскіх моў сродак выражэння адрасата – беспрыназоўнікавы давальны склон. Пры дзеясловах маўлення датыў вельмі часта замяняецца канструкцыяй *do* + род. склон². Інакш кажучы, спачатку лакатыўны прыназоўнік *do* набывае пасля граматыкалізаванае (другаснае) значэнне і выкарыстоўваецца для абазначэння адрасата дзеяння, г.зн. па-польску разам з *wyjechać do*, *Warszawy*, *podejść do stołu* можна сказаць і *pisac do znajomego*, *zwrócić się do nauczyciela*. Такая замена стала магчымай дзякуючы таму, што ў адрасатным значэнні прысутнічае таксама і сема лакатыўнасці – накіраванасць дзеяння.

Яшчэ больш цесная сувязь назіраецца паміж значэннямі адрасатнасці і прыналежнасці: у АС адлюстроўваецца, як правіла, працэсуальнае дзеянне, у выніку якога могуць перамяняцца першапачатковыя адносіны паміж суб'ектам і адрасатам адносна валодання прадметам або інфармацыяй, г.зн. дынамічнае адрасатнае дзеянне можа перайсці ў канстатаванне самога факта валодання. Аб правамернасці такой замены сведчаць двухмоўныя прыклады тыпу польск.: *rotnik Kopernika* (родны прыналежнасці) і бел.: *помнік Каперніку* (давальны склон), а таксама хістанні ў рускай гутарковай мове: *памятник Пушкину / памятник Пушкина*. Такія адпаведнасці сустракаюцца і ў іншых славянскіх мовах. Параўнайце, напрыклад, адносіны паміж некаторымі канструкцыямі ў балгарскай мове, высокая ступень аналітызму якой дазваляе найбольш наглядна прадэманстраваць агульнасць семантыкі розных граматычных з'яў. Так, прыназоўнік *на* ў балгарскай мове мае значэнне і прыналежнасці, і адрасатнасці (параўн.: *книга на детето, чета книгата на детето*), такая ж мнагазначнасць уласціва і кароткім займеннікам у давальным склоне (параўн.: *Давам неговата тетрадка = Давам тетрадката му* або нават *Давам му тетрадката*, апошні сказ можа быць перакладзены на беларускую мову па-рознаму: "Я даю яму шытак" і "Я даю яго шытак"). Падобныя прыклады гаворача аб тым, што для значэння АС характэрна таксама і семантычная прымета прыналежнасці.

Асаблівасці семантыкі АС адлюстроўваюцца ў сінтаксісе дадзенай сітуацыі. У прыватнасці, яны аказваюць адпаведны ўплыў на адносіны паміж адрасатам і прэдыкатам. Адрасат – актант-арыенцір у сказе, таму ён не зменьваецца, а толькі "закранаецца" (па словах Ч.Філмара³) дзеяннем. Але адрасат, як і любы актант, мае сваю функцыю ў сітуацыі, а іменная – успрыманне дзеяння, г.зн. можна казаць аб наяўнасці ў АС уласна адрасатнага дзеяння. У дадзенай сітуацыі (нават у рамках простага сказа) можа ісці гаворка аб двух розных працэсах: 1) накіраваным ад суб'екта да адрасата (асноўнае суб'ектнае дзеянне, якое апісваецца прэдыкатам) і 2) накіраваным ад адрасата да суб'екта (уласна адрасатнае дзеянне, якое, як правіла, не апісваецца прэдыкатам). Такім чынам, для АС характэрна спалучэнне экспліцытнага і імпліцытнага выражэння. Уласна адрасатнае дзеянне ў АС часцей за ўсё толькі падразумяваецца, гарантый жа яго ажыццяўлення з'яўляецца прысутнасць у сітуацыі адрасата. Таксама правільна і адваротнае: калі не мяркуецца ўспрыманне адрасатам апісанага дзеяння, г.зн. калі гэта няважна ў дадзены момант для гаворача, тады няма ў складзе сітуацыі і самога адрасата, іншымі словамі, выказванне ў такім выпадку не будзе з'яўляцца АС. Дадзенае адрозненне заснавана на існаванні ў мове блізкіх па сэнсе, але розных па ўмовах выкарыстання ў сказе дзеясловаў тыпу

Jan pisze і *Jan pisze do rodziców*. Семантика-синтаксичныя асаблівасці гэтых дзеясловаў звязаны з розным поглядам гаворачага на сітуацыю: у першым выпадку важна толькі суб'ектнае дзеянне – сам працэс напісання пісьма, у другім – размова ідзе аб суб'ектна-адрасатнай сітуацыі. Як правіла, у “звычайнай” АС суб'ектнае дзеянне накіравана на адрасата і ўспрымаецца ім, таму, калі няма спецыяльных агаворак, лагічным вывадам са сказа (1) *Napisaleś mi list* будзе (2) *Dostałem list od ciebie (twój list)*. Адрасат першай канструкцыі суадносіцца з суб'ектам успрымання другой. Многія мовознаўцы адзначаюць нізкую ступень актыўнасці дадзенага суб'екта ў параўнанні з іншымі відамі гэтага актанта⁴, г.зн. тут правамерна гаварыць аб нейтралізацыі суб'екта, семантика-синтаксичным збліжэнні яго з адрасатам. Перад намі якраз той выпадак, калі ўтвараецца гіперфункцыя, якая рэгулярна сумяшчае ў сабе дзве ці больш семантычныя функцыі⁵. Суадноснымі ў дадзеных сказах аказваюцца не толькі асобныя актанта, але і самі канструкцыі. Такім чынам, сказы (1) і (2) перадаюць раўназначную інфармацыю і з'яўляюцца синтаксичнымі сінонімамі: для гэтай трансфармацыі выкарыстоўваюцца дзеясловы-канверсівы і тоесная лексіка (умовы синтаксичнай сінаніміі падрабязна апісаны ў работах Ю.Д.Апрэсяна і А.В.Падучавай⁶). Адрозніваюцца гэтыя сказы а) накіраванасцю дзеяння: у (1) цэнтрабежнае, у (2) цэнтраіклівае; б) часовай суаднесенасцю: сказ (2) абавязкова ідзе пасля (1), выключаючы іншую паслядоўнасць і адначасовасць дзеянняў. Такія строгія адносіны паміж (1) і (2) сказамі ствараюць умовы для замены ў тэксце адной канструкцыі другой.

Апісаныя семантычныя і синтаксичныя ўласцівасці АС дазваляюць зрабіць вывад аб больш-менш рэгулярнай з'яве ў разгледжанай сітуацыі – аб адрасатнай трансфармацыі, якая можа быць ацэнена як асноўны фармальны крытэрыі вылучэння АС у мове. Пад адрасатнай трансфармацыяй у дадзеным выпадку разумеецца такое пераўтварэнне АС, у выніку якога зменьваецца напрамак прадстаўленага ў сітуацыі дзеяння і на ўзроўні паверхневага синтаксису атрымлівае выражэнне ўласна адрасатнае дзеянне. Для польскай мовы дадзёную з'яву можна праілюстраваць наступнымі прыкладамі: *Jan dał Stasiowi książkę – Staś dostał (wziął) od Jana książkę; Powiedziałem Marysie o tym zdarzeniu – Marysia dowiedziała się ode mnie o tym zdarzeniu; Ojciec dyktował córce list do pana Wiśniewskiego – Córka pisała list do pana Wiśniewskiego pod dyktando ojca*. Трэба адзначыць, што адрасатная трансфармацыя, якая з'яўляецца працягам асноўнай сітуацыі пры процілеглай растаноўцы ўдзельнікаў, значна адрозніваецца ад трансфармацыі пасівізацыі, якая актуалізуе адваротнае дзеянне. У пасіўных канструкцыях апісваецца адно і тое ж дзеянне, у іх аснове ляжаць розныя формы (актыўнага і пасіўнага стану) аднаго і таго ж дзеяслова; у адрасатных канструкцыях прадстаўлены два розныя дзеянні, якія выражаюцца ў сказе пры дапамозе розных дзеясловаў, як правіла, дзеясловаў-канверсіваў: *mówić – usłyszeć, dać – wziąć* (або *dać – dostać / otrzymać*), а таксама семантычна больш складаных дзеясловаў тыпу *powtarzać, odpowiedzieć, zabrać, podarować* і г.д. Такая арганізацыя адрасатных канструкцый абумоўлена іх сінтагматычнымі сувязямі (у адрозненне ад парадыгматычных сувязей сказаў, якія ўдзельнічаюць у трансфармацыі пасівізацыі), што дае магчымасць АС выконваць таксама і тэкстаарганізуючую функцыю. Такім чынам, пры адрасатнай трансфармацыі выяўляюцца найбольш важныя прыметы АС – як семантычная (сема накіраванасці і прыналежнасці ў складзе адрасатнага значэння), так і синтаксичная (складаная структура), таму дадзёную трансфармацыю можна лічыць асноўным пераўтварэннем любой АС.

¹ Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. Л., 1983. С.193 і інш.

² Pisarkowa K. Historia składni języka polskiego. Wrocław, 1984. S.104–105. Аб адрозненні адрасатных канструкцый з прыназоўнікам *do* + род. склон і з беспрыназоўніковым давальным склонам у сучаснай польскай мове гл.: Wierzbicka A. Akty mowy // Semiotyka i struktura tekstu. Warszawa, 1973. S.203–205.

³ Филлмор Ч. Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1981. Вып.10. С.405.

⁴ Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich, 1984. S.177; Теория функциональной грамматики: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность/неопределенность. СПб., 1992. С.40.

⁵ Норман Б.Ю. Грамматика говорящего. СПб., 1994. С.160. Ён жа. Универсальное и специфическое в синтаксических моделях славянских языков. (Международный съезд славистов. Доклады). Мн., 1988. С.16.

⁶ Апресян Ю.Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. М., 1967. С.52–53; Подучева Е.В. О семантике синтаксиса. М., 1974. С.20 і інш.

ТЫПАЛОГІЯ ФАНЕТЫЧНАЙ ВАРЫЯТЫЎНАСЦІ ВА УМОЎНА-ПРАФЕСІЙНЫХ МОВАХ

Наўяўнасць вялікай колькасці варыянтаў – адна з адметных рыс кожнага сацыяльнага дыялекта, уключаючы і ўмоўна-прафесійныя мовы ўсходнеславянскіх вандроўных гандляроў і рамеснікаў. Варыятыўнасць не толькі ў значнай ступені ўскладняе апісанне ўмоўных моў, патрабуючы абавязковага рашэння рада праблем (напрыклад, выбар асноўнага варыянта як прадстаўніка лексем), – варыятыўнасць можа таксама стаць адным з найважнейшых параметраў з прычыны той ролі, якую яна адыгрывае ў сістэме сацыяльнага дыялекта.

У артыкуле разглядаецца адзін, найбольш значны, тып варыянтаў у беларускіх умоўных мовах XIX стагоддзя – фанетычныя варыянты. Пад імі разумеюцца групы слоў з аднолькавым ці, радзей, бліжкім значэннем, гукавая абалонка якіх мае пэўныя адрозненні ўласна фанетычнага характару. Менавіта з пункту погляду тыпалогіі гэтых адрозненняў выконваецца апісанне варыянтаў*.

Сярод фанетычных варыянтаў ва ўмоўных мовах (УМ) былі вылучаны наступныя тыпы: 1) варыянты з пратэзай (некаторыя члены групы варыянтаў маюць пратэтычны гук, які адсутнічае ў іншых словах); 2) варыянты з менай пачатковых гукаў (члены групы варыянтаў адрозніваюцца пачатковым гукам ці спалучэннем гукаў); 3) варыянты з метатэзай; 4) варыянты з менай галосных гукаў у корані; 5) варыянты з менай зычных гукаў у корані.

Вывяўлена 42 групы варыянтаў з пратэзай (наўяўнасцю/адсутнасцю пратэтычнага гука). Сярод іх з галоснымі пратэтычнымі гукамі:

[а] – 6 груп: *амелюс/мелюс* "мёд";

[о] – 4 групы: *обрудки/брудки* "дровы";

[у] – 3 групы: *юнцык/юнщик* "сын";

[і] – 1 група: *икоро/коро* "што".

3 пратэтычнымі зычнымі гукамі:

[в] – 10 груп: *воксим/оксим* "лес";

[с] – 10 груп: *керхеня/скерхеня* "парася";

[і] – 7 груп: *авлыда/явлыда* "карова";

[г] – 4 групы: *альмо/гальмо* "малако";

[л] – 4 групы: *ахмур/лахмур* "агурок";

[п] – 3 групы: *лххта/пльхта* "смех".

Такім чынам, у якасці пратэтычных у варыянтах выкарыстоўваюцца ў асноўным галосныя [а], [о], [у], радзей [і], зычныя [в], [с], [і], [г], [л], радзей - [п]. Гэтыя даныя ў цэлым суадносяцца з фактамі развіцця пратэтычных гукаў у гісторыі ўсходнеславянскіх моў (параўн. рускія *гусеница*, *ягненок*, беларускія *імгла*, *вочы*, *гуж* і інш.), хаця неабходна адзначыць, што пратэтычныя [о], [у], [с], [л] і [п] для літаратурнай беларускай мовы нехарактэрныя.

Варыянты з менай пачатковых гукаў (галосных, зычных) падраздзяляюцца перш за ўсё на пары з наступнымі адзнакамі:

1. гукі аднолькавага месца ўтварэння:

а) губныя: *в/м – вохмарень/мохмарень* "агурок"; *б/м – борзуля/морзуля* "цыбуля"; *б/в – барнак/варнак* "певень" (4 выпадкі); усяго 6 выпадкаў;

б) пярэдняязычныя шумныя зубныя (выбухныя): *д/т – драпёлая* "нявеста" // *т/р/п/ёлая* "дзяўчына"; усяго 5 выпадкаў;

в) свісцячыя: *з/с – зедка/сетка* "жыта"; *с/ц – сыза/цыза* "вош" (2), усяго 3 выпадкі;

г) шыпячыя: *ч/ш – чвахта/швахта* "барада" (5); *ш/шч – шуплей/шуплий* "авёс"; усяго 6 выпадкаў;

д) задняязычныя: *к/х – катраты/хатрать* "хаваць" (6); *г/к – гудлей/кудлей* "яўрэй" (3); усяго 9 выпадкаў;

2. гукі "блізкага" месца ўтварэння ці чаргаванні, падобныя на гістарычныя чаргаванні ва ўсходнеславянскіх мовах:

а) свісцячы/шыпячы: *с/ш – скірья/шкірья* "тры" (2); *з/ж – жбаха/збаха* "баба" (2); *с/ч – сваяша/чваяша* "каза" (3); *ц/ч – цесо/чесо* "проса", усяго 8 выпадкаў;

* Фактычны матэрыял узяты з кнігі: Романов Е. Р. Белорусский сборник: Опыт словаря условных языков Белоруссии. Вып. 9. Вильна, 1912 г.; словы даюцца ў напісанні Раманава.

б) пярэдняязычны выбухны//свісцячы: т//с – *сэсар//тэсарь* "чатыры"; т//ц – *тирья//церья* "зямля";

в) пярэдняязычны выбухны//шыпячы: т//ш – *тусто* "кірмаш"//*шусто* "месца";

г) заднеязычны//свісцячы: к//ц – *куба//цуба* "баба"; х//с – *кусерд-тый//кухердитый* "злы" (2);

д) заднеязычны//шыпячы: х//ш – *хайда//шайда* "vulva";

3. гукі "няблізкага" месца ўтварэння:

а) губны//шыпячы: б//ш – *бэльха//шэльха* "публічная жанчына";

б) губны//заднеязычны: б//к – *батуз//катуз* "салдат"; п//к – *кундый* "белы хлеб"//*пундый* "пірог"; м//к – *коноцуты* "каноплі"//*монацуты* "каноплі расліна"; мургом "бягом"//кургом "хутчэй";

в) губны//пярэдняязычны санорны: п//н – *неклевый* "нядобры"//*паклявый* "дрэнны"; м//л – *лоскатень//мозкатень* "зуб";

г) пярэдняязычны выбухны//заднеязычны: д//г – *гэрбутка//дэрбутка* "гусь";

д) заднеязычны//пярэдняязычны санорны: к//л – *кикша//лыкша* "каша";

4. адзін гук//спалучэнне гукаў: ск//скр – *сканде//скранде* "дзе"; з/зг – *згетить//зетить* "прасіць"; шкр//шм – *шкред//шмед* "дзед"; шк//ш – *шкуть//шуты* "бульба"; св/с – *свяно//сянно* "свята"; ч/шм – *чумаки//шмураки* "боршч з буракамі"; шв//ш – *швырка//ширка* "папера" і некаторыя іншыя, усяго 10 выпадкаў.

Нарэшце, маюцца і тройкі варыянтаў: в//с/лх – *кувердитый//кусердитый//кухердитый* "сярдзіты"; к//ск/скр – *никанде//нисканде//нискранде* "нідзе"; зв//з/л/ – *звикро//зекро//якро* "акно".

Варыятыўнасць у парах (групы 1, 2 і 3) адлюстравана ў табліцы:

	Губныя	Пярэдняязычныя шумныя	Свісцячыя	Шыпячыя	Заднеязычныя	Пярэдняязычныя санорныя
губныя	6	0	0	1	4	2
пярэдняяз. шумныя	0	5	3	1	1	0
свісцячыя	0	0	3	8	3	0
шыпячыя	0	0	0	6	1	0
заднеяз.	0	0	0	0	9	2
пярэдняяз. санорныя	0	0	0	0	0	0

Такім чынам, выяўляецца ў цэлым значная актыўнасць пры мене ў пачатковай пазіцыі шыпячых (17 пар), свісцячых (17 пар), губных гукаў (13). Вельмі рэдка вар'іруюцца з іншымі гукі [н] і [л] (4 пары), зусім не прадстаўлены [р] і [j], што сведчыць наогул аб невялікай актыўнасці пры мене ў пачатку слова пярэдняязычных санорных. Усяго налічваецца 54 групы варыянтаў з менай гука ў пачатку слова.

Варыянты з метатэзай распаўсюджаны ў значна меншай ступені, чым іншыя: іх было выяўлена толькі 28 груп. Сярод іх можна выдзеліць наступныя:

1. варыянты з метатэзай галосных гукаў: о-і/і-о: *стропиля//триполе* "поле"; а-у/у-а: *закаплунивать//закупланивать* "зачыняць" (усяго 3 выпадкі);

2. варыянты з метатэзай зычных гукаў (ці іх злучэнняў): кс/ск: *воксимница//воксимница* "дрэва"; к-пс/б-к-с: *боксаты//копсаты* "біць"; пс-р/р-п-с: *лепсарка//рэпсалка* "кніжка"; *лепсарник* "дзячок"//*рэпсалник* "пісар"; рдз/здр: *баздруля//бордзуля* "цыбуля"; рг/гр: *кургаты//кургаты* "іграць"; мургом "бягом"//мургом "хутка"; рм/лр: *кимро//кирмо* "жывот"; м-р/р-м: *вохтерем//вохтимирь* "восем"; м-хл/лх-м: *махлал//лахмал* "нож"; усяго 10 выпадкаў;

3. варыянты з метатэзай галоснага і зычнага: ар/ра: *графил//кархвил* "святар"; ор/ро: *восторка//строка* "дарога"; ур/ру: *крутавка//куртавка* "вяроўка"; ер/ре: *трапелюк//терпелюк* "хлопец"; імн/нім: *красимный//краснимый* "чырвоны"; усяго ў гэтай групе 11 выпадкаў;

4. варыянты з метатэзай складоў: *посо//сойло* "шмат"; *ботуз//тузба* "салдат"; *сумак//кумса* "хлеб"; усяго 4 выпадкі.

Такім чынам, найбольш часта сустракаюцца варыянты з метатэзай зычных гукаў (і іх злучэнняў) ці галосных з зычнымі, прычым сярод абедзвюх груп лідзіруюць метатэзы з санорнымі гукімі, перш за ўсё [р], менш [м] і [л]; цікавая таксама наяўнасць метатэз са злучэннямі [кс] і [пс] у грэчаскіх запазычаных.

Варыянты з менай галосных у корані слова (уклучаючы і мена галоснага з нулём гука) уяўляюць сабой адну з найбольш значных па аб'ёме груп фанетычных варыянтаў. Тут маюцца наступныя тыпы:

1. пары варыянтаў: а/о – 9: *хоро/хоро* "сяло", *ёроста/яроста* "стараста"; а/у – 12: *шмараки/шмураки* "буракі"; а/э – 17: *шандра/шендра* "шэсць"; *кубарка/кубэрка* "шклянка", *пэхтур/пяхтур* "мех"; а/і і а/ы – 8: *хатрать/китрать* "хаваць", *корабка/корыбка* "льжжа", *дыкать* "даваць"/*дыкать* "даць"; а/о – 1: *карыёна/крывона* "дзяўчынка"; о/у – 15: *моргом/мургом* "хутчэй", *лох* "дзед"/*люх* "жабрак"; о/э – 19: *трейман/тройман* "рот", *ронджа/рэнджа* "жонка", *клёвий/клевый* "пяшчотны"; о/і – 6: *нахворница/нахирница* "рукавіца", *ёршина/цришина* "старшына"; о/о – 1: *посалуга/псалуга* "рыба"; у/і і у/ы – 20: *киргец/кургец* "яма", *ругуваньё/рыгованне* "жыццё", *кписа/клюса* "царква", *евльиденя/евлюденя* "цялё"; і/э і ы/э – 30: *кендик/киндик* "год", *крим/кзем* "грэх", *крехта* "каша"/*крыхта* "крупы"; *цэцар/цыцерь* "чатыры"; і/о і э/о – 3: *сянка/сянко* "сонца"; і/э – 1: *лепсарь* "пісар"/*лилепсарь* "дзячок"; э/э – 1: *креасо/кресо* "мяса";

2. тройкі варыянтаў: і/э/у – 2; ы/э/у – 1; а/і/э – 1; э/о/і – 1; о/і/о/у – 1; а/у/о – 1: *турлач/тырлач/тэрлач* "збан";

3. чацвёркі варыянтаў: О/э/о/у – 1; і(ы)/у/а/э – 1: *звязка/севиска//связка/сувязка* "грэчка".

Такім чынам, найбольш частыя мены галосных адзначаюцца ў варыянтах— і(ы)/э(е), у(ю)/і(ы), о(ё)/э(е), а таксама а(я)/э(е), о(ё)/у(ю) і а(я)/у(ю); часцей за ўсё ў варыянтах пры гэтым выступае э(е) – 68 пар і і(ы) – 65 пар, радзей о(ё) – 49 пар, у(ю) – 47 пар, а(я) – 46 пар, у 5 выпадках адбываецца мена галоснага на 0 гука. Мена галосных у корані слова адбываецца ў 143 парах, 7 тройках і 2 чацвёрках варыянтаў.

У сувязі з менай зычных у корані мы выдзяляем, перш за ўсё, пары варыянтаў (мены гукаў і мены злучэнняў гукаў), потым – большыя групы варыянтаў (тройкі, чацвёркі і г.д.).

А. Пары варыянтаў:

1. губныя гукі, якія мяняюцца з:

а) губнымі: б/п – 6, б/в, м/п – 2, м/в – 3: *гальмо/гальво* "малако"; *кемель/кепель* "капялюш"; *стебак/степак* "печ";

б) пярэдняязычнымі зубнымі шумнымі выбухнымі: п/т – 2: *лапушница/птапушница* "дзяжа";

в) свісцячымі: м/с, в/з: *клим/клис* "злодзей";

г) задняязычнымі: б/г, п/к, п/х, в/г, в/к: *качибира/кочигира* "рускі"; *явро/югро* "яйцо"; *сопить/сохтить* "маўчаць"; *трусвальница/трускальница* "пянька";

д) пярэдняязычнымі санорнымі: п/н – 2, в/ј – 3, в/л, в/р, м/н – 5: *семжа/сенжа* "сем"; *канарка* "пянька"/*кунавка* "каноплі";

е) нулём гука: в/о – 4, м/о: *сьвянка/сянко* "сонца"; *схавтрать/схатрать* "захаваць";

2. пярэдняязычныя зубныя выбухныя, якія мяняюцца з:

а) пярэдняязычнымі выбухнымі: т/д – 4: *стодень/стотень* "багач"; *шкудити* "сцерагчыся"/*шкютити* "баяцца";

б) свісцячымі: д/з, т/с – 2, т/ц – 2: *ускитать/ускицать* "пайсці";

в) шыпячымі: т/ч: *утохать/учукать* "забіць";

г) задняязычнымі: к/т – 6, т/х: *нескеть/нестить* "няма"; *обаколовать/обатпловать* "абуваць";

д) пярэдняязычнымі санорнымі: р/д, д/н, т/н: *сиворно/сиводно* "холадна";

е) нулём гука: О/т – 2, д/о: *хведня/хвыня* "дзіця";

3. свісцячыя, якія мяняюцца з:

а) свісцячымі: с/з – 2, с/ц – 3: *лазый/ласый* "тонкі"; *сэсар/цэцар* "чатыры";

б) шыпячымі: з/ж – 2, с/ш – 2, с/ч: *батужить* "вянчаць"/*батузит* "вязаць"; *висляк/вишляк* "яблык";

в) задняязычнымі: с/х – 2: *ласта/лихта* "vulva";

г) пярэдняязычнымі санорнымі: з/р, з/л, с/н, с/л – 4, ц/л: *куймудёрня/куймудэзэня* "кузня"; *хально/хасьно* "дрэнна"; *скил/скиц* "сабака"; *стыз/стыл* "ніжня частка спіны";

4. шыпячыя, якія мяняюцца з:

а) шыпячымі: ж/ш – 2, ч/ж, ш/ч: *варалычить/варлыжить* "араць"; *пастышний/постычный* "станавы";

б) задняязычнымі: х/ш – 2, к/ч: *керхун/кериун* "парсук";

5. заднеязычныя, якія мяняюцца з:

а) заднеязычнымі: х/к – 5, г/к – 3: *лыгус//пыкус* "воўк"; *чухать* "біць"/*чукать* "сячы";

б) пярэднеязычнымі санорнымі: х/р: *артимус//ахтимус* "блін";

в) нулём гука: г/0, к/0: *букшен//бушень* "шэсць";

6. пярэднеязычныя санорныя, якія мяняюцца з:

а) пярэднеязычнымі санорнымі: л/р – 4, н/л – 3, н/р – 2: *каля* "піцейны дом"/*каня* "шынок"; *аклуша* "ячмень"/*акруша* "хлеб"; *кудон//кудор* "звон";

б) нулём гука: н/0 – 3, р/0 – 7, ж/0 – 10, л/0 – 3: *сабатюк//субантюк* "субота"; *скирья//скиря* "тры"; *куган//курган* "цыган";

7. злучэнні гукаў: кш/ч, ж/дж – 2, ждж/ш – 2, ст/ш, хл/ш, шт/к, дз/з – 3, нт/з, бзд/пст, бз/пс, п/хв, п/хт, нт/р, н/хт: *гудзівка//гузівка* "яўрэйка"; *декшты//дэчыты* "даваць"; *лабздырь//лапстырь* "пастух"; *лобзюк//лапсюк* "хлопец"; *можджэрыты//машэрыты* "працаваць"; *шаня//шахта* "торба".

Б. Тройкі варыянтаў: кл/н/ч, кшт/бл/кш, кш/ш/х, жм/б/м, р/нт/н, ндж/нж/р, в/в/л/л, с/л/ж, с/ч/т, п/н/т, д/з/с, тз/ж/дж, мж/ндж/нд, б/д/т, б/п/г і некаторыя іншыя, усяго 20 груп: *клюса//клюга//клюжа* "царква"; *ромжа//ронджа* "ронджа" "жонка"; *бружмель//бурбыль//бурмель* "ячмень"; *хведень//хвезень//хвезень* "дзіця"; *тарбаса//тардаса//тартаса* "каўбаса".

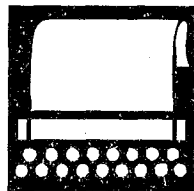
В. Большыя групы: л/л/р/л/рп, с/ц/ст/т, х/хл/к/ш, т/хт/х/кт/0, кц/хт/с/хл/хн/л/хв: *ес//шэц//шэст* "бес"/*шэст* "чорт"; *ракей//рахтей//трпусей//трухлей//трухней//трухтвей//труялей* "дождж"/*трухвей* "хмара".

Найбольшы лік варыянтаў дае мена санорных з нулём гука (23), г.зн. своеасабліва дзёрэза санорных; дзёрэза астатніх тыпаў гукаў – з'ява значна больш рэдкая. З мен іншых зычных часцей за ўсё сустракаюцца наступныя тыпы: губныя//губныя і губныя//санорныя (па 12), санорныя//санорныя (9), заднеязычныя//заднеязычныя і свісцячыя//санорныя (па 8), пярэднеязычныя//заднеязычныя (7), губныя//заднеязычныя, губныя//нулль гука, пярэднеязычныя//свісцячыя, свісцячыя//свісцячыя і свісцячыя //шыпячыя (па 5). Найбольш рэдкія мены: пярэднеязычныя //пярэднеязычныя і шыпячыя//шыпячыя (па 4), пярэднеязычныя //санорныя, пярэднеязычныя//нулль гука і шыпячыя//заднеязычныя (па 3), губныя//пярэднеязычныя, губныя//свісцячыя, свісцячыя//заднеязычныя і заднеязычныя//нулль гука (па 2), пярэднеязычныя//шыпячыя і заднеязычныя//санорныя (па 1). Выходзіць, мена гукаў аднаго тыпу і тут займае першае месца (38 выпадкаў), частая мена з нулём гука (33 выпадкі), што складае суадносна 30 і 26% з агульнага ліку пар (127).

Усяго груп з менай зычных у корані налічваецца 170.

Падводзячы вынікі разгляду фанетычнай варыятыўнасці слоў умоўна-прафесійных моў Беларусі, адзначым, што для іх найбольш характэрныя варыянты з менай зычных (170) і галосных (152) гукаў у корані, значна радзей сустракаюцца варыянты з менай пачатковага гука (54), пратэзай (42) ці метатэзай (28). Пры пратэзе выкарыстоўваюцца як тыповыя (для ўсходнеславянскіх моў) пратэтычныя гукі [а], [і], [в], [г], [ж], так і спецыфічныя гукі: [о], [у], [с], [л], [п]. Гукі, якія найбольш часта прымаюць удзел у мена ў пачатку слова, не супадаюць з гукамі, якія часта мяняюцца ў сярэдзіне слова: у першым выпадку гэта заднеязычныя//заднеязычныя і свісцячыя//шыпячыя, радзей – губныя//губныя і шыпячыя//шыпячыя; у другім – санорныя//нулль гука, губныя//губныя і губныя//санорныя, а таксама санорныя//санорныя, заднеязычныя//заднеязычныя і свісцячыя//санорныя. Гэта азначае, што санорныя гукі праўляюць большую актыўнасць пры мена ў сярэдзіне слова, чым у пачатку, а свісцячыя і шыпячыя гукі – наадварот. Найбольш частыя мены галосных гукаў у корані – і(ы)//е(э), у(ю)//і(ы) і о(ё)//е(э). Сярод метатэз найбольш распаўсюджаныя перастаноўкі з санорнымі гукамі.

Колькасць выдзеленых намі фанетычных варыянтаў ва УМ (446 груп на 2430 інварыянтаў, г.зн. 18%) пацвярджае апрыёрную гіпотэзу аб высокім узроўні варыятыўнасці ў сацыяльных дыялектах.

ЗІЯД АССАД МАНСУР (Ліван)

СПОСАБЫ АСВЯТЛЕННЯ СРОДКАМІ МАСАВАЙ ІНФАРМАЦЫІ ПЕРАДВЫБАРЧЫХ КАМПАНІЙ У РЭСПУБЛІЦЫ ЛІВАН

Як вядома, падыходы да рашэння асноўных задач і арганізацыі работы па асвятленні перадвыбарчых кампаній у розных краінах неаднолькавыя, што залежыць, акрамя шмат чаго іншага, і ад спосабаў выкарыстання трох форм сучаснай дзейнасці СМІ: прыватнай (камерцыйнай), дзяржаўнай і грамадска-прававой. Ва ўмовах камерцыйнай дзейнасці СМІ знаходзяцца ў прыватным валоданні і фінансуюцца выключна за кошт прыбыткаў ад рэкламы і прыватных укладанняў. Для іх характэрна жорсткая канкурэнцыя за рэкламныя даходы і аўдыторыю. У гэтай сістэме палітычныя партыі і іх кандыдаты павінны плаціць за выхад у эфір.

Ва ўмовах дзяржаўнай арганізацыі СМІ належаць самой дзяржаве, ёю ж фінансуюцца і кантралююцца. Перавага гэтай формы арганізацыі заключаецца ў незалежнасці СМІ ад уздзеяння капіталу і падкантрольнасці парламенту і ўраду. Дзяржаўныя СМІ абавязаны, у адпаведнасці з заканадаўствам, даваць магчымасць кандыдатам, незалежна ад іх палітычнай арыентацыі, бясплатна карыстацца эфірам.

Грамадска-прававая форма арганізацыі імкнецца вызваліць СМІ ад дзяржаўнай і прыватнай залежнасці. Гэтаму тыпу ўласціва з'яднанне двух падыходаў, дзякуючы чаму метады асвятлення перадвыбарчых мерапрыемстваў робяцца рознастайнымі.

Аднак ніводзін з трох разгледжаных спосабаў грамадскай арганізацыі СМІ не з'яўляецца універсальным, пазбаўленым недахопаў. Напэўна, найлепшым чынам гарантаваць незалежнасць СМІ ад вузкаведасных уплываў і зрастання іх з эканамічнай ці дзяржаўнай уладай магчыма толькі на аснове спалучэння ўсіх трох форм з улікам асаблівасцей канкрэтнай краіны.

Як сведчаць даследаванні палітычнага і сацыялагічнага механізму дзейнасці СМІ, эфектыўнаму выкананню функцый мас-медыя ў грамадстве садзейнічае іх разнастайнасць і спароніцтва ў барацьбе за авалоданне ўвагай і даверам аўдыторыі. Плюралізм СМІ забяспечваецца як іх шматстайнасцю, наяўнасцю ў грамадстве розных інфармацыйных агенстваў, часопісаў, газет, радыё- і тэлестанцый, так і рэдакцыйнай незалежнасцю рыхтуемых імі матэрыялаў і праграм. Гэтаму садзейнічае і дазвол карыстацца часам вяшчання ўсім палітычным і грамадскім фармаванням прапарцыянальна колькасці галасоў, атрыманых імі на выбарах.

Шматлікімі эмпірычнымі даследаваннямі выяўлена, што эфект прапагандысцкіх кампаній, уздзеянне комплексу ідэй, якія інтэнсіўна распаўсюджваюцца мас-медыя, залежыць ад патрэб, настройў, устаноў, што склаліся ў масавай псіхалогіі аўдыторыі. Гэтая выснова поўнасцю пацвярджаецца і вопытам апошняй выбарчай кампаніі ў Рэспубліцы Ліван. Паспех выбараў 1996 г. многія тлумачаць тым, што, з аднаго боку, прапагандысцкая кампанія ў краіне была добра прадумана і вельмі ўмела арганізавана, а з другога боку, – друк, радыё і тэлебачанне пры адборы тэм публікацый і перадач кіраваліся дзейнымі сродкамі і прынцыпамі. Пералічыў некаторыя з іх.

1. Прыярытэтнасць (сапраўдная і прагназуемая) і прывабнасць тэмы для выбаршчыкаў. У адпаведнасці з гэтымі прынцыпамі часцей за ўсё паведамленні

СМІ закраналі такія, напрыклад, праблемы, як важнасць удзелу грамадзян у выбарах, што можа атрымацца ў выніку іх байкоту і да т.п.

2. Неардынарнасць фактаў і падзей. Гэта значыць, што інфармацыя аб найбольш важных падзеях і цікавых фактах, звязаных з выбарамі, дамінавала над асвятленнем з'яў і падзей будзённага жыцця.

3. Навізна фактаў і падзей. Гэтым мелася на мэце прыцягнуць увагу выбаршчыкаў да цікавых паведамленняў, якія яшчэ не атрымалі шырокай вядомасці. Сярод іх былі найноўшыя дадзеныя аб выніках сацыялагічных даследаванняў грамадскай думкі, аб палітычных скандалах і г.д.

4. Палітычны поспех. Згодна з гэтым прынцыпам у перадачы і артыкулы ўключаліся звесткі аб поспехах у перадвыбарчай кампаніі асабістых палітычных лідэраў, партый і іх кандыдатаў.

Размова пра формы асвятлення перадвыбарчых кампаній падводзіць да іншай праблемы, якая не заўсёды дакладна ўсведамляецца даследчыкамі, але мае фундаментальнае значэнне для аналізу асаблівасцей выбарчых кампаній. Маюцца на ўвазе адносіны СМІ да кожнай выбарчай кампаніі ў цэлым. Выкарыстанне вынікаў аналізу апошняй выбарчай кампаніі ў Ліване дазваляе паволаму ўбачыць ролю СМІ ў асвятленні падзей выбарчай кампаніі. Адною з галоўных умоў поспеху прапагандысцкай і агітацыйнай дзейнасці СМІ з'яўляецца ўмелае спалучэнне і ўлік журналістамі інтарэсаў розных сацыяльных груп. У першую чаргу гэта датычыцца ўліку: а) інтарэсаў кандыдатаў у дэпутаты (па забеспячэнні іх надзейнай сувяззю з аўдыторыяй); б) асаблівых інтарэсаў органа масавай інфармацыі як спецыфічнай формы самавыражэння; в) інтарэсаў электарату і шырокай аўдыторыі, зацікаўленых у атрыманні рознабаковай інфармацыі па працэдурі ўдзелу ў выбарах, і у першую чаргу аб'ектыўнай інфармацыі аб сваіх кандыдатах, а таксама магчымасці мець зносіны з імі.

На практыцы падтрымліваць раўнавагу гэтых інтарэсаў на аснове справядлівасці і збалансаванасці даволі складана. Адрозна ўзнікае заканамернае пытанне: чые інтарэсы павінны прэваліраваць у кожнай канкрэтнай сітуацыі? Калі, напрыклад, адзін з кандыдатаў жадае атрымаць доступ да эфіру, каб выказаць свае погляды на такую праблему, як беспрацоўе, ці абавязана тэлекампанія, нават за грошы, дазволіць яму такую магчымасць пры ўпэўненасці яе кіраўніцтва, што гэты прамоўца не зможа кампетэнтна выкласти праблему?

У Рэспубліцы Ліван стала ўжо традыцыйным дазваляць самім кіраўнікам СМІ вырашаць пытанні, каму і дзеля чаго даваць эфірны час у перыяд выбарчых кампаній, вызначаць кірунак і змест сваіх праграм без умяшання ўрадавых структур, лідэраў палітычных партый і іх кандыдатаў. Тым не менш у гэтых умовах, калі працэс асвятлення перадвыбарчай гонкі практычна не рэгулюецца і не абмяжоўваецца якімі-небудзь рамкамі, выбаршчыкі маюць пільную патрэбу ў растлумачэнні сутнасці з'яў, што праліваюць святло на кандыдатаў і іх праграмы. Сюды можна аднесці навіны аб ходзе кампаніі, якія ўтрымліваюць інфармацыю аб прэсканферэнцыях кандыдатаў, аб іх сустрэчах з выбаршчыкамі, інтэрв'ю, дэбаты, аналітычныя паведамленні экспертаў.

Неабходна падкрэсліць, што зыходным момантам гэтага працэсу з'яўляецца падрыхтоўка і адбор дакладных вестак пра кандыдатаў. Ад таго, якую інфармацыю атрымаюць грамадзяне да правядзення выбараў, у многім залежаць іх будучыя паводзіны і дзеянні. "Асноўнае сталае пытанне для СМІ Лівана застаецца такім:

— хто, уласна кажучы, мае права прымаць удзел у дэбатах на дзяржаўным тэлебачанні?

— каго запрашаць у якасці госця і апанента?"².

Гэтыя пытанні ні ў якім разе не з'яўляюцца выпадковымі: яны абумоўлены сутнасцю сацыяльных адносін, што пануюць сёння ў шмат якіх краінах. Іхнія водгукі адчуваюцца ў розных, нярэдка прама супрацьлеглых па свайму інфармацыйнаму парадку, краінах. Што тычыцца Рэспублікі Ліван, то тут адказы на прапанаваныя пытанні атрыманы адназначныя:

— па-першае, асноўнымі ўдзельнікамі тэледэбатаў і тэлеразмоў з'яўляюцца вядомыя і папулярныя лідэры розных сацыяльных плыняў;

— па-другое, запрашэнне да тэлевізійных гутарак з мноства палітычных і апазіцыйных сіл атрымліваюць толькі тыя фарміраванні і кандыдаты, якія маюць найбольшыя шансы для перамогі. Адбор удзельнікаў праводзіцца на аснове вынікаў даследавання грамадскай думкі.

Аднак разгледзім праблемы арганізацыйнага характару больш уважліва, улічваючы, што многія з іх нада забытаныя ў наш час намаганнямі розных

спецыялістаў у сферы інфармацыі ліберальна-дэмакратычнага кірунку. Так, ліванскі журналіст Карым Бахрадуні ў сваёй аналітычнай працы, прысвечанай інфармацыйнай прасторы Лівана, прапануе пры асвятленні выбарчай кампаніі ўлічваць наступныя фактары: 1) колькасць выбарчых спісаў і кандыдатаў; 2) узаемадзеянне партый і СМІ; 3) права ўласнасці на СМІ (прыватныя яны ці з'яўляюцца дзяржаўнай манополіяй); 4) адноснае незалежнасць журналістаў¹.

Такая пастаноўка пытання мае сваё рацыянальнае зярно, таму што ва умовах Лівана, дзе дзейнічаюць і камерцыйнае, і дзяржаўнае тэле- і радыёвяшчанне, неабходна і мэтазгодна разгледзець становішча і адмоўныя бакі абедзвюх форм вяшчання. Дэталёвы аналіз найважнейшых аспектаў дзейнасці СМІ і спосабаў асвятлення выбарчых кампаній дазваляе вызначыць гэтыя бакі.

Разгледзім у якасці прыкладу дзейнасць двух каналаў Ліванскага тэлебачання "Эф-Ці-Ві" і "Ці-Ві-Эл". Будзем улічваць, што на "Эф-Ці-Ві" дапускаецца максімум незалежнасці журналістаў.

Станоўчыя бакі гэтай з'явы: а) журналіст, цалкам незалежны, можа свабодна аналізаваць і каменціраваць палітыку парламента і ўрада; б) кандыдаты ў дэпутаты без цяжкасцей атрымліваюць эфірны час; в) поўная адсутнасць цензуры дазваляе кандыдатам выкарыстоўваць свой час па асабістым меркаванні; яны вольныя ў вызначэнні тэм дыскусій, могуць выкарыстоўваць эфір без удзелу журналістаў.

Адмоўныя бакі незалежнасці: а) магчымасці подкupu журналістаў не выключалі; б) няма гарантый, што большасць аўдыторыі ў прапанаваны час сочыць за ходам кампаніі; в) дапускаецца маніпуліраванне грамадскай думкай, паклёпы і ўхіленне ад актуальных тэм і праблем. Акрамя таго, нейтральнасць і прафесіяналізм журналістаў не гарантуюцца.

Цяпер разгледзім абставіны на тэлеканале "Ці-Ві-Эл", дзе, як лічыцца, дапускаецца мінімум незалежнасці журналістаў.

Станоўчыя бакі гэтай з'явы: а) кандыдаты маюць роўныя магчымасці, што забяспечвае права грамадзян на поўную і аб'ектыўную інфармацыю аб ходзе выбарчай кампаніі; б) партыі і кандыдаты атрымліваюць эфірны час бясплатна; в) ёсць верагоднасць выкарыстання эфірнага часу прафесіянальна (афармленне студый, падрыхтоўка трансляцыі, тэхнічнае забеспячэнне і інш.).

Адмоўныя бакі мінімальнай незалежнасці журналістаў "Ці-Ві-Эл": а) на канале, які кантралюецца дзяржавай і адсутнічае поўная незалежнасць журналістаў, няма гарантый, што на іх не робіцца ціск з боку ўрада; б) парушаецца права кандыдата гаварыць тое, што ён лічыць патрэбным і карысным; в) кандыдатам забараняецца весці сваю выбарчую кампанію па асабістым меркаванні.

У гэтай сувязі асаблівай увагі заслугоўваюць правілы, якія тычацца палітычнай рэкламы на абодвух каналах. Выяўляецца, што ў першым выпадку ("Эф-Ці-Ві") кандыдатам дазваляецца выступаць перад выбаршчыкамі са сваімі лозунгамі, але даваць ім па магчымасці аб'ектыўнае тлумачэнне. На наш погляд, канцэнтрацыя з дапамогай СМІ ўвагі на асобным кандыдаце (у дадзеным выпадку) аслабляе не толькі яго саперніка, але і шкодзіць праграме партыі (калі ён партыйны). А дзеля таго, каб выбарчая кампанія пражыла дэмакратычна, пры асвятленні яе хода і ўдзельнікаў падзей неабходна строга ўлічваць інтарэсы, правы і патрабаванні ўсіх бакоў: а) правы аўдыторыі на атрыманне аб'ектыўнай інфармацыі; б) правы кандыдатаў свабодна выказаць свае погляды, выкладаць і ўдасканальваць свае праграмы з улікам патрабаванняў моманту і без усялякіх абмежаванняў; в) правы СМІ на абарону сваёй незалежнасці ад палітычнага ціску пры выкананні ролі носьбіта і арганізатара інфармацыі аб выбарчай кампаніі².

Такім чынам, выбарчыя кампаніі, вядома, маюць свае "правілы гульні", гэта (у большасці цывілізаваных краін) своеасаблівыя рытуалы па выкананні выбаршчыкамі свайго "грамадзянскага доўгу". У кожнай краіне яны маюць асаблівасці, але агульным для ўсялякага сучаснага грамадства, якое лічыцца дэмакратычным, з'яўляецца патрэбнасць у пастаянным удасканаленні і мадэрнізацыі як тэхналогіі вядзення выбарчых кампаній, так і двухбаковага ўзаемадзеяння дзяржавы, грамадскасці, кожнага кандыдата са сродкамі масавай інфармацыі.

¹ Гл.: Блюмер Ж., Кайрол Р. Делаются ли выборы телевидением? (Сравнительный анализ телевизионного освещения выборов во Франции, Бельгии и Великобритании). Париж, 1978. С.87 (на франц. яз.).

² Мссара Антуан. За необходимость реформирования электорального закона. Бейрут, 1992. С.106 (пер. с араб. яз. наш — З.А.М.).

³ Гл.: Бахрадуни Карим. Современное пространство Ливана в поле информационных потоков. Бейрут, 1994. С.176 (пер. с араб. яз. наш — З.А.М.).

Гл.: Голд Ф. // Политические исследования. 1993. №4.

М.В.КАЖЭРА, Л.У.СТРЫКЕЛЕВА

ДА ПЫТАННЯ АБ АЎТАМАТЫЗАВАНЫМ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ У КУРСЕ МАТЭМАТЫКІ

Вядома, што асноўнымі традыцыйнымі метадамі кантролю ведаў студэнтаў у курсе вышэйшай матэматыкі, прынамсі ў краінах бліжняга замежжа, з'яўляюцца кантрольныя і разлікова-графічныя работы, залікі і экзамены. Гэтыя метады ў сукупнасці дазваляюць ажыццявіць дастаткова эфектыўны кантроль ведаў. Разам з тым яны маюць і шэраг недахопаў, сярод якіх – вялікія затраты часу выкладчыка на распрацоўку кантрольных заданняў і іх праверку, а таксама пэўная ступень суб'ектывізму ў ацэнцы ведаў. Вопыт БДУ і іншых навучальных устаноў паказвае, што пазбегнуць гэтага дапамагае выкарыстоўванне для кантролю ведаў АЭВМ.

Аўтаматызаваны кантроль – адзін з найбольш распаўсюджаных і параўнальна простых спосабаў выкарыстання АЭВМ у навучальным працэсе. Аналіз работ, якія праводзяцца ў гэтым кірунку па матэматычных дысцыплінах, дазваляе вызначыць шэраг момантаў, на якіх хацелася б засяродзіць увагу. Найперш адзначым, што сёння практычна адсутнічаюць завершаныя даследаванні па педагогічных і метадычных асновах выкарыстання камп'ютэрных сродкаў кантролю ў вучэбным працэсе, у тым ліку і ў курсе вышэйшай матэматыкі.

Выкарыстанне камп'ютэрных сродкаў у навучальным працэсе дазваляе рэалізаваць перадавыя метадычныя ідэі ў масавым маштабе. Гэта забяспечвае пэўны ўзровень, ніжэй якога навуцаць ужо будзе проста немагчыма, а таксама робіць вынікі навучання слаба карэлючымі з асобай выкладчыка, што бясспрэчна з'яўляецца станоўчым момантам у выпадку нізкай метадычнай і псіхалага-педагогічнай падрыхтоўкі апошняга. Але каб гэта здарылася, неабходна вельмі вялікая работа па асэнсаванню працэсу навучання, яго структурызацыі і алгарытмізацыі, гэта значыць, пераўтварэнню яго з працэсу “мастацтва” у тэхналогію. Разгледжанне педагогічнай дзейнасці як тэхналогіі патрабуе ад выкладчыка валодання навуковымі асновамі арганізацыі працэсу навучання. У першую чаргу гэта датычыцца сістэмнага падыходу як вядучага метадалагічнага прынцыпу. Навучанне – сістэма, якая аб'ядноўвае комплекс кампанентаў: выкладчык, навучэнец, змест, метады, сродкі, арганізацыйныя формы навучання і г.д. Некаторыя з кампанентаў маюць першасны характар (напрыклад, навучэнец, змест навучання), іншыя – другарадны, забеспячальны (метады, сродкі, формы арганізацыі навучання). Але кожны кампанент можа выконваць свае функцыі толькі ў дзеючай сістэме. Мы цалкам згодны з У.П.Бяспалькам, прыхільнікам сістэмнага падыходу ў педагогіцы, які вылучыў такія інварыянтныя элементы ў педагогічнай сістэме, як дыдактычная задача (навучэнцы, мэты і змест навучання) і тэхналогіі яе рашэння (дыдактычныя працэсы, сродкі навучання, выкладчык, арганізацыйныя формы навучання). Ён зазначае, што кожная дыдактычная

задача можа знайсці вырашэнне толькі з дапамогай адэкватнай тэхналогіі навучання і што ўнясенне змяненняў толькі ў адзін элемент педагагічнай сістэмы патрабуе перабудовы ўсіх астатніх (Гл.: Беспалько В.П. Основы теории педагогических систем. М., 1977).

Заўважым, што кожная педагагічная канцэпцыя, у тым ліку і выкарыстанне камп'ютэрных тэхналогій навучання (КТН), з'яўляецца, па сутнасці, паэлементарнай характарыстыкай педагагічнай сістэмы, як яе асновы. Кожны выкладчык, які выкарыстоўвае тую ці іншую камп'ютэрную тэхналогію навучання, павінен распрацаваць і рэалізаваць пэўную педагагічную сістэму. Гэта ў поўнай меры адносіцца і да распрацоўкі кантралюючых праграм. Але зробім некалькі заўваг, істотных, з нашага пункту гледжання, для рэалізацыі педагагічнай сістэмы камп'ютэрнага кантролю. Зазначым, што незвычайны падыход і яго працаёмкасць ніякім чынам не звязаны з камп'ютэрам і камп'ютэрнымі тэхналогіямі. На наш погляд, гэта адзіна магчымы шлях навуковай арганізацыі працэсу навучання ў любым яго варыянце (машынным ці не). Павелічэнне колькасці метадычнай работы, відаць, ёсць свайго роду кампенсацыя за недастатковую ўвагу да яе. Так павінна быць і ў традыцыйным (безмашынным) навучанні. Безумоўна, выкарыстанне камп'ютэра патрабуе дакладнасці, акуратнасці ў арганізацыі метадычнай работы, павелічэння часавых затрат. Работа гэта можа і павінна быць праведзена ў рамках пэўнага метадычнага калектыву (няхай нават і часовага), надзеленага высокімі паўнамоцтвамі тыражавання карысных вынікаў на навучальныя ўстановы рэспублікі. І тады для асноўнай масы выкладчыкаў яна будзе ўжо гатовым сродкам кантролю ведаў.

Але для гэтага трэба дакладна вызначыць **мэты навучання**. Патрабаванні да пабудовы мадэлі спецыяліста (па любой спецыяльнасці) выяўлены і існуюць незалежна ад КТН. Гэта, у першую чаргу, развіццё і фарміраванне прафесійнага мыслення навучэнцаў, схільнасці да самаразвіцця і бесперапыннай самаадукацыі. Падыход да навучання метадам спроб і памылак сёння недапушчальны. Навучанне павінна стаць апераджальным з-за павелічэння тэмпаў развіцця грамадства. Адукацыя павінна падрыхтоўваць спецыялістаў, здольных вырашаць яшчэ не сфармуляваныя задачы. Акрамя таго, неабходна ліквідаваць такі адмоўны момант, як недыягнастычнасць, апісальнасць мэтаў навучання.

Прымяненне камп'ютэрных тэхналогій навучання ў якасці сістэм кантролю зможа зрабіцца эфектыўным толькі на падставе распрацоўкі і выкарыстання новых кваліфікацыйных патрабаванняў да спецыялістаў усіх узроўняў. І тут неабходна пачынаць з наступнага: кваліфікацыйныя патрабаванні павінны быць прадстаўленымі ў выглядзе эталоннай сістэмы дзейнасці (набору задач), разгорнутай да дыягнастычнага стану (да тэстаў). За аснову яе фарміравання патрэбна ўзяць блочна-модульны падыход. У якасці асноўных у ім выдзяляюцца блокі:

– задач прафесійнай дзейнасці (агульных задач пэўнай прафесійнай дзейнасці; задач прафесійнай дзейнасці, якія характэрны для кожнага з яе падвідаў; праблемных задач);

– задач спецыяльнага кірунку (светапогляд, агульна-культурныя і інш.).

Структура кожнага блоку павінна ўключаць модулі абагульненых і асобных кваліфікацыйных заданняў рознага ўзроўню складанасці. Падрабязна тэхналогія распрацоўкі заданняў-тэстаў па розных крытэрыях і розных узроўняў складанасці прадстаўлена ў названай працы У.П.Беспалькі (крытэрыі К_α – якасць; глыбіня засваення нарматыўнай дзейнасці; крытэрыі К_β – навуковасць засвоенай нарматыўнай дзейнасці; крытэрыі К_γ – аўтаматызм навыкаў засвоенай нарматыўнай дзейнасці). Увядзенне гэтых крытэрыяў дазволіць замест апісальнага ажыццявіць дыягнастычнае заданне мадэлі спецыяліста.

Камп'ютэрныя сістэмы кантролю павінны выкарыстоўвацца ў якасці тэхнічнай базы для вызначэння і забеспячэння індывідуальнага ўзроўню

падрыхтоўкі спецыялістаў. Пытанне ўпіраецца ў неабходнасць распрацоўкі кваліфікацыйных характарыстык і комплексных заданняў па кожнай матэматычнай спецыяльнасці. А гэта, зноў жа, пад сілу толькі калектыву выкладчыкаў.

Змест кантролю па прадмету пры выкарыстанні камп'ютэрных сістэм – найбольш складаны працэс. У традыцыйным навучанні гэта праблема таксама адна з асноўных: у першую чаргу, з-за вялікай колькасці матэрыялу, які належыць кантролю; па-другое, з-за яго залішняй апісальнасці, недастатковага абагульнення. І тут, на наш погляд, на дапамогу павінна прыйсці структураванне матэрыялу: лагічныя схемы тэм, паняццяў. Структураванне забяспечвае дэталізацыю зместу матэрыялу для вывучэння да паняццёвага ўзроўню (да вызначэнняў). Якасць такога лагічнага структуравання можа быць значна палепшана намаганнямі калектываў (метадычнага аб'яднання), а не асобных выкладчыкаў. А рэалізацыя сістэмы кантролю на падставе такой структурнай схемы гарантуе, што не застанеца без увагі ніводнае з важных паняццяў, прадугледжаных мэтамі навучання.

Тэхналогія аўтаматызаванага кантролю з'яўляецца састаўной часткай педагагічнай сістэмы, стан справы якой таксама патрабуе ўдасканалення. Засяродзім увагу на некаторых момантах.

Камп'ютэрны кантроль ведаў дазваляе забяспечыць розныя формы адказаў навучэнцаў: выбарачная, канструяваная, выбарачна-канструяваная і інш. Лепшай формай у многіх выкладчыкаў лічыцца канструяваны адказ, і таму яны імкнуцца ўключыць у свае кантралюючыя праграмы як мага больш пытанняў з такой формай адказу. На нашу думку, гэтая прывабная форма адказу, нават пры простых аналітычных выказах, уцяжарвае работу навучэнцаў па падбору і ўводу ў камп'ютэр адказаў. Акрамя гэтага, выкладчыку патрабуецца ўдзяліць значна больш увагі падрыхтоўцы мноства эталонаў правільных адказаў.

Для забеспячэння больш простага рэжыму работы навучэнца і выкладчыка з кантралюючымі праграмамі неабходна выкарыстанне ўсіх названых намі форм адказу. Што датычыцца выбарачнага адказу, адзначым, што ён мае права на жыццё. Дарэчы тут напамінь меркаванне псіхолога Н.Ф.Талызінай, што эфектыўнасць аўтаматызаванага кантролю альбо навучання ў значна большай ступені залежыць ад формы пазнавальнай дзейнасці навучэнца, якая прывяла да адказу, чым ад формы адказу.

Сярод іншых недахопаў тэхналогій камп'ютэрнага кантролю трэба адзначыць недастатковае выкарыстанне вылічальных магчымасцей машыны. Як правіла, падлікі, неабходныя для рашэння задач, выконваюцца на паперы, без машыны, што недапушчальна. Акрамя таго, пры камп'ютэрным кантролі навучэнец атрымлівае малую колькасць заданняў (4-5) і праверка іх рашэння праводзіцца па канчатковаму выніку (супаў адказ з эталонам ці не). Гэта забяспечвае вельмі "кволы" дыялог. Навучэнец ўсяго некалькі разоў (4-5) ўвядзе адказ і атрымае каментарый машыны, а зойме ён пры гэтым 1,5–2 гадзіны машыннага часу (дастаткова дарагога). Кантролю павінны падлягаць не толькі канчатковы адказ, а ў першую чаргу логіка (алгарытм) рашэння задачы, пабудовы адказу.

На падставе аналізу навучальных праграм, метадычных матэрыялаў і апытання выкладчыкаў шэрагу ВНУ рэспублікі на факультэце павышэння кваліфікацыі (ФПК) выкладчыкаў прыродазнаўчых факультэтаў пры БДУ распрацаваны пакет кантралюючых праграм па некаторых раздзелах курса вышэйшай матэматыкі для тэхнічных ВНУ і БДУ ("Лінейная алгебра і аналітычная геаметрыя", "Уводзіны ў аналіз", "Дыферэнцыяльная ўраўненні"). На падставе распрацаванай ідэалогіі для азначаных тэм было праведзена лагічнае структураванне і зроблены адбор зместу (тыпаў задач) для кантралюючай праграмы. Для кожнага тыпу былі прапанаваны два ўзроўні складанасці. Усяго па тэме было падрыхтавана каля 200 задач. Выкладчык можа аддаць загад камп'ютэру на выдачу кожнаму навучаемаму аднолькавага

альбо індывідуальнага варыянту кантрольнай. Пасля атрымання задання навучаемы рэгіструецца ў сістэме і прыступае да рашэння задач. Але пры гэтым ён павінен даць не толькі канчатковы адказ, а адказаць таксама на шэраг дадатковых пытанняў па алгарытму (этапам рашэння) задачы. Напрыклад, трэба знайсці рашэнне дыферэнцыяльнага ўраўнення:

$$XY' - Y = X \operatorname{tg}(Y/X), \quad Y(1) = \pi/2,$$

затым вылічыць $Y(0,5)$ з дакладнасцю да $0,1$ і ўвесці гэты вынік у машыну.

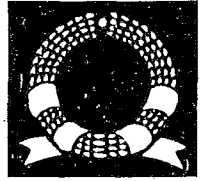
Этапы рашэння гэтага ўраўнення наступныя: 1) вызначэнне тыпу ўраўнення; 2) выбар метаду інтэгрыравання (падстаноўкі); 3) выкананне рашэння – вылічэнне інтэграла. За правільнае рашэнне навучаемы атрымлівае $1+1+2=4$ балы.

Падрыхтоўка такіх пытанняў і адказаў (нават у выбарачнай форме) значна павялічвае затраты часу выкладчыка на распрацоўку сістэмы кантролю, але гэта спрыяе павелічэнню яе эфектыўнасці. Такі падыход дазваляе больш аб'ектыўна ацаніць і не зусім поўны, і не зусім правільны адказ. Калі апошні адказ не супаў з эталонам, але на дадатковыя пытанні навучэнец адказаў правільна, яму даецца яшчэ адна спроба. Пры гэтым некаторая колькасць балаў здымаецца. Пасля завяршэння работы выкладчык і навучэнец атрымліваюць выніковы пратакол, у якім адзначаны: колькасць спроб рашэння задачы; колькасць балаў на кожным этапе рашэння і выніковы бал; змест адказаў, якія даў навучэнец на кожнае пытанне і пры кожнай спробе.

Праграмы прайшлі апрабацыю на кафедрах вышэйшай матэматыкі шэрагу навучальных устаноў рэспублікі, а таксама на ФПК выкладчыкаў прыродазнаўчых факультэтаў пры БДУ, атрымалі шмат станоўчых водгукаў выкладчыкаў і студэнтаў. Гэта дае нам падставу лічыць мэтазгодным прымяненне распрацаванай метадыкі кантролю ведаў па вышэйшай матэматыцы.

Усім выкладчыкам, якія выкарыстоўваюць у сваёй рабоце камп'ютэрныя тэхналогіі кантролю, мы хацелі б параіць наступнае. Пры выбары праграмы камп'ютэрных сродкаў кантролю трэба звярнуць увагу на наступныя фактары: яе мэтаназначэнне; абгрунтаванасць выбару зместу матэрыялу вывучэння; псіхалага-педагагічныя патрабаванні да пабудовы дыялогу і ўзроўняў яго складанасці, прынцыпы адлюстравання інфармацыі на экране.

Нашы юбіляры

ЛЮДМІЛА РЫГОРАЎНА МАШЧЭНСКАЯ

Споўнілася 60 год доктару філалагічных навук, прафесару кафедры рускай мовы філалагічнага факультэта БДУ Людміле Рыгораўне Машчэнскай.

У 1961 г. Л.Р.Машчэнская закончыла з адзнакай гісторыка-філалагічны факультэт Мінскага педагагічнага інстытута імя М.Горкага. Працавала выхавацелем і настаўнікам рускай мовы ў школах Жданоўічаў і Мінска. Скончыўшы ў 1968 г. аспірантуру Мінскага педагагічнага інстытута, Людміла Рыгораўна абараніла кандыдацкую дысертацыю на тэму "Сістэма скланення назоўнікаў у старабеларускай мове XVI ст. (на матэрыяле помнікаў аповядальнага жанру)". З 1969 г. працуе ў Белдзяржуніверсітэце, дзе прайшла шлях ад выкладчыка кафедры рускай мовы да прафесара. Доктарскую дысертацыю на тэму "Лінгвістычны і сацыялагічны аспекты рускага маўлення ў Беларусі: граматычнае вар'іраванне ў рускім маўленні беларусаў" яна абараніла ў 1992 г.

Л.Р.Машчэнская плённа працуе ў галіне гісторыі беларускай і рускай моў. Шэраг яе артыкулаў і дакладаў прысвечаны пытанням развіцця іменнай сістэмы скланення ў гісторыі беларускай мовы, якія даследаваны ў цеснай сувязі з гісторыяй іменнага словаўтварэння і ўпершыню ў беларускім мовазнаўстве – з дапамогай дакладных (статыстычных) метадаў. Пашырэнню і паглыбленню гэтай праблематыкі садзейнічала шматгадовая даследчая работа па вывучэнню сучасных праблем беларуска-рускага білінгвізму ў галіне марфалогіі. Вынікі даследаванняў Л.Р.Машчэнскай выкладзены ў шматлікіх публікацыях і ў манаграфіі "Як беларусы гавораць па-руску? Варыянты назоўнікаў у рускім маўленні беларусаў", якая выйшла ў свет у 1992 г. і выклікала вялікую цікавасць з боку лінгвістаў.

Л.Р.Машчэнская – вопытны і эрудыраваны выкладчык. Яна распрацавала і чытае спецкурс "Рускае гутарковае маўленне". Саставіла тыпавую праграму па гісторыі рускай літаратурнай мовы для вузаў рэспублікі, а таксама рыхтуе арыгінальны спецкурс па гісторыі хрысціянскага культурнага комплексу Русі і Беларусі.

Па метадычных распрацоўках Л.Р.Машчэнскай ужо многа год праводзяцца практычныя заняткі па гісторыі рускай літаратурнай мовы. лепшыя артыкулы даследчыцы надрукаваны ў часопісах "Веснік БДУ", "Беларуская лінгвістыка", "Народная асвета", "Руская мова і літаратура", у міжвузайскіх зборніках "Руская мова".

Навуковую і педагагічную дзейнасць Л.Р.Машчэнская спалучае з актыўнай грамадскай працай. Яна член двух спецыялізаваных саветаў па лінгвістыцы пры універсітэце і інстытуце мовазнаўства імя Я.Коласа АН РБ, старшыня рэспубліканскай конкурснай камісіі на лепшую навуковую работу студэнтаў па раздзелу "Філалогія і журналістыка".

Калегі і студэнты з вялікай павагай ставяцца да Людмілы Рыгораўны Машчэнскай і жадаюць ёй здароўя, бадзёрасці, творчага натхнення і далейшых поспехаў у навуковай і педагагічнай дзейнасці.

Рэцэнзіі

У. К. Касько. **Свято далёкай зоркі**. Мн.: "Універсітэцкае", 1997. 319 с.

Даследчыкі традыцыйнай культуры атрымалі цудоўны падарунак – прыгожа аформленае выданне фундаментальнай манаграфіі аб шматграннай дзейнасці выдатнага беларускага вучонага, ураджэнца вёскі Бялёвічы на Случчыне Аляксандра Казіміравіча Сержпутоўскага (1864–1940).

Паўстагоддзя гэты руплівец на ніве беларусказнаўства аддаў даследаванню глыбінных з'яў духоўнай культуры беларусаў і іншых народаў. Сорак пяць прац, з якіх кожная другая фундаментальная, напісаў ён па выніках сваёй збіральніцкай і даследчыцкай дзейнасці фалькларыста і публіцыста. Тры з іх – "Сказкі і расказы беларусов-полешуков" (1911), "Казкі і апавяданні беларусаў з Случкага павета" (1926), "Прыхі і забабоны беларусаў-палешукоў" (1930) – пераконваюць, што асноўнай крыніцай для навуковай дзейнасці А. Сержпутоўскага было Палессе, яго фальклор, старажытныя вераванні, духоўная культура.

Тэрыторыя для даследаванняў, збіральніцкай дзейнасці была акрэслена больш чым трагна. І ў наш час, а тым больш на мяжы XIX і XX стст., традыцыйная культура на Палессі існавала і існуе ў натуральных умовах і захоўвае яшчэ ў некранутым выглядзе найбольш старажытныя формы.

Асобна трэба акцэнтаваць увагу на асноўных прынцыпах фіксацыі Сержпутоўскім звычайу, абрадаў, свят, рытуалаў. Гэта рабілася ў непарыўнай сувязі з апісаннямі жыцця народа, яго паўсядзённага побыту, у кантэксце месца фальклору і абрадаў ці свят, рытуалаў, звычайу, вераванняў у гэтым жыцці і побыце. Больш таго, Сержпутоўскі фіксаваў не толькі з'явы духоўнай культуры, але і матэрыяльную, у першую чаргу той яе часткі, якая арганічна звязана з традыцыйнай культурай. Сабраныя ім калекцыі захоўваюцца пераважна ў архівах

Расійскага этнаграфічнага музея, Расійскай акадэміі навук, Дзяржаўнага Рускага музея (усе ў Санкт-Пецярбурзе). Разам з тым асобныя працы вучонага У. Касько адшукаў у навуковых архівах Масквы, Вільнюса, Мінска. Гэта робіць яго кніжку яшчэ больш каштоўнай.

Пасля біяграфічнай мастацкай замалёўкі аб апошнім дні жыцця Сержпутоўскага ідуць трынаццаць раздзелаў у кнізе, якія паслядоўна развіваюць творчы складаны шлях Сержпутоўскага і яго самаахвярную навукова-даследчыцкую і папулярна-затарскую дзейнасць. Сярод іх вызываюць асаблівую цікавасць "Шлях у навуку", "Палескі дзівасіл", "У вянок народнай мовы", "На крылах песні".

На высокім навукова-тэарэтычным узроўні пададзены ў кнізе чатыры дадаткі песень, прыказак, прымавак і выслоўяў з запісаў Сержпутоўскага, справаздача аб яго экспедыцыі на Гомельшчыну ў 1926 г., спіс літаратуры, персанальны бібліяграфічны і архіўны паказальнікі прац Сержпутоўскага. Ва ўступе да кнігі У. К. Касько вызначае месца вучонага ў навуцы: "А. К. Сержпутоўскі пакінуў прыметны след у гісторыі вывучэння народнай творчасці беларусаў. Яго працы па фальклору, этнаграфіі, мовазнаўству, даследаванні народнага быту, звычайу, маралі не толькі ўзбагацілі айчынную навуку, але пераканаўча засведчылі мастацкі талент народа, філасофскі склад розуму, востры сацыяльны погляд яго на свет, упісалі залаты радок у справу нацыянальнага Адраджэння".

Тое, што ў манаграфіі Уладзіміра Касько ўсебакова адлюстравана разнастайная дзейнасць Сержпутоўскага – збіральнік, даследчык, выдаўца, публіцыст, літаратар і папулярна-затар духоўнай культуры народа, – робіць яго своеасаблівай энцыклапедыяй, якая дапамагае нам лепш пазнаць багаты змест духоўнага і матэрыяльнага побыту беларусаў.